

ธรรมโฆวาท

มหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์จำหน่าย

พิมพ์ครั้งที่ ๑/๒๕๑๔

จำนวน ๑,๐๐๐ ฉบับ

๑๗/-

(สิบเจ็ดบาทถ้วน)

ธรรโมวาท

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์จำหน่าย

พิมพ์ครั้งที่ ๑/๒๕๑๙

จำนวน ๑๐๐๐ ฉบับ

๑๙/-

(สิบเจ็ดบาทถ้วน)

คำนำ

หนังสือธรรมโมวาทน์ อธิธโชภิกขุ ม.ร.ว.สุธวัช ศรีธวัช
อุปสมบทนาคหลวง นวกระบปี ๒๕๑๘ บันทึกไว้จากการอบรมของ
สมเด็จพระญาณสังวร ที่พระอุโบสถประจำวัดแล้ว โรเนียวแจกแก่
นวกะทุกรูปจำนวน ๕๑ รูป

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรตรวจแก้แล้ว อนุญาตให้
มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์ปฏิการคุณแก่ ม.ล.เดช สนิท-
วงศ์ อดีตผู้จัดการ โดยเสด็จพระราชกุศล ในงานพระราชนิเทศ
เพลิงศพ เมื่อวันที่ ๑๗ ธันวาคม ๒๕๑๘ จำนวน ๕๐๐๐ เล่ม

มหามกุฏราชวิทยาลัย ได้พิจารณาเห็นว่า หนังสือธรรมโมวาท
จะอำนวยประโยชน์แก่ผู้สนใจใฝ่หาความรู้ในทางธรรม และช่วย
ให้แนวระบิกษุมุ่งพัฒนาความรู้ทางธรรมที่ถูกต้อง จึงได้จัดพิมพ์ไว้ให้
ความสะดวกแก่ผู้ต้องการต่อไป โดยเฉพาะควรอ่านคำวิจารณ์ของ
สมเด็จพระญาณสังวร ตอนที่พูดถึง เทวทูต แก่ เจ็บ ตาย และ
สมณะ ทำไมจึงไม่กล่าวถึง รื่องเกิด (หน้า ๖๐)

มหามกุฏราชวิทยาลัย ขอกราบขอบพระคุณสมเด็จพระญาณ-
สังวร ที่อนุญาตให้พิมพ์หนังสือนี้ เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา
และขอถวายอนุโมทนา

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย

ธันวาคม ๒๕๑๘

บรรพที่ ๑

คำปรารภ

วันที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๑๘

วันนี้เป็นวันแรกเริ่มการให้คำสอนนวกฤษในศกนี้ (๒๕๑๘) ท่านทั้งหลายได้เข้ามาอุปสมบทอยู่จำพรรษาในวัดนี้ ส่วนใหญ่ก็มาบวชชั่วคราวเวลา ๓ เดือนเศษ เป็นการบวชเรียนตามที่กุลบุตรคนไทยในประเทศไทยนี้ได้ปฏิบัติกันมาตลอดเวลาช้านาน และได้ปฏิบัติกันสืบต่อมาจนถึงบัดนี้ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในประเทศใกล้เคียงในระยะเวลาอันใกล้นี้ ได้ทำให้เกิดความหวนเกรงกันขึ้นแม้ในประเทศไทยเรา เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในประเทศใกล้เคียงนั้น ได้กระทบกระเทือนพระพุทธศาสนาอันหมายถึงคณะสงฆ์ผู้ปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก แต่ว่าในประเทศไทยเรายังมีการบวชเรียนปฏิบัติกันอย่างอิสระเสรี จำนวนนวกฤษผู้จำพรรษาในวัดนี้ในศกนี้ก็มากกว่าศกที่แล้ว ๆ มา แสดงว่าประเทศไทยเรายังไม่ถูกระทบกระเทือน คณะสงฆ์ก็ยังดำรงอยู่เป็นปกติ คือปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาก็ยังปฏิบัติได้โดยปกติ ตลอดจนถึงผู้ที่เข้ามาบวชเรียน ก็ยังเข้ามาบวชเรียนได้โดยปกติ

ข้อนี้ จึงขอให้ท่านทั้งหลายได้คิด และลองตั้งปัญหาขึ้นว่า เพราะเหตุอะไร เราจึงดำรงกันอยู่ได้ไม่มีเหตุการณ์กระทบกระเทือน

เหมือนอย่างในประเทศใกล้เคียง เหตุนี้ก็ไม่เป็นเหตุที่ปกปิดซ่อนเร้นอะไร แต่ก็เป็นเหตุที่ปรากฏอยู่ คิดดูสักหน่อยหนึ่งก็จะเห็นได้ว่าเป็นด้วยอาณาภาพของสถาบันทั้งสาม คือ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ อันรวมถึงระบบการปกครองทั้งหมด สถาบันทั้งสามนี้ดำรงอยู่อย่างมั่นคงและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันซึ่งเรียกว่ามีความสามัคคีเอกภาพ แม้ว่าจะมีกลุ่มที่มีความเห็นขัดแย้ง มีการกระทำที่ขัดแย้งบ่อนทำลายอยู่ แต่ก็ไม่มาก เป็นส่วนน้อย ส่วนใหญ่นั้นยังรวมกันอยู่อย่างมั่นคง และโดยเฉพาะกลุ่มผู้ที่ดำรงอำนาจหน้าที่ในการดำรงรักษาป้องกัน มีความมั่นคงอยู่ในสถาบันทั้งสามดังกล่าว ฉะนั้น ทุก ๆ คนจึงไม่ได้รับการกระทบกระเทือนอะไรมากนัก และส่วนรวมก็ยังดำรงอยู่ดี

กล่าวโดยเฉพาะสถาบันพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นหลักใหญ่ทางจิตใจและความประพฤติของคนไทยเราทั้งปวง ได้สถิตอยู่เป็นพุทธจักรในจิตใจกับอาณาจักรของชาติซึ่งเป็นจักรทางกาย คนไทยเราได้รับนับถือพระพุทธศาสนามาเป็นเวลาช้านาน ได้รับนับถือพระรัตนตรัย คือพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ คือที่พึ่งทางจิตใจ รับเอาพระธรรมคำสั่งสอนมาประพฤติปฏิบัติ ได้มีกุลบุตรคนไทยเราได้ออกบวชเป็นพระภิกษุสามเณร ดำรงรักษาพระพุทธศาสนา ฝ่ายฆราวาสกฤหัสถ์ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาก็ได้สร้างวัดวาและทุนบำรุงการสร้างวัดขึ้นนอกจากเป็นที่อาศัยอยู่ของพระภิกษุสามเณรแล้ว ก็ยังเป็นโรงเรียนสำหรับเล่าเรียนศิลปวิทยาของกุลบุตรทั้งหลาย เป็นที่ออกบวชซึ่งเป็นการบวชเรียนชั่วระยะหนึ่งของคนหนุ่ม ๆ ทั้งหลาย เป็น

ที่ประชุมบำเพ็ญกุศล เป็นที่ประชุมในงานเทศกาลต่าง ๆ ตลอดจนถึง
เป็นที่ประชุมเกี่ยวแก่กิจการของหมู่บ้าน ตลอดจนถึงของบ้านเมือง

พระพุทธศาสนาจึงได้ดำรงมั่นอยู่สืบต่อมาจนถึงบัดนี้ และพระ
พุทธศาสนาที่^๕ตั้งอยู่ในประเทศไทยเรานี้ ย่อมมีลักษณะบางอย่างบาง
ประการที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะที่เป็นของคนไทย ในด้านวัตถุก็เช่น
ในด้านศิลปกรรมต่าง ๆ ของโบสถ์วิหารเป็นต้น ซึ่งเป็นแบบศิลป-
วัตถุของไทยเรา ในด้านธรรมเนียมปฏิบัติเช่นธรรมเนียมการบวชเรียน
ก็มีธรรมเนียมการบวชเรียนชั่วระยะกาล เช่นพวกคนหนุ่ม ๆ ทั้งหลาย
เป็นส่วนมาก เมื่ออายุครบบวชแล้วก็มักจะบวชกันชั่วระยะสามเดือน
เป็นการบวชเรียน ซึ่งการบวชเรียนนี้^๖ก็มีความหมายว่า เป็นการเข้า
มาบวชเพื่อเรียนแล้วก็สึกออกไปประกอบอาชีพการงานในทางฆราวาส
ไม่ใช่มุ่งจะบวชตลอดไป ธรรมเนียมการบวชเรียนชั่วระยะกาล^๗นี้ก็มี
ในประเทศไทยเรามาตลอดเวลาช้านานต่างจากในประเทศอื่น ๆ เพื่อ
ให้มีความรู้ความเข้าใจธรรมและความรู้จักเลือกกาลเวลา เลือกธรรม
ปฏิบัติ ความรู้จักปฏิบัติให้พอเหมาะแก่ฐานะของตน เช่นว่า ตนดำรง
อยู่ในฐานะอันใด สมควรจะใช้ธรรมข้อใดมาประพฤติกปฏิบัติ เพื่อ
ให้การปฏิบัติกรณีในฐานนั้นได้รับผลดีดังนี้เป็นต้น

เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาที่นับถือปฏิบัติกันในเมืองไทยเรา
จึงไม่มีเลยที่จะเป็นเหตุทำให้ประเทศชาติวิบัติ เสียหาย มีแต่ที่จะ
สนับสนุนให้บังเกิดความสงบอยู่มั่นคงและมีความเจริญขึ้น ทั้งเมื่อจะ
ย้อนดูถึงในอดีตในบางคราวที่ประเทศชาติบ้านเมืองประสบความวิบัติ

เสียหาย เมื่อพิจารณาตามกำหนดแล้วก็จะเห็นได้ว่าเพราะผู้ปกครอง
 เพราะผู้มีส่วนในการรักษาประเทศชาติทั้งหลายพากันอ่อนแอ หมกมุ่น
 มัวเมาอยู่ในความสุขที่เป็นเครื่องยั่ววนทั้งหลาย แทะความสามัคคีกัน
 เหตุเหล่านี้ล้วนแต่ได้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งนั้น คือ
 ว่า ย่อหย่อนในการปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนด้วย เมื่อเป็นดังนี้
 จึงเป็นเหตุให้บังเกิดความวิบัติเสียหาย ตั้งแต่ส่วนย่อยจนถึงส่วนใหญ่
 แต่ในขณะที่มีความเข้มแข็งไม่ลุ่มหลงมัวเมาอยู่ในเครื่องยั่ววนทั้งหลาย
 ในอบายมุขทั้งหลาย มีความสามัคคีพร้อมเพรียงกันก็ย่อมไม่บังเกิดความ
 วิบัติ ย่อมดำรงอยู่ได้และมีความเจริญขึ้นไป ทั้งนี้เพราะเป็นการ
 ปฏิบัติตามพระพุทธศาสนายู่ด้วย

อันความเสื่อมโทรมทั้งหลาย ความวุ่นวายทั้งหลาย ความทุกข์
 เดือดร้อนทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นในบุคคลบางคนหรือบางหมู่บางกลุ่ม
 แม้วยังไม่เป็นความวิบัติของส่วนรวม ก็เพราะไม่ปฏิบัติอยู่ในธรรมที่
 พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนโดยเฉพาะก็เพราะไม่ปฏิบัติอยู่ในศีล เช่นว่า
 ศีล ๕ ประการ ในธรรมที่คู่กันกับศีล ๕ ประการ เช่น ความมี
 เมตตากรุณา ความประกอบสัมมาอาชีวะ เป็นต้น ถ้าหากว่าได้พากัน
 ปฏิบัติอยู่ในศีลและธรรม แม้จะเป็นขั้นต้นดังที่กล่าวมานี้ ก็จะเป็น
 เครื่องแก้ความทุกข์เดือดร้อน แก้อาการเบียดเบียนกัน แก้อาชญากรรม
 ต่าง ๆ ที่บังเกิดขึ้น แก่ทุจริตต่าง ๆ ที่มีอยู่ได้ และจะทำให้เกิดความ
 สงบเรียบร้อย แม้ยกตัวอย่างธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า คือ
 ศีลธรรมขั้นต้นดังที่กล่าวมานี้ ก็เห็นได้ว่า ศาสนานี้ได้มีอานุภาพ

ช่วยดำรงรักษาประเทศชาติไทย และคนไทยเราให้อยู่อย่างสงบเรียบร้อย มีความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมาอย่างไร

บัดนี้ท่านทั้งหลายได้เข้ามาบวช ซึ่งส่วนมากเป็นการบวชเรียน เพราะฉะนั้นจึงขอให้ตั้งใจเรียนตั้งใจปฏิบัติศีลของภิกษุ ตลอดจนข้อปฏิบัติต่าง ๆ ของภิกษุ การเรียนนั้นก็เรียนให้เข้าใจ ให้รู้จักพระพุทธศาสนาเพื่อนำไปใช้ปฏิบัติให้บังเกิดประโยชน์ขึ้น อย่าได้ประมาณว่าประเทศไทยเราไม่เป็นอะไร จะกินจะนอนจะเที่ยวสุขสบายก็ทำได้ตามใจ ขอให้คิดดูให้ดี อย่าคิดว่าอานุภาพของพระศาสนาที่ปกป้องให้บังเกิดความสุขสวัสดิ์แม้ถึงที่กล่าวนั้น หมายความว่า เป็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ภายนอกเหมือนอย่างอำนาจของเทพเจ้าเป็นต้น ตามที่เชื่อถือกัน ไม่ใช่หมายความว่าอย่างนั้น แต่ว่าหมายความว่าถึงศีลธรรมที่ตั้งอยู่ในทุก ๆ คนนี้เอง เราทั้งหลายก็เป็นคนหนึ่ง ๆ ของทุก ๆ คนดังกล่าวนั้น คือมีศีลมีธรรม เมื่อรวมกันเข้าเป็นหมู่เป็นคณะเป็นประเทศชาติก็ย่อมมีความมั่นคงดำรงมั่น เพราะฉะนั้น อานุภาพของศาสนานี้จึงตั้งที่จิตที่คนเราเอง และพึงปฏิบัติพระพุทธศาสนา มีศีลมีธรรมตามควรแก่ภาวะของตน และทุก ๆ คนเรานี้ร่วมกันเข้าก็เป็นพลังของศีลธรรมอันใหญ่หลวง ซึ่งทำให้บังเกิดความมั่นคงดังกล่าวนั้นแหละคืออานุภาพของพระพุทธศาสนาที่คุ้มครองป้องกัน เราทุก ๆ คนนี้แหละที่เป็นแดนเกิดของอานุภาพเหล่านั้น

เพราะฉะนั้น จึงขอให้ไม่ประมาณ ถ้าหากว่าไม่เรียนให้รู้จักพระพุทธศาสนาและนำพระพุทธศาสนาไปใช้เป็นข้อปฏิบัติให้พอเหมาะพอ-

ควรแล้ว จะบังเกิดความผิดเคืองขึ้นโดยลำดับ ทั้ง^๕เองจะนำไปสู่ความ
 วิบัติได้ จึงขอให้ไม่ประมาท ตั้งใจเรียนตั้งใจปฏิบัติ ใช้เวลาที่บวชเรียน
 นี้ให้เกิดประโยชน์ให้เต็มที่ คือเรียนรู้อย่างหนึ่ง เรียนใช้อีกอย่างหนึ่ง
 เมื่อรู้และรู้จักนำไปใช้ย่อมได้ประโยชน์จากการบวชเรียน แหะวัน^{๕๔}นี้ก็
 เป็นเพียงการกล่าวแสดงเป็นอารมณ์บท ตั้งแต่วันพรุ่งนี้^{๕๕}ไปจะได้เริ่มสอน
 เข้าหลักพระพุทธศาสนา.

บรรพที่ ๒

การรู้จักพระพุทธศาสนา (อธิบายคำว่าพุทธ)

วันที่ ๓ สิงหาคม ๒๕๑๘

ทั้งสํารวมกายวาจาใจ เจียใส่ตประสาท เพื่อที่จะฟัง ตั้งใจเพื่อที่จะฟัง ต้องการให้ท่านทั้งหลายได้รู้จักพระพุทธศาสนา การรู้จักพระพุทธศาสนานี้

ขั้นต้น รู้จักด้วยการเรียน คือการฟังการอ่านพระพุทธศาสนา เป็นต้นว่าฟังหรืออ่านพระวินัยให้รู้พระพุทธบัญญัติที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้ พระธรรมคือคำสอน พุทธประวัติ คือประวัติของพระพุทธเจ้า ดังเช่นที่จัดไว้เป็นหลักสูตรของนาฏกมิในขั้นต้น การรู้จักพระพุทธศาสนาก็รู้จักด้วยการฟังหรือการอ่านพระพุทธศาสนาตั้งกล่าวมา

ขั้นที่สอง รู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเอง ด้วยการที่ได้พิจารณาพระพุทธศาสนาที่ฟังหรือที่อ่านนั้น นำเข้ามาดูที่ตนเอง และปฏิบัติพระพุทธศาสนาขั้นที่ตนเอง ก็จะรู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเอง

ขั้นที่สาม รู้จักพระพุทธศาสนาด้วยผลของการปฏิบัติที่ได้รับโดยลำดับจนถึงความรู้ความเห็นที่บังเกิดขึ้นแจ่มแจ้งในธรรม อันเป็นเหตุชำระจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาดจากเครื่องเศร้าหมองอกุศลบาปทั้งหลาย แม้ในขั้นที่สามนี้ก็เป็นการรู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเองอีกเหมือนกัน

การรู้จักพระพุทธศาสนาขั้นแรกเรียกว่าขั้นปริยัติ คือการเรียน

ชั้นที่สองเรียกว่าชั้นปฏิบัติ ชั้นที่สามเรียกว่า ปฏิเวธ ตามศัพท์แปลว่า
ความรู้แจ้งแทงตลอด คือความรู้ความเห็นที่เกิดขึ้นแจ่มแจ้งถึงกล่าว

พระพุทธศาสนานี้ ตามศัพท์ พุทธ ก็แปลว่าผู้รู้ ผู้ตรัสรู้
ศาสนา แปลว่า คำสอนหรือว่าคำสั่งสอน รวมเข้าเป็นพุทธศาสนา
แปลว่าคำสอนของพระพุทธ คือคำสอนของพระผู้รู้ หรือว่าคำสั่งสอน
ของพระผู้รู้ พระพุทธ พระผู้รู้ในคำนี้หมายถึง ท่านผู้ตรัสรู้พระธรรม
แล้วแสดงพระธรรมสั่งสอนต้งเป็นพระพุทธศาสนาชั้น ท่านผู้เป็น
พระศาสนาคู่อสั่งสอนพระพุทธศาสนา เป็นผู้ซึ่งพระพุทธศาสนาชั้น นี้
คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ซึ่งมีพระ
ประวัติปรากฏอยู่ในพุทธประวัติชั้น

พระองค์ประสูติในชมพูทวีป บัดนี้ เข้าใจกันว่าอยู่ในแคว้น
เนปาล เมื่อก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี ทรงเป็นโอรสของกษัตริย์ผู้
ปกครองแคว้นสักกชนบท ได้ทรงปรารภความแก่ ความเจ็บ ความ
ตาย ที่มีประจำแก่ทุกชีวิตที่เกิดขึ้นมา จึงพอพระหฤทัยในบรรพชาคือการ
บวช ดังที่ท่านได้แสดงว่าได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูตทั้งสี่คือ คนแก่
คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ทรงสดลพระหฤทัยในเมื่อทอดพระเนตร
เห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ทรงน้อมเข้ามาว่า ทุกคนผู้เกิดมาก็ต้อง
แก่เจ็บตาย ไม่มีใครที่จะพ้นไปได้ จึงทรงปรารภนาโมกขธรรม ธรรม
เป็นเครื่องหลุดพ้น หรือความหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความ
ตาย ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า ธรรมเช่นนี้ย่อมมีอยู่คู่กัน เพราะว่าเมื่อ
มีแก่ มีเจ็บ มีตาย ก็ต้องมีไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายเป็นคู่กัน และทรงเข้า

พระหฤทัยว่า ธรรมที่ทำให้พ้นจากความแก่ความเจ็บความตาย บรรลุถึงความไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย นั้นแหละเรียกว่า “โมกขธรรม” ซึ่งทรงเข้าพระหฤทัยว่าจะต้องมีอยู่ จึงได้ทรงปรารภนา และได้ทรงเห็นว่าการบวชนั้นมีโอกาสนี้จะปฏิบัติเพื่อประสบโมกขธรรมนี้ได้ อันเป็นธรรมที่ลุ่มลึก

ทรงปรารภเหตุดังกล่าวนี้ จึงเสด็จออกทรงผนวช โดยทรงสละเครื่องผูกพันของฆราวาสหมดทุกอย่าง ทรงสละทั้งพระชายา พระโอรส สละปราสาทที่เป็นที่ประทับอยู่ในฤดูทั้งสาม สามปราสาท สละตำแหน่งรัชทายาท สละพระประยูรญาติ มิตรสหายทั้งหมด แปลว่าสละโลก ออกทรงผนวช เสด็จจาริกท่องเที่ยวไปลำพังพระองค์เดียวโดยที่ได้ทรงตัดพระเมาฬีคือพระเกศาที่มุ่นเป็นมวยด้วยพระขรรค์ และทรงเปลื้องเครื่องขัตติยาภรณ์ทั้งหมด ทรงนุ่งห่มด้วยผ้ากาสายะ หรือกาสาვე คือผ้าข้อมน้าฝาด ดังที่เรียกกันในบัดนี้ว่านาคกรัก ผ้าข้อมกรัก แล้วก็เสด็จจาริกท่องเที่ยวไปโดยลำพังพระองค์เดียว อาศัยอาหารด้วยการบิณฑบาต คือเที่ยวขอเขามาเสวย ต้องทรงดำเนินไปด้วยพระบาทบนแผ่นดิน บรรทมกลางดินกลางทราย นึกถึงภาพแล้วก็จะรู้สึกได้ว่า ต้องมีพระหฤทัยที่มั่นคงเด็ดเดี่ยวมากจึงได้ทรงสละได้ เพราะว่าก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวชนั้น ประทับอยู่ในปราสาท ๓ ฤดู แวะลี้ล่อมไปด้วยบุคคลและวัตถุเป็นเครื่องบำรุงทุกอย่าง ได้เสวยอาหารที่ปรุงมาเป็นอย่างดี ที่มีผู้นำมาทุกเวลาที่ต้องการ ทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ที่สวยงามประณีต บรรทมบนพระแท่นและเครื่องลาดทั้งงดงามและอำนวยความสะดวกทุกอย่าง

แวดล้อมไปด้วยบริวาร จะเสด็จไปข้างไหนก็มียานพาหนะที่สวยงาม หรือจะทรงม้า ทรงช้าง ก็มียูพร้อมสรรพทุกอย่าง ดำรงอยู่ในฐานะ เป็นองค์รัชทายาท พระชายาก็ทรงพระสิริโฉม พระโอรสก็เฟื่อง ประสูติ ตามที่แสดงไว้ในพระประวัติ พิจารณาดูแล้วก็น่าที่จะสละออก ได้ยาก เพราะการที่สละออกนั้นก็ได้ให้หมายความว่า สละออกชั่วคราว อย่างสละมาบวช ๓ เดือน แต่ว่าเป็นการสละออกตลอดไป ด้วยมุ่งที่จะได้โมกขธรรม คือความหลุดพ้น ดังกล่าวนั้น

อาศัยที่ได้ทรงมีพระปัญญาที่มองเห็นสัจจะ คือความจริงของชีวิต อย่างแท้จริง เรียกว่า มองเห็นทุกข์ที่อยู่ในความสุข อันใคร ๆ มองไม่เห็น เพราะนึกกว่า ผู้ที่อยู่ในภาวะที่เป็นสุขเช่นนั้น แวดล้อมไปด้วยอำนาจวาสนา เครื่องบำรุงความสุขทุกอย่าง พระชนม์ก็ยังน้อย พระเกสาก็ยังดำสนิท พระชายาก็อยู่ในพระวัยที่สวยงาม พระโอรสก็เฟื่องประสูติ ทุกอย่างอยู่ในความสดชื่นเหมือนอย่างดอกไม้ที่เฟื่องบาน กำลังงอกงามยังไม่แสดงอาการของความร่วงโรยอะไร สิ่งเหล่านี้ควรจะเป็นเครื่องปกปิดไม่ให้มองเห็นความทุกข์ คือ แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งก็เป็นเครื่องปกปิดได้จริงสำหรับคนทั่ว ๆ ไป ใครจะมองเห็น ถ้าว่ากันด้วยตาเนื้อแล้วก็มองเห็นแต่ความสดชื่น ความสมบูรณ์บริบูรณ์ทุกอย่าง แต่ว่าอาศัยตาปัญญา ซึ่งเป็นตาใน จึงได้ทรงมองเห็นความทุกข์ทั้งหลายที่ซ่อนอยู่ในเครื่องปกคลุม คือ ความสุขนั้น อันได้แก่ ชาติ-ทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ เป็นสัจจะ คือความจริงของชีวิต ที่โผล่ขึ้นมาปรากฏในพระหฤทัยอย่างแจ่มชัด เข้าใจว่าอาศัยเหตุนี้ท่านจึงได้

ยกแสดงเป็นปุคคลาธิษฐานว่า ทรงเห็นเทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย กับสมณะ เพราะว่า เทวดานี้ ปกติมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อตามที่เชื่อถือกัน เว้นไว้แต่ว่าต้องการจะมาแสดงกายให้ปรากฏ เพราะว่ากายของเทวดานี้เป็นกายทิพย์ จะเห็นก็เห็นด้วยตาทิพย์ อันเรียกว่า ทิพย์จักขุ สัจจะคือความจริงของชีวิตทั้งสามก็เหมือนกัน ในขณะที่กำลังอยู่ในวัยที่สมบูรณ์ วัยที่สมบูรณ์ย่อมปกปิดไม่ให้มองเห็น แปลว่าตาเนื้อมองไม่เห็น มองเห็นแต่ความสวยงาม และสิ่งที่ตกแต่งไว้อย่างสวยงาม แต่ว่าตาใจคือปัญญามองเห็น ก็เท่ากับว่าเป็นตาทิพย์นั่นเอง มองลোকเข้าไปเห็นสัจจะ คือความจริงที่ซ่อนอยู่ ท่านจึงได้ผูกขึ้นเป็นปุคคลาธิษฐาน ว่าได้ทรงเห็นเทวทูต แม้สมณะก็เช่นเดียวกัน จะมองเห็นคุณของสมณะก็ด้วยตาปัญญา ตาเนื้อแล้วก็ไม่เห็น เพราะว่า การเป็นสมณะนั้น เสรา้หมองในสายตาเนื้อ แต่ว่าผ่องใสในสายตาของปัญญา อาศัยปัญญาและอาศัยพระปณิธาน คือความตั้งพระหฤทัยมุ่งมั่นจริง ๆ จึงได้ทรงสละได้

เมื่อทรงสละแล้ว ก็ทรงดำรงความเป็นอยู่อย่างตรงกันข้ามทันที ดังที่กล่าวมาข้างต้น อาหารที่มีผู้จัดถวายอย่างประณีตก็เที่ยวขอเขามาเสวย สุดแต่เขาจะให้ เหมือนอย่างที่พระไปบิณฑบาต แล้วก็ได้อาหารจากชาวบ้านนั่นเอง ตีบ้างเลวบ้าง เคยทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ ก็มาทรงผ้ากาสายะ หรือผ้ากาสาวะ คือผ้ากรก ผ้าย้อมน้ำฝาด ต้องบรกรรม กลางคืน กลางทราย ใต้ต้นไม้ สุดแต่จะไปนอนแรมลงที่ไหน จะต้องเสด็จไปด้วยพระบาทเปล่า ต้องช่วยพระองค์เองทุกอย่าง ไม่มี

ข้าทาสบริวารมาคอยช่วยเหลืออะไรทั้งนั้น แปลว่าอยู่ในสภาพที่กลับตรงกันข้ามทุกอย่าง คล้าย ๆ กับลูกเขาเนรเทศออกไปจากบ้านจากเมืองแล้วไม่ได้มีสมบัติอะไรติดตัวไปเลย แถมยังตัดเกสาเสียด้วย การตัดเกสากลายเป็นคนศีรษะโล้นซึ่งถูกดูถูก อย่างไทยเราเรียกว่า อปรีภัยไร ไม่เป็นที่นับถืออีกต่อไป และเมื่อทรงผนวชแล้วก็มีมุ้งที่จะแสวงหาโมกขธรรม ในข้อนี้ก็มีแสดงไว้ในวินัยปิฎกว่า

ในครั้งแรกได้ทรงศึกษาและปฏิบัติกับอาจารย์อาพาธดาบส และอุททกดาบส ได้ทรงปฏิบัติได้เสมอกับอาจารย์ทั้งสอง ก็ทรงเห็นว่ายังไม่ใช้ทางหลุดพ้น จึงเสด็จออกไปทำทุกกรกิริยา คือการทำตนให้ลำบากหลายประการ ทั้งที่ท่านแสดงว่ายังไม่มีใครทำได้เสมอเหมือนมาก่อน แล้วก็ทรงเห็นว่า แม้การกระทำทุกกรกิริยา คือการทรมานกายให้ลำบากนั้น เป็นสิ่งที่ไร้ประโยชน์ ไม่ให้เกิดปัญญาแต่อย่างใด ไม่ใช่ทางของความหลุดพ้น จึงได้ทรงเลิก แล้วก็ทรงหวนระลึกถึง ปฐมฌาน คือความเพ่งที่หนึ่ง อันหมายถึงสมาธิอันแน่วแน่ เคยทรงได้เมื่อทรงพระเยาว์ ได้ตามเสด็จพระราชบิดาไปในพิธีแรกนาขวัญ ในขณะที่พระราชบิดาทรงประกอบพิธีแรกนาขวัญนั้น พระองค์ประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นหว้า ก็ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออก จิตก็เป็นสมาธิจนถึงขั้นปฐมฌาน ทรงได้ปฐมฌานในครั้งนั้น แต่ว่าต่อมาสมาธินั้นก็เสื่อมไป ได้ทรงระลึกถึงสมาธิจิตที่ทรงได้ ก็ได้ทรงคิดว่า การปฏิบัติทางสมาธินั้นจะพียงนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ จึงได้ทรงเริ่มจับปฏิบัติทางสมาธิ

เป็นอันว่าได้ทรงเริ่มเข้าทางถูก

ทรงปฏิบัติทางสมาธิจนได้

อัปนาสมาธิ คือสมาธิที่แน่วแนจนถึงขั้นฌานแล้วก็ทรงอารมณ์จิตที่เป็นสมาธิไปเพื่อรู้ ก็ได้บังเกิดพระญาณ คือความหยั่งรู้ขึ้นได้โดยลำดับ

พระญาณแรก คือพระญาณที่หยั่งรู้ขั้น อันเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ เรียกว่า ๑ ว่าระลึกชาติหนหลังได้ ระลึกย้อนถึงชาติหนหลังตั้งแต่หนึ่งชาติ สองชาติ ออกไปจนถึงนับไม่ถ้วนชาติ ต่อจากนั้นก็ทรงได้พระญาณ คือความหยั่งรู้ จิตคือความเคลื่อนออกไป อุปบัติ คือความเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ว่าเป็นไปตามกรรม คือการที่จงใจกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ของตนเอง ทำกรรมดีก็ไปเกิดในชาติที่ดีมีความสุข ทำกรรมชั่วก็ไปเกิดในชาติที่ชั่วมีความทุกข์ ต่อจากนั้นก็ทรงได้พระญาณคือความหยั่งรู้ที่สาม คือความหยั่งรู้เป็นเหตุ สโนอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในใจทั้งหมด อันได้แก่พระญาณที่หยั่งรู้ในทุกข์ รู้ในเหตุเกิดทุกข์ รู้ในความดับทุกข์ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ พระญาณที่หยั่งรู้ในอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต พระญาณที่หยั่งรู้ในเหตุเกิดอาสวะ พระญาณที่หยั่งในความดับอาสวะ พระญาณที่หยั่งรู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ

ครั้นทรงได้พระญาณที่สามนี้ จึงเป็นวิชาความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพรงขึ้นในสัจจะทั้งหลาย เมื่อวิชาปรากฏขึ้น วิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงก็ปรากฏขึ้น เมื่อทรงได้วิชาวิมุตติดังนี้ จึงทรงเป็นพุทธโธ คือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว วิสสุทโธ เป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นแล้ว กรุณามหณฺณโว ต่อจากนั้นก็ให้มีพระกรุณาทั้งห้วงทะเลหลวง

เพราะได้เสด็จจาริกไปประกาศพระพุทธศาสนา ทั้งพระพุทธศาสนาและ
พุทธบริษัทขึ้นในโลก

ในตอนนั้น พึงพิจารณาทำความเข้าใจประกอบอีกเล็กน้อยว่า
พระญาณที่หนึ่งคือพระญาณที่รู้ระลึกถึงชาติหนหลังได้ ที่เรียกว่าระลึก
ชาติได้ดังกล่าวมานั้น เป็นเครื่องเปิดโมหะ คือความหลง เข้าใจผิดเห็น
ผิดในเรื่อง ตายเกิด ตายสูญ เพราะได้ทรงมองเห็นว่า มีชาติคือ
ความเกิดมาแล้วติดต่อกันมาโดยลำดับ นับย้อนหลังขึ้นไปตั้งแต่หนึ่ง
ชาติจนถึงนับชาติไม่ถ้วน และพระญาณที่ยังรู้ได้รู้ถึงรายละเอียดของ
ชาตินั้น ๆ ด้วย ว่ามีชื่อว่าอย่างไร มีอายุอย่างไร มีสุขมีทุกข์อย่างไร
ถึงนี้เป็นต้น

พระญาณที่สอง คือความหยั่งรู้ถึงการจุติ คือความเคลื่อนออกไป
อุปบัติคือความเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตาม
กรรม เป็นเครื่องเปิดโมหะคือความหลง ในเรื่องว่าอะไรเป็นเหตุ
เพราะว่าเหตุปรากฏแก่พระญาณว่าเป็นไปตามกรรม คือความเคลื่อน
ออกไปจากชาติหนึ่ง แล้วเข้าถึงคือเกิดขึ้นอีกชาติหนึ่งนั้นเป็นไปตาม
กรรม คือการที่ใจกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ของตนเอง
กรรมชั่วก็นำให้ไปเกิดขึ้นในชาติที่ชั่วมีทุกข์ กรรมดีก็ให้ไปเกิดในชาติ
ที่ดีมีสุข ทำให้เกิดความหยั่งรู้แน่นอนลงไปในการม และผลของกรรม
ไม่สงสัย เพราะว่าได้มองเห็นเหมือนอย่างเป็นสถิติปรากฏอยู่ทุกชาติ
ในตอนนั้นพึงทำความเข้าใจเพิ่มเติมว่า จะทำกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม
ก็ต้องทำให้เคลื่อนออกจากชาติหนึ่ง และก็เข้าถึงอีกชาติหนึ่ง คือตาย—

เกิด- ตาย-เกิดอยู่เรื่อยไป ตลอดเวลาที่ยังกระทำความกรรมอยู่ และทำไม
จึงยังต้องทำความกรรมอยู่ ทั้งกรรมดีบ้างกรรมชั่วบ้าง ก็เพราะยังมีกิเลส
อันเป็นเหตุให้กระทำความกรรม ฉะนั้น เมื่อยังมีกิเลสอันเป็นเหตุให้ทำ
กรรมอยู่ตราบใด ก็ต้องกระทำความกรรมและก็ต้องตาย ต้องจุติแล้วก็ต้อง
เกิด ต้องอุปบัติ คือเคลื่อนและเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ อยู่เรื่อยไป จนกว่า
จะสิ้นกิเลส

เพราะฉะนั้น เมื่อทรงได้พระญาณที่สาม คือว่า ได้หยั่งรู้งใน
ทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับ
ทุกข์ ในอาสวะ ในเหตุเกิดอาสวะ ในความดับอาสวะ ในทางปฏิบัติ
ให้ถึงความดับอาสวะ จึงทรงดับกิเลสได้สิ้นเชิง ความตรัสรู้และ
ความหยั่งรู้ของพระองค์นั้น ก็เป็นความหยั่งรู้ที่ถึงที่สุด ไม่มีความหยั่งรู้
ที่จะยิ่งขึ้นไปอีก ความหยั่งรู้ในทุกข์นั้น ก็ตั้งต้นแต่เกิดเป็นทุกข์ แก่
เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ เป็นต้น ถึงที่เราทิ้งหลายสวคมนต์กันอยู่ใน
เวลาเช้า คือได้ทรงเห็นประจักษ์ชัดว่า ไม่ใช่แก่ เจ็บ ตาย เท่านั้น
เป็นทุกข์ เหมือนอย่างที่เราเห็นเมื่อครั้งก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวช
ที่ว่าทรงเห็นเทวทูตนั้น คือเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย แต่ว่ายังไม่
เห็นเกิด แต่ในความตรัสรู้ของพระองค์นี้ ได้ทรงเห็นเพิ่มว่า แม้เกิด
ก็เป็นทุกข์ และเกิดนี้แหละเป็นความทุกข์ที่เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลายใน
ปัจจุบันชาติ เพราะว่ามิเกิดจึงมีแก่ มีเจ็บมีตาย แก่เจ็บตายนั้นเนื่องมา
จากเกิด เมื่อเกิดแล้วต้องแก่เจ็บตายเสมอ จะเกิดขึ้นมาโดยไม่แก่ไม่
เจ็บไม่ตายไม่ได้ เมื่อมีชาติแล้วต้องแก่ เจ็บ ตาย เสมอ เพราะฉะนั้น

โดยที่แท้แล้ว ชาติคือความเกิดขึ้นเป็นตัวทุกข์ เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลาย
 ในชีวิตปัจจุบัน อัน^๕เป็นความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่เป็นพระญาณ
 ที่สาม และหยั่งรู้ในเหตุเกิดทุกข์ว่า ตัณหา คือความดิ้นรนทะยาน
 อายากนี่แหละเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ตัณหาเสียได้คือความดับทุกข์ ทาง
 ที่ทรงปฏิบัติมาโดยลำดับจนได้ปัญญาได้ญาณที่หยั่งรู้^๗เป็นทางปฏิบัติให้
 ถึงความดับทุกข์ และเป็นญาณที่หยั่งลงไปจนถึงอาสวะคือกิเลสที่นอน
 จมหมักหมมอยู่ในจิต เหตุเกิดอาสวะ ความคับอาสวะ ทางปฏิบัติให้
 ถึงความคบอาสวะ เพราะตัณหาก็นื่องมาจากอาสวะมีวิชาสวะเป็นต้น

เป็นอันว่า ได้ทรงปฏิบัติดำเนินมาโดยสมบุรณ์ ในทางปฏิบัติให้
 ถึงความดับทุกข์ คบอาสวะ จึงได้ความดับทุกข์ คบอาสวะสิ้นเชิง
 พระญาณคือความหยั่งรู้^๗เป็นวิชาความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพรงขึ้น กิเลส
 และกองทุกข์ทั้งปวงก็ดับไปหมด เป็นวิมุตติ ความหลุดพ้น เหมือน
 อย่างว่า เมื่อแสงสว่างปรากฏขึ้น ความมืดก็หายไป สิ่งทั้งหลายที่ถูก
 ความมืดปกคลุมหุ้มห่อเอาไว้จึงปรากฏอย่างชัดแจ้งสมบุรณ์ทุกประการ
 จึงทรงเป็นพุทธ ผู้รู้ผู้เห็น รู้เห็นทุกอย่าง รู้เห็นสมบุรณ์ นี่แหละ
 เรียกว่า ผู้ตรัสรู้ วิสุทธิ เป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น
 จึงเป็นอันว่าได้ทรงประสบโมกษธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจาก
 ทุกข์ทั้งปวงตามที่ได้ทรงตั้งพระเหตุไว้

บรรพที่ ๓

อธิบายคำว่าศาสนาและพระไตรปิฎก

วันที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๑๘

ขอให้ตั้งใจฟัง ได้กล่าวถึงพุทธศาสนา ได้อธิบายถึงคำว่า พุทธ
ที่แปลว่า พระผู้รู้ พระผู้ตรัสรู้ ซึ่งได้แสดงอธิบายโดยปริยายคือทาง
อันหนึ่งเมื่อคราวที่แล้ว แม้ว่าคำนี้มีทางที่จะฟังอธิบายเพิ่มเติมต่อไปอีก
แต่ว่าต้องงดไว้ก่อน

จะกล่าวถึงคำว่าศาสนา คำว่าศาสนา แปลว่าคำสอน หรือ
คำสั่งสอน รวมเข้ากับคำว่าพุทธเป็นพุทธศาสนา แปลว่าคำสอนของ
พระพุทธ หรือว่าคำสั่งสอนของพระพุทธ คำนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้
ขึ้นเองเป็นครั้งแรกเมื่อทรงแสดงโอวาทพระปาติโมกข์ คือแสดงพระ
โอวาทที่เป็นปาติโมกข์ คือเป็นหัวข้อใหญ่ เมื่อตรัสรู้แล้วได้ส่งสาม
พรรษา ก็เรียกว่าเมื่อต้นพุทธกาลทีเดียว ปรากฏในพระคาถาหนึ่งของ
โอวาทปาติโมกข์นั้นว่า

สพฺพปาปสฺส อภินิ การไม่ทำบาปทั้งปวง

กฺุสลสฺสุปฺปสมฺปทา การยังกุศลให้ถึงพร้อม คือการทำกุศล
ให้สมบูรณ์

สจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว

เอตํ พุทฺธาน สาสนํ นี้เป็นศาสนา คือคำสอนของพระพุทธ
ทั้งหลาย ดังนี้

คำว่า พุทธาณ ศาสน ก็คือพุทธศาสนานั้นเอง ต่อมาก็ได้ใช้
 คำ^{๕๗}เป็นชื่อแห่งศาสนาของพระพุทธเจ้าว่า “พุทธศาสนา” ตามพระ
 ประวัติดิม พระพุทธเจ้าแสดงแต่คำสอน คือเป็นคำสอนสำหรับอบรม
 จิตใจ ยังไม่ได้ทรงแสดงคำสั่งคือพระวินัย แต่ว่าต่อมาเมื่อภิกษุทั้งหลาย
 มีมากขึ้น ผู้มาบวชก็มาจากตระกูลต่าง ๆ กัน มีอธยาศัยและมีความ
 มุ่งหมายต่าง ๆ กัน และมีจำนวนมากขึ้น มีลาภสักการต่าง ๆ เกิด
 มากขึ้น เป็นต้น จึงทำให้ภิกษุบางรูปประพฤตินิไม่เรียบร้อยเสียหาย
 จนถึงมีคำติฉินบ่งเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงทราบจึงทรงบัญญัติพระวินัย
 ห้ามความประพฤติเช่นนั้นเป็นคราว ๆ มา พระวินัย^{๕๘}เป็นคำสั่ง ฉะนั้น
 แต่เดิมมาในชั้นแรกมีแต่คำสอนยังไม่มีคำสั่ง คำว่าศาสนาจึงแปลว่า
 คำสอนอย่างเดียว แต่เมื่อพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัยขึ้น คำว่า
 ศาสนาจึงแปลว่าคำสั่งสอน คำสั่งนั้นหมายถึงพระวินัย คำสอนนั้น
 หมายถึงพระธรรม อันหมายถึงคำสอนเป็นเครื่องอบรมจิตใจดังกล่าว

ขอให้ท่านทั้งหลายทำความเข้าใจว่า คำว่า “ธรรม” นั้นใช้ในความ
 หมายหลายอย่าง ใช้ในความหมายที่กว้างครอบคลุมไปทั้งหมดก็ได้ ใช้ในความหมายที่แคบเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ คำว่าธรรมที่ใช้
 ในคำว่าตรัสรู้พระธรรม หรือว่าแสดงพระธรรมสั่งสอนที่ใช้ทั่ว ๆ ไป
 ย่อมหมายความว่าครอบคลุมทั้งหมด แต่ว่าเมื่อแยกออกเป็นคำสั่งและคำ
 สอน คำสั่งนั้นเรียกว่าพระวินัย คำสอนก็ควรเรียกว่า ธรรม หรือธรรมะ
 ซึ่งในที่นี้เมื่อมาคู่กันกับวินัยว่าธรรมวินัย คำว่าธรรมก็มีความหมายจำกัด
 จำเพาะที่เป็นคำสอน อันไม่ใช่เป็นคำสั่งคือวินัยเท่านั้น โดยแยกคำสั่ง

ออกไปอีกพวกหนึ่งเรียกว่าวินัย จึงขอให้ท่านทั้งหลายได้ทำความเข้าใจ
ถ้อยคำที่ใช้ดังนี้

พระพุทธศาสนานั้นจึงแยกออกเป็นธรรมที่เป็นคำสอนส่วนหนึ่ง
วินัยที่เป็นคำสั่งส่วนหนึ่ง ในสมัยพุทธกาลก็จะแยกออกเป็นสองส่วน
ดังนี้ ฉะนั้นในสมัยที่ใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้ทรงตั้งให้
พระธรรมวินัย เป็นศาสดาแทนพระองค์ในเมื่อพระองค์เสด็จดับขันธ
ปรินิพพานล่วงไป ดังที่ตรัสไว้แปลความว่า “ธรรมและวินัยอันใดที่
เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นเป็นศาสดา
ของท่านทั้งหลายโดยกาลล่วงไปแห่งเรา” ดังนี้

ตามพระพุทธานุชิตนั้นก็แสดงว่า พระพุทธศาสนานั้นแยกเป็นสอง
คือ เป็นธรรมส่วนหนึ่ง เป็นวินัยส่วนหนึ่ง หรือเรียกว่าแยกออกเป็น
สองปีก ในตำนานสังคายนาครั้งที่ ๑ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ
ปรินิพพานล่วงไปได้ ๓ เดือน และในตำนานสังคายนาครั้งที่สองเมื่อ
พระพุทธเจ้า เสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปได้ประมาณ ๑๐๐ ปี ก็
ปรากฏว่าพระพุทธศาสนายังคงแยกออกเป็น ๒ ปีก คือพระธรรม
วินัย หรือว่าวินัยและธรรม แต่ต่อมาในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ตามที่
แสดงไว้ในตำนานจึงได้แยกออกเป็น ๓ ปีก ทั้งที่ไทยเราเรียกว่าไตร-
ปิฎก คือมาจากคำบาลีว่า ทิปิฎก คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และ
อภิธรรมปิฎก

คำว่า “ปิฎก” นั้น แปลว่าตะกร้า ที่เป็นวัตถุก็หมายถึงตะกร้า
สำหรับใส่ผลไม้หรือสิ่งของทั้งหลายนั้นแหละ มาใช้เป็นชื่อของการจำแนก

หมวดหมู่แห่งพระศาสนาคือคำสั่งสอน คือว่าแยกออกเป็นสามตะกร้า
 คือว่าแยกออกเป็นสามหมวดใหญ่ ๆ นั่นเอง วินัยนั้นก็กรวมเข้าเป็น
 หมวดหนึ่ง หรือว่ารวมใส่ไว้ในตะกร้าใบหนึ่งเรียกว่า วินัยปิฎก ธรรม
 คือคำสั่งสอนนั้นแยกออกเป็นสองหมวดหรือว่าแยกใส่ไว้ในสองตะกร้า
 คือว่าบรรดาคำสอนที่ได้ทรงสอนแก่บุคคลนั้น ๆ ในโอกาสนั้น ๆ เป็น
 คำสอนที่มีบุคคลเป็นต้นเป็นผู้รับเทศนา รวมใส่เข้าในตะกร้าหนึ่ง หรือ
 รวมใส่เข้าไปในหมวดหนึ่งเรียกว่า สุตตันตปิฎก หมวดพระสูตร ส่วน
 คำสอนที่แสดงแต่ข้อธรรมไม่กล่าวว่าจะแสดงแก่ใคร ที่ไหน โดยยกหัวข้อ
 ขึ้นเป็น ๔ หัวข้อ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน แล้วก็แสดง
 อธิบายแสดงไปตามหัวข้อทั้ง ๔ นี้ ก็รวมใส่ไปในตะกร้าใบหนึ่ง คือ
 ไว้หมวดหนึ่งเรียกว่าอภิธรรมปิฎก

ในชั้นนอรรถกถา ท่านพระอาจารย์ผู้แต่งอธิบายพระคัมภีร์ จึงได้
 กล่าวอธิบายว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จขึ้นไปทรงแสดงโปรดพระพุทธมารดา
 ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ คำแสดงในชั้นนอรรถกถา ซึ่งแต่งเมื่อพระพุทธ-
 ศาสนาล่วงไปหลายร้อยปีหรือว่าพันปี ส่วนในเนื้อหาของพระ
 อภิธรรมปิฎกเองนั้น ไม่มีบอกว่าแสดงแก่ใครที่ไหน และคำว่าอภิธรรม
 นั้นแปลว่าธรรมที่ยิ่ง อันหมายถึงว่าเป็นธรรมที่ยิ่งใหญ่กว่าธรรมอื่น ๆ
 หมายความว่าเฉพาะธรรม คือ แสดงจำเพาะธรรมเท่านั้น ไม่กล่าวถึง
 เรื่องประกอบทั้งหลายดังนั้นก็ หมายความว่า เป็นอธิบายธรรมเท่ากับ
 ว่าเป็นนอรรถกถา คือเป็นด้วยคำที่อธิบายเนื้อความอย่างหนึ่งถึงนักได้
 บรรดาผู้ที่นับถือพระอภิธรรมปิฎกเป็นอันมาก มักจะพอใจในคำอธิบาย

ว่า อภิธรรมคือธรรมที่ยิ่งใหญ่ยิ่งกว่าธรรมทั้งหลาย แต่ว่าผู้ที่ใคร่ครวญ
เป็นส่วนมากที่วางใจเป็นกลาง มักจะพอใจในอธิบายว่า คำอธิบาย
หมายถึงเฉพาะธรรม หรือว่าหมายถึงอธิบายธรรม หรือเท่ากับว่าเป็น
อรรถกถา เป็นถ้อยคำที่อธิบายเนื้อความของธรรมอย่างหนึ่งดังนี้

คำว่าวินัยนั้น แปลว่า แนะนำ แปลว่า กำจัด ที่แปลว่าแนะนำ
ก็คือ แนะนำความประพฤติทางกายทางวาจาให้เรียบร้อยดีงาม ที่แปลว่า
กำจัดก็คือ กำจัดโทษ อันเกิดจากความประพฤติชั่วประพฤติกิตทางกาย
ทางวาจา

คำว่าสัทตันตะ มีคำแปลหลายอย่างเช่น แปลว่า เป็นเหมือน
อย่างเส้นด้ายที่ร้อยดอกไม้ กล่าวคือเป็นเครื่องรวบรวมประมวลเข้ามา
ซึ่งข้อธรรมทั้งหลายจัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อยดีงาม และยังมีคำแปล
อย่างอื่นอีก

คำว่าอภิธรรมนั้นก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว แปลว่า ธรรมที่ยิ่งใหญ่
แปลว่าเฉพาะธรรม แปลว่าอธิบายธรรม

พระพุทธศาสนาจึงได้แยกออกเป็น ๓ หมวด ๓ ตะกร้า คือวินัย-
ปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก ดังนั้น ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงธรรมสั่งสอนด้วยภาษาของชาวมคธ ซึ่งเป็นภาษาพื้นเมืองที่
คนพูดกันเข้าใจกันง่าย ในท้องถิ่นนั้นในเวลานั้น เพราะฉะนั้นจึงได้
ใช้ภาษามคธเป็นภาษาของพระพุทธศาสนา หลักฐานที่รับนับถือกันมา
จนถึงบัดนี้นั้นเป็นหลักฐานที่ได้จากลังกาทวีปหรือประเทศศรีลังกา ดัง
ที่มีเล่าในประวัติพระพุทธศาสนาว่า

ในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งชมพูทวีปคือ
 อินเดีย ได้ทรงส่งพระมหินทเถระซึ่งเป็นพระราชโอรสพร้อมทั้งคณะ
 สงฆ์ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกาทวีป พระเจ้าแผ่นดินลังกาพร้อม
 ทั้งประชาชนก็ได้รับนับถือพระพุทธศาสนามาแต่ในครั้งนั้น พระ
 พุทธศาสนาจึงได้ตั้งมั่นลงในลังกาทวีป และได้กระทำสังคายนาครั้งแรก
 ในลังกาทวีป เป็นการแสดงว่าพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นในลังกาทวีป
 ลงแล้วนับต่อจากที่ทำลงในชมพูทวีปเป็นครั้งที่ ๔ และต่อมาในพุทธ-
 ศตวรรษที่ ๕ พระสงฆ์ในลังกาทวีปได้ปรารภกันขึ้นว่าความทรงจำของ
 บุคคลได้เสื่อมลง การที่จะทรงจำปาพจน์คือถ้อยคำที่เป็นประธานคือพระ
 ธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎก พุทธวจนะ เป็นการยาก จึงได้ประชุม
 กันทำสังคายนาขึ้นเป็นครั้งที่ ๕ จารึกพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษร พระ
 ไตรปิฎกจึงได้เป็นตัวอักษรขึ้นตั้งแต่ในพระพุทธศตวรรษที่ ๕ ในลังกา
 ทวีป และได้จารึกด้วยภาษามคธ ซึ่งนับถือว่าเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้า
 ได้ทรงใช้สั่งสอน และพระไตรปิฎกที่จารึกเป็นตัวอักษรนั้น ได้เรียก
 อีกคำหนึ่งว่า “บาลี” คำว่า “บาลี” นั้น แปลว่า เป็นต้นแบบ
 หรือเป็นแบบอย่าง คำนี้ใช้เรียกเป็นชื่อของคัมภีร์ของชาวนา ชาวนา
 เมื่อทำนาก็ต้องทำคัมภีร์ การทำคัมภีร์นั้นเป็นแนวบอกเขตของนาด้วย
 เป็นเครื่องหมายหรือข่งสำหรับใช้ในนาด้วย จึงนำเอาคำนี้มาใช้เรียก
 พระไตรปิฎกหรือพระธรรมวินัยที่จารึกขึ้นไว้เป็นต้นแบบนั้นว่า “บาลี”
 คือเป็นแนวเป็นเขตสำหรับที่จะแสดงว่าเป็นพุทธวจนะ นี่เป็นพระ
 ธรรมวินัยเป็นพระไตรปิฎก เป็นปาพจน์ (พุทธวจนะ) คือคำที่เป็น

ประธานของพระพุทธเจ้า แสดงแนวแสดงเขต และในขณะเดียวกันก็เป็นเครื่องกัน เป็นเครื่องป้องกันเพื่อมิให้ สัทธรรมปฏิรูป คือคำสั่งสอนที่เป็นของปลอมแปลงปลอมเข้ามา คือว่าถ้าหากจากนั้นแล้วไม่ใช่ถ้าเป็นในนั้นแล้วจึงจะใช้ เพราะฉะนั้นจึงได้เรียกว่าเป็นภาษาบาลีอีกอย่างหนึ่ง แต่ก็พึงทราบว่คำว่า ภาษาบาลีนั้นไม่ใช่เป็นชื่อของภาษาโดยตรง ชื่อของภาษาโดยตรงนั้นคือภาษามคร หรือเรียกว่า “มาครี” ภาษามาครี ภาษาของชาวมคร

เพราะฉะนั้น ภาษามครจึงเป็นภาษาที่จารึกพระพุทธวจนะ ได้ใช้ศึกษาสืบต่อมาจนถึงบัดนี้ และก็ได้อำนาจที่นับถือกันว่าเป็นพระพุทธบัญญัติว่า ในสังฆกรรมทั้งปวงนั้นให้ใช้ภาษามคร ดังที่เราทั้งหลายได้ใช้ในพิธีอุปสมบท ตลอดจนถึงในการท่องบ่นสวดมนต์ทั้งหลายก็ใช้ภาษามครเป็นหลักอยู่ และภาษาไทยเราก็ได้รับเอาภาษามครมาใช้เป็นอันมาก เช่น คำว่าพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็เป็นภาษามครทั้งนั้น เอามาใช้เป็นคำไทย เพราะว่าจะเอาคำไทยแท้ๆ มาใช้นั้นก็หายากมากหรือว่าหาไม่ได้ ที่จะให้มีความหมายครอบคลุมความหมายเดิมทั้งหมดได้ เช่นคำว่า พระพุทธ จะใช้คำไทยว่าอะไรครอบคลุมไปทั้งหมดก็ยาก คำว่าพระธรรมพระสงฆ์ก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น จึงต้องนำภาษามครมาใช้กัน

ตามที่กล่าวมานี้ ศาสนาก็คือคำสั่งสอนได้แก่ พระธรรมวินัย ซึ่งแยกออกเป็นสอง คือธรรมส่วนหนึ่ง วินัยส่วนหนึ่ง และต่อมาก็แยกออกเป็น ๓ เรียกว่า พระไตรปิฎก และใช้ภาษามครหรือที่เรียก

ต่อมาว่า ภาษาบาลีเป็นหลัก ได้มาจากลังกาทวีปตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๕ พระพุทธศาสนาสายเถรวาทได้ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกที่จารึกในลังกาทิ้งกล่าว^๕ เหมือนกันหมดในทุกประเทศมาจนบัดนี้ คำว่าศาสนานัน จึงหมายถึงทั้งที่กล่าวมานี้ส่วนหนึ่ง อันจะพึงเรียกว่าปริยัติศาสนา ศาสนาคือพระปริยัติ อันหมายถึงพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎกที่พึงเล่าเรียนศึกษากัน

เมื่อกล่าวให้สมบูรณ์แล้ว ยังมีอีกสอง คือปฏิบัติศาสนา ศาสนาได้แก่การปฏิบัติ คือการปฏิบัติพระธรรมวินัย ทางกาย ทางวาจา ทางใจ และปฏิเวธศาสนา ศาสนาคือการรู้แจ้งแทงตลอด อันหมายถึงผลการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงความรู้แจ้งแทงตลอดในมรรคผลนิพพาน จึงรวมศาสนาเบ็ดเสร็จเป็น ๓

๑. ปริยัติศาสนา

๒. ปฏิบัติศาสนา

๓. ปฏิเวธศาสนา

^๕ คือพระพุทธศาสนา หากจะเทียบด้วยต้นไม้ พระพุทธศาสนานันก็เปรียบเหมือนอย่างต้นไม้ทั้งต้น ปริยัติศาสนานันเปรียบเหมือนราก ปฏิบัติศาสนานันเปรียบเหมือนต้น พร้อมทั้งแก่นกิ่งใบทั้งหมด ปฏิเวธศาสนานันเปรียบเหมือนผลของต้นไม้ รวมทั้งหมดก็เป็นต้นไม้ทั้งต้น คือ ปริยัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนา นี้อุปุทธศาสนา.

บรรพที่ ๔

พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร

วันที่ ๘ สิงหาคม ๒๕๑๘

ขอให้ทำความเข้าใจว่า การทำสมาธิในการฟัง วันนั้นจะได้กล่าวถึงธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ลักษณะแห่งธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนนี้ ทั้งที่เคยยกมาแสดงไว้ในติกะ คือหมวด ๓ แห่งธรรมวิภาคในนวกวาท คือ

๑. ทรงสั่งสอนเพื่อรู้ ไม่ใช่เพื่อไม่รู้ คือเพื่อให้รู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น

๒. ทรงสั่งสอนมีนิทาน คือมีเหตุที่ผู้ฟังอาจทรงตามให้เห็นจริงได้

๓. ทรงสั่งสอนมีปฎิหาริย์ คือเป็นจริง ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลตามสมควรแก่การปฏิบัติ

ตามลักษณะที่กล่าวนี้จะพึงเห็นได้ว่า มิได้ทรงสั่งสอนทั้งหมดที่พระองค์ได้ตรัสรู้ แต่ว่าทรงเลือกสอนจำเพาะที่ได้ในลักษณะทั้ง ๓ นั้น

ในข้อนี้ได้มีเรื่องเล่าไว้ว่า ครั้งหนึ่ง ได้เสด็จประทับอยู่ในป่าไม้สี่สัปดาห์ คือไม่เสียด ได้ทรงกอบเอาใบไม้เสียดที่ตกอยู่ที่พื้นดินขึ้น

มากำพระหัตถ์หนึ่ง แล้วก็ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ไบไม่มีเสียใน
 กำพระหัตถ์กับไบไม่มีเสียในป่าทั้งสี่^๕ ส่วนไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุ
 ทั้งหลายก็กราบทูลว่า ไบไม่มีเสียในป่าทั้งสี่^๕ มากกว่ามากนัก พระองค์
 จึงตรัสว่า ธรรมที่ทรงตรัสรู้นี้ก็เหมือนอย่างไบไม่มีเสียในป่าทั้งสี่^๕
 แต่ว่าธรรมที่ทรงสั่งสอนนั้นเหมือนอย่างไบไม่มีเสียในกำพระหัตถ์
 เท่านั้น แต่ว่าแม้เช่นนั้นธรรมที่ทรงสั่งสอนนั้นก็^๖เป็นธรรมที่เพียงพอ
 ซึ่งผู้ฟังจะปฏิบัติเพื่อให้ได้รับผลจนถึงอย่างสูงสุดคือว่าพ้นทุกข์ได้^๗

อนึ่ง เมื่อจะทรงสั่งสอนแก่ผู้ใด ก็ย่อมจะทรงเลือกธรรมสั่งสอน
 ให้เหมาะแก่อุปนิสัยของผู้ฟังนั้น ๆ ด้วย ตามที่แสดงว่าได้ทรงพิจารณา
 ตรวจดูสัตว์โลกทุกเวลาเข้า ว่าจะมีผู้ใดสมควรที่จะไปทรงโปรด และ
 จะควรทรงโปรดด้วยธรรมข้อใดอย่างใด เพราะฉะนั้นธรรมที่ทรง
 แสดงออกไปแล้วแก่ใคร ผู้นั้นจึงได้รับผลเสมอ ไม่มีที่จะไร้ผล ข้อ^๘
 เป็นธรรมตาของพระพุทธเจ้าพระบรมศาสดา ซึ่งจะต้องทรงแสดงธรรม
 ให้ผู้ฟังได้รับผลเสมอตามควรแก่อุปนิสัย

ปฐมเทศนา คือเทศนาครั้งแรกของพระองค์อันเรียกว่า ธรรม-
 จักร หรือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยการยังจักรคือธรรม
 ให้เป็นไปนั้น ได้ทรงแสดงถึงความตรัสรู้ของพระองค์เองพร้อมทั้งทาง
 ที่ทรงปฏิบัติมา และทรงแสดงถึงว่าได้ทรงตรัสรู้อะไรและตรัสรู้อย่างไร
 ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจึงสมควรที่จะทราบ ประการแรกเมื่อก่อนจะ
 ตรัสรู้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติมาอย่างไร ตามปฐมเทศนากล่าวไว้ว่า
 อันบรรพชิตคือผู้บวชผู้มุ่งนิพพาน อันเป็นธรรมที่คับกิเลสและกอง

ทุกข์ด้วยประการทั้งปวง พึงเว้นจากความประกอบตนไว้ด้วยความสุข
 สดชื่นในกามทั้งหลาย และพึงเว้นจากความประกอบตนในการทรมาน
 ตนให้ลำบาก เพราะว่าเป็นทางสุดโต่งสองข้างที่ไม่ให้บังเกิดผลตาม
 ที่มุ่งหมายนั้น แต่พึงปฏิบัติตนในทางที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ข้อ
 ปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ไม่ข้องเกี่ยวกับทางสุดโต่งทั้งสองนั้น อัน
 ได้แก่ มรรคมงคล ๘ ประการ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ	ความเห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ	ความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา	เจรจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ	การงานชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีวิตชอบ
๖. สัมมาวายามะ	เพียรชอบ
๗. สัมมาสติ	ระลึกชอบ
๘. สัมมาสมาธิ	ตั้งใจชอบ

ทางทั้ง ๘ ประการนี้ ทำให้เกิดจักขุคือดวงตา ทำให้เกิดญาณคือ
 ความหยั่งรู้เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เป็นไปเพื่อความรู้พร้อม เป็น
 ไปเพื่อพระนิพพาน เป็นอันว่าทรงแสดงว่าได้ทรงเว้นจากทางกาม และ
 เว้นจากทางทรมานตนให้ลำบาก แต่ว่าทรงปฏิบัติในทางอันเรียกว่า
 มัชฌิมาปฏิปทาข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ซึ่งหมายความว่าอยู่ใน
 ระหว่างทางทั้งสองนั้น ไม่ข้องเกี่ยวกับทางทั้งสองนั้น อันเป็นเหตุ
 ให้ทรงได้จักขุดวงตาเห็นธรรม ได้ญาณคือความหยั่งรู้ จึงมีปัญหว่า

จักขุวงศาที่มองเห็น ญาณคือความหยั่งรู้^๕นั้น รู้เห็นในอะไร จึงมาถึงตอนที่สองของปฐมเทศนาที่แสดงว่า อริยสัจจะ คือความจริงที่พระอริยะคือผู้เจริญประเสริฐพึงรู้ ความจริงที่ทำให้ผู้รู้ให้เป็นพระอริยะคือว่าความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงอย่างยิ่งที่ประการใดก็ได้

๑. ทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์

๓. ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือเรียกสั้นว่า มรรค

ทุกข์ นั้น ก็ได้แก่ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือความแค้นใจ ความคร่ำครวญใจ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ เป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ ปรรตนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อแล้ว ชันธเป็นที่ยึดถือ ๔ ประการเป็นทุกข์

ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์นั้นได้แก่ ตัณหา คือความตั้งรันทะยานอยากของใจ อันนำไปสู่ภพใหม่ ประกอบกับฉันทิ คือความเพลนิ ราคะ คือความติดใจยินดี มีความบันเทิงยินดียิ่งในอารมณ์นั้นๆ ได้แก่กามตัณหา ความตั้งรันทะยานอยากไปในกาม คือในสิ่งที่น่ารักใคร่ปรรตนาพอใจทั้งหลาย ภวตัณหา ความตั้งรันทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั้นเป็นนี้ วิภวตัณหา คือความทะยานอยากไปในวิภพ

คือความไม่เป็นนั้นเป็นนี้

ทุกข์นิโรธ ความดับทุกข์ ก็ได้แก่ความดับตัณหา คือความ^๕ ตัณรณะยานอยากได้สิ้นเชิง ทุกข์จะดับไปหมด

มรรค ข้อที่ ๔ ก็ได้แก่มรรคมองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น^๖ ดังกล่าวแล้ว

อริยสัจ ๔ ^๕นี้เอง เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ก็ได้^๖ ทรงรู้ทรงเห็น ในตอนที่สาม แสดงว่าตรัสรู้อย่างไร เพราะที่เรียกว่า^๗ วัฏฏะ นั้นก็ยังมีลักษณะหลายอย่าง ฉะนั้น ความรู้ของพระองค์ที่เรียกว่า^๘ เป็นความตรัสรู้^๙ นั้นมีลักษณะอย่างไร จึงได้ทรงแสดงว่า จักขุคือดวงตา ญาณคือความหยั่งรู้ ปัญญาคือความรู้ทั่ว วิชาคือความรู้แจ่มแจ้ง อาโลกะคือความสว่าง ได้บังเกิดผุดขึ้นแก่พระองค์ในธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อนว่า

ทุกข์ ทุกข์^๕นี้ควรกำหนดรู้ ทุกข์^๕นี้ได้กำหนดรู้แล้ว

สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ สมุทัย^๕นี้พึงละ สมุทัย^๕นี้ละได้แล้ว

นิโรธคือความดับทุกข์ นิโรธ^๕นี้พึงกระทำให้แจ้ง นิโรธ^๕นี้ได้^๖กระทำให้แจ้งแล้ว

นิมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์ มรรค^๕นี้ควรอบรมทำให้^๗มีให้เป็นขึ้น มรรค^๕นี้ได้อบรมและทำให้^๗มีให้เป็นขึ้นแล้ว

ญาณ คือความหยั่งรู้ของพระองค์ ได้ผุดขึ้นในธรรมทั้งหลาย^๕ ที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อน ก็คือในอริยสัจทั้งหลาย ๔ ^๕นี้เอง โดยอาการที่เรียกว่ามีวนรอบสาม มีอาการสิบสอง ญาณคือความหยั่งรู้ของ

พระองค์ในสัจจะทั้ง ๔ วนไปในสัจจะทั้ง ๔ สามารถจึงมีอาการเป็น
สิบสอง

ในข้อนี้ขอให้ทำความเข้าใจว่า วนไปในสัจจะทั้ง ๔ สามารถนั้น
คือวนไปในทุกขสัจจะ สัจจะคือทุกข์ โดยเป็นสัจจญาณ คือความ
หยั่งรู้ในสัจจะความจริงว่า นี่เป็นทุกข์จริง ในสมุทัยโดยเป็นสัจจญาณว่า
นี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง ในนิโรธคือความดับทุกข์ โดยเป็น
สัจจญาณว่านี่เป็นความดับทุกข์จริง ในมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความ
ดับทุกข์ โดยเป็นสัจจญาณว่านี่เป็นมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับ
ทุกข์จริง วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นสัจจญาณ ความหยั่งรู้ในสัจจะ
คือความจริงดังรอบหนึ่ง

วนไปในสัจจะทั้งสี่ โดยเป็นกิจจญาณ คือความรู้ในกิจหน้าที่ที่
พึงทำหรือข้อที่พึงทำข้อที่พึงปฏิบัติว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้หรือว่าควรรู้
ให้รอบคอบ สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ควรละ นิโรธความดับทุกข์ควร
กระทำให้แจ้ง มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ควรอบรมให้ม
ให้เป็นขึ้น วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณ ความรู้ในกิจ
คือว่าหน้าที่ที่ควรทำหน้าที่ที่พึงปฏิบัติ ดังรอบหนึ่ง

วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นกตญาณ คือความหยั่งรู้ในกิจนั้น
แหละว่า ได้กระทำสำเร็จแล้วว่า ทุกข์ ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยเหตุ
ให้เกิดทุกข์ ละได้แล้ว นิโรธความดับทุกข์ ได้กระทำให้แจ้งแล้ว
มรรคคือความปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์ ได้อบรมให้มให้เป็นขึ้นแล้ว
วนไปโดยเป็นกตญาณ คือความหยั่งรู้ในกิจนั้นแหละซึ่งได้กระทำสำเร็จ

แล้ว ในสัจจะทั้ง ๔ นรอบหนึ่ง จึงเรียกว่าเป็นญาณ คือความหยั่งรู้
ที่มีวนรอบ ๓ ในสัจจะทั้ง ๔ สามสิ่งจึงเป็นสิบสอง เรียกว่ามีอาการ
สิบสอง ญาณคือความหยั่งรู้ในสัจจะทั้งสี่ที่มีวนรอบสามมีอาการสิบสอง
ดังนี้ คือความตรัสรู้

เพราะฉะนั้น ถ้าจะมีปัญหาว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ก็
ตอบได้ว่า ตรัสรู้อย่างไรก็ตามว่า ตรัสรู้อย่างไร ก็ตอบ
ได้ว่าตรัสรู้ด้วยญาณคือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบสามมีอาการสิบสองในสัจจะ
ทั้งสี่นั้น ที่มีวนรอบสามนั้นก็คือ โดยสัจจะญาณความหยั่งรู้ในสัจจะคือ
ความจริง โดยกิจจญาณความหยั่งรู้ในกิจคือหน้าที่พึงกระทำที่พึง
ปฏิบัติ โดยกตญาณความหยั่งรู้ในกิณนั้นแหละ ว่าได้กระทำสำเร็จแล้ว

ฉะนั้น พระสูตรนี้จึงเป็นพระสูตรที่สำคัญ แสดงถึงความตรัสรู้
ของพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมา และพึงอธิบายได้ใน
พระนามว่า สัมมาสัมพุทโธ สัมมาก็แปลว่าชอบ สัมก็แปลว่าเอง
พุทโธแปลว่ารู้หรือว่าตรัสรู้ รวมกันเป็นสัมมาสัมพุทโธ แปลว่าผู้รู้เอง
โดยชอบ หรือว่ารู้ชอบเอง รู้ก็คือตรัสรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ด้วยญาณ คือ
ความหยั่งรู้ที่มีวนรอบสาม มีอาการสิบสองในสัจจะทั้งสี่เอง

ที่อธิบายกันมาว่าตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ก็เพราะว่าญาณคือความ
หยั่งรู้ดังกล่าว ได้บังเกิดเกิดขึ้นในธรรมที่มีได้ทรงสดับมาก่อน เมื่อ
เป็นดังนี้ ความตรัสรู้ในสัจจะทั้งสี่ของพระองค์จึงเป็นความตรัสรู้
ขึ้นเองโดยไม่ได้ทรงฟังจากใครมาก่อน และโดยชอบก็เพราะว่าทรง
ปฏิบัติมาในมัชฌิมาปฏิปทา ได้แก้มรรคมืดมัว ๘ มีสัมมาทิฐิ ความ

เห็นชอบเป็นต้น จึงได้ตรัสรู้ขึ้น ความตรัสรู้นี้แหละเป็นความตรัสรู้
 ที่ถูกต้อง เป็นความตรัสรู้ที่ชอบ ไม่มีความผิดความบกพร่อง แม้แต่
 ประการใดประการหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงได้พระนามว่า สัมมาสัมพุทธ
 ผู้ตรัสรู้ชอบเอง หรือผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ.

บรรพที่ ๕

หน้าที่ปฏิบัติในอริยสัจจ์มี ๔

วันที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง สำนวณกายวาจาใจ ทำสมาธิในการฟัง ได้กล่าวแล้วว่า จะแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงพระพุทธรศาสนา อธิบายคำว่า “พุทธ” และคำว่า “ศาสนา” และรวมกันเข้าเป็น “พุทธศาสนา” แล้วได้อธิบายความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมาก่อนตรัสรู้ และลักษณะแห่งการตรัสรู้ตามแนวปฐมเทศนา แม้เรื่องที่ได้อธิบายมาแล้วก็ล้วนเป็นเรื่องที่ฟังทำความเข้าใจ จะทำให้รู้จักพระพุทธศาสนาในส่วนที่กล่าวแล้ว

ในวันนี้จะได้อธิบายถึงธรรมหมวดใหญ่อันเป็นที่ประมวลเข้าแห่งพระพุทธรศาสนาทั้งหมด ธรรมหมวดใหญ่ดังกล่าวตามที่ตรัสแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งก็คือ อริยสัจจ์ทั้งสี่ที่ได้กล่าวมาแล้ว เปรียบเหมือนอย่างว่ารอยเท้าสัตว์ทั้งหมดย่อมรวมลงในรอยเท้าช้างฉันทไธ ธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าก็ฉันทนั้น ย่อมรวมลงในอริยสัจจ์ทั้งสี่ อริยสัจจ์ทั้งสี่เป็นที่รวมเข้าทั้งหมดของศาสนธรรมทั้งสี่

ดังจะพึงเห็นได้จากหมวดธรรมในธรรมวิภาคในนวกวาท หมวด

ธรรมที่ว่าด้วยขันธ ๕ คือรูปขันธ, เวทนาขันธ, สัญญาขันธ, สังขารขันธ, วิญญาณขันธ พร้อมทั้งหมวดธรรมที่ว่าด้วยสามัญลักษณะ อภินิหารปัจจุเวกขณะ เกี่ยวด้วยแก่ เจ็บ ตาย และความพลัดพราก เหล่านี้รวมเข้าในทุกขสังขาร สภาพที่จริงคือทุกข์ทั้งหมด กิเลส ทั้งหมดเป็นต้นว่า อกุศลมูล นิเวศ ๕ มลทิน ๘ อุปกิเลส ๑๖ และ ตัณหาที่แสดงในทุกขสมุทัย ในหมวดอริยสัจ ๔ พร้อมทั้งทุจริต ๓ อกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นต้น รวมเข้าในสมุทัยสังขาร สังขารคือสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ทั้งหมด

ผลของการปฏิบัติปฏิบัติชอบเป็นต้นว่า สันติความสงบระงับ หรือว่าอุปสมะความเข้าไปสงบระงับ รวมทั้งทุกขนิโรธความดับทุกข์ ที่แสดงไว้ในนิโรธสังขารในหมวดอริยสัจ ๔ ก็รวมเข้าในนิโรธสังขาร สภาพที่จริงคือนิโรธ ความดับทุกข์ทั้งหมด

หมวดธรรมที่แสดงเป็นธรรมปฏิบัติเป็นข้อปฏิบัติธรรมทั้งหมด ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ตั้งแต่ต้นแต่ธรรมมีอุปการะสองอย่างเป็นต้นไป รวมเข้าในมรรคสังขารสภาพที่จริงคือมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ทั้งหมด

คราวนี้จำเพาะในข้อที่ ๔ คือมรรคสังขาร สภาพที่จริงคือมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นั้น ทางปฏิบัติที่แสดงให้ โดยตรงก็คือว่ามรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น มีสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบเป็นที่สุด และที่แสดงเป็นธรรมปฏิบัติไว้ทั้งหมด ดังกล่าวมาข้างต้น ซึ่งรวมเข้าในมรรคสังขารนั้น ถ้าถึงข้อธรรมมีเป็น

อันมากทั้งแต่ธรรมที่เป็นข้อเดียวก็มี แต่ที่ได้แสดงไว้ในนวกวาท
เป็นต้นนั้น เป็นธรรมที่เป็นสองข้ออันเรียกว่าทุกะหมวลสอง ไปจนถึง
โพธิปักขิยธรรม มี ๓๗ ประการคือ ๓๗ ข้อ และก็ไม่ใช่เพียงแค่นั้น
ยังมีแสดงไว้ในที่อื่นอีก แต่แม้ว่าจะมีแสดงไว้น้อยข้อหรือมากข้อ
เพียงใดก็ตาม ก็สรุปเข้าได้ในไตรสิกขา คือสิกขาทั้ง ๓ อันได้แก่
ศีลสิกขา จิตสิกขา ปัญญาสิกขา หรือว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ศีล
ก็คือศีลสิกขา สมาธิก็คือสมาธิสิกขา ปัญญาก็คือปัญญาสิกขา ธรรม
ปฏิบัติทั้งหมดย่อมสรุปเข้าได้ในสิกขาทั้ง ๓ หรือว่า ศีล สมาธิ ปัญญา
ทั้งนั้น

เมื่อใกล้ที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดง
ปัจฉิมโอวาทคือพระโอวาทครั้งสุดท้าย ให้ยังอุปมาที่ความไม่ประ-
มาทให้ถึงพร้อม เพราะฉะนั้นท่านจึงแสดงอุปมาทธรรมธรรมคือ
ความไม่ประมาทเป็นที่รวมเข้าแห่งกุศลธรรมทั้งสิ้น ก็คือเป็นที่รวม
เข้าของธรรมปฏิบัติทั้งสิ้นนั่นเอง ก็มีอุปมาอย่างเดียวกันกับที่กล่าวมา
ข้างต้น คือว่า รอยเท้าสัตว์ทั้งหมดรวมเข้าในรอยเท้าช้างฉันทโค กุศล
ธรรมทั้งหมดก็รวมเข้าในอุปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาท
นั้นนั้น

จึงกล่าวได้ว่า แม้ไตรสิกขาก็รวมเข้าได้เป็นหนึ่งคือในอุปมาท-
ธรรม ธรรมคือความไม่ประมาท แต่ก็พึงเข้าใจว่า ไตรสิกขาก็คือ
อุปมาทธรรมก็ดี อันเป็นที่ประมวลเข้าของกุศลธรรม หรือธรรม
ปฏิบัติทั้งสิ้นก็หมายเอาจำเพาะในข้อมรรคัสจะสภาพที่จริงคือมรรค

คือข้อสี่ของอริยสัจเจา^๕นั้น คือจำเพาะที่เป็นธรรมปฏิบัติ คือกุศล
ธรรมทั้งหมด อันรวมเข้าในข้อมรรคสัจจะนั้น ย่อมประมวลเข้าได้
ในไตรสิกขา และประมวลเข้าเป็นหนึ่งในอุปมาทศธรรม แต่ว่าเมื่อ
กล่าวถึงหลักประมวลที่เป็นหลักใหญ่จริง ๆ ก็คือ อริยสัจทั้ง ๔

หนึ่ง ก็พึงทราบกิจ คือหน้าที่ซึ่งพึงกระทำในธรรมที่พระพุทธ
เจ้าทรงสั่งสอนตามหลักของอริยสัจทั้งสี่^๕ นั้น คือเมื่อธรรมแบ่งออกเป็น
สี่ลักษณะ ก็แบ่งกิจคือหน้าที่ซึ่งพึงปฏิบัติออกเป็นสี่อย่าง คือ

ธรรมที่รวมเข้าในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกขนั้น มีกิจคือ
หน้าที่ที่พึงจะกระทำ คือความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบอัน
เรียกว่า “ปริณญา” ปริณญาแปลว่าความกำหนดรู้หรือว่าความรู้โดย
รอบคอบ พึงทำปริณญาในทุกขสัจจะหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

ธรรมที่รวมเข้าในสมุทัยสัจจะ สภาพที่จริงคือสมุทัยเหตุให้เกิด
ทุกข์ กิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำในหมวดนี้^๕ ก็คือ “ปหานะ” การละ
เพราะฉะนั้นก็พึงทำปหานะ การละในสมุทัยหรือในธรรมที่รวมเข้าใน
หมวดสมุทัย^๕

ในหมวดนิโรธสัจจะ สภาพที่จริงคือนิโรธ ความดับทุกข์ กิจ
คือหน้าที่ที่พึงกระทำก็คือการกระทำให้แจ้งอันเรียกว่า “สังขนิกริยา”
แปลว่า การกระทำให้แจ้ง ฉะนั้น ก็พึงทำสังขนิกริยา คือการกระทำ
ให้แจ้งในนิโรธ หรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

ส่วนในมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ รวมทั้งธรรม
ทั้งปวงที่รวมเข้าในหมวดนี้ก็มีกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำ คือการกระทำ

ให้มี^๕ขึ้นให้เป็น^๕ขึ้น หมายถึงการปฏิบัติอบรมเรียกว่า “ภาวนา” แปลว่าการกระทำให้มี^๕ขึ้นให้เป็น^๕ขึ้น ฉะนั้น ก็พึงทำภาวนาคือการกระทำให้มี^๕ขึ้นให้เป็น^๕ขึ้น ก็คือการปฏิบัติอบรมในมรรคหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

จึงรวมกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำในศาสนธรรมทั้งหมด ๔ ประการ ได้แก่

๑. ปริญา ความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ
๒. ปหานะ การละ
๓. สัจฉิกิริยา การกระทำให้แจ้ง
๔. ภาวนา การกระทำให้มี^๕ขึ้นให้เป็น^๕ขึ้น อันหมายถึงการปฏิบัติอบรม

ปริญาพึงใช้ในสัจจะข้อที่หนึ่ง ปหานะในข้อที่สอง สัจฉิกิริยาในข้อที่สาม ภาวนาในข้อที่สี่ ฉะนั้น หากจะมีปัญหาว่าชั้น^๕ ๕ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าอภิปวรางกายอัน^๕หรือว่าชีวิตอัน^๕ พระพุทธเจ้าสอนให้ทำอย่างไร ก็ตอบได้ว่า ทรงสอนให้ทำปริญาคือความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ และถ้าถามว่าทรงสอนให้กำหนดรู้อย่างไร หรือว่ารู้อย่างไรเรียกว่าปริญา ก็ตอบได้ว่า ให้รู้ว่าเป็นอนิจจะไม่เที่ยงต้องเกิดต้องดับ เป็นทุกข์คือเป็นทุกข์ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอนุศาสนีคือคำสั่งสอนไว้เป็นอันมากจนเรียกว่าเป็นพหุสาสนี ก็คือสอนให้ทำปริญาคือความกำหนดรู้^๕นี้ ทรงยกเอาชั้น^๕ ๕ ขึ้นแสดงบ้าง ยกเอา

นามรูปชั้นแสดงบ้าง ยกเอาอายตนะชั้นแสดงบ้าง ยกเอาชีวิตชนแสดงบ้าง และทรงแสดงให้พิจารณาให้เห็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา โดยตรงบ้าง ทรงแสดงให้พิจารณาโดยประการอื่นบ้าง เช่นให้พิจารณาว่าเรามีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา มีความตายเป็นธรรมดา ดังที่แสดงไว้ในอภินิหารปัจเจกขณะห้า พุทธศาสน์นี้ เราทั้งหลายก็สวดกันอยู่ในปาฐะท้ายทำวัตรเช้า อภินิหารปัจเจกขณะ เราทั้งหลายก็สวดเปลี่ยนกันอยู่ทุกวันท้ายทำวัตรเช้าเช่นเดียวกัน เหล่านี้ล้วนเป็นคำสอนให้ทำปริญญาคือความกำหนดรู้ หรือว่าทำความรู้โดยรอบคอบ

เพราะฉะนั้น กิจที่พึงทำในชั้น ๕ เป็นต้นดังกล่าว หรือว่ากล่าวโดยสรุปว่า ในทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์ ก็คือปริญญานี้เอง ถ้าหากว่าไปปฏิบัติอย่างอื่นก็ผิด เช่นว่า ถามว่าคนที่ฆ่าตัวตายนี้ปฏิบัติผิดหรือถูกต้องคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็ต้องตอบว่าปฏิบัติผิด เพราะพระพุทธเจ้าไม่ได้สอนให้ฆ่าชั้น ๕ หรือฆ่าชีวิตร่างกายอันนี้ แต่ทรงสอนให้ทำปริญญาในชั้น ๕ หรือว่าในชีวิตร่างกายอันนี้ว่าอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา เหมือนดังที่เราสวดอยู่ทุกวันในเวลาเช้านี้ ฉะนั้นเมื่อไปปฏิบัติอย่างอื่นก็ผิด

ส่วนข้อสอง “ปหานะ” ถ้าจะมีปัญหาว่า อกุศลมูล ๓ รากะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ ตัณหา นิวรณ์ ๕ มลทิน ๙ กิเลส ๑๖ บรรดาที่เป็นกิเลสทั้งหมดเหล่านี้พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ทำอย่างไร ก็ตอบได้ว่า ตรัสสอนให้ทำปหานะ คือการละ คือให้ละกิเลส หรือจะ

เรียกว่าให้ทำลาย ให้ฆ่า ให้ประหารก็ได้ ให้ละให้ทำลายกิเลส ให้ทำลายราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ ให้ทำลายตัณหา เป็นต้น ยกเอาปัญหาที่กล่าวมาข้างต้นว่า คนฆ่าตัวตาย ปฏิบัติผิดหรือปฏิบัติถูก ก็ได้ตอบไปแล้วว่า ปฏิบัติผิด เพราะว่าชีวิตร่างกายนี้อยู่ในหมวดทุกข์จะอันสอนให้ทำปัญญา

คราวนี้ถ้าต้องการจะฆ่าก็ต้องฆ่าตัณหา คือความอยากตาย ความอยากตายเป็นตัณหาอย่างหนึ่ง เรียกว่าวิภวตัณหา เมื่อจะฆ่าเมื่อจะทำลายก็ต้องฆ่าต้องทำลายตัววิภวตัณหานี้เสีย คือว่า ให้ดับความอยากตายอันนี้เสีย เพราะว่าความอยากตายเป็นวิภวตัณหา เมื่อดับความอยากตายเสียก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติถูกต้องตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ฉะนั้นเมื่อต้องการจะฆ่าจะทำลายก็ให้ฆ่าให้ทำลายกิเลส ไม่ใช่ฆ่าไม่ใช่ทำลายร่างกาย อันร่างกายหรือวัตถุทั้งหลายนี้อยู่ในหมวดทุกข์จะทั้งหมด แต่ว่ากิเลสนี้อยู่ในหมวดที่สองคือสมุทัยทั้งหมด อันนี้แหละให้ฆ่าให้ทำลาย

เมื่อปฏิบัติได้รับผลของความปฏิบัติ จะเป็นผลจากศีลก็ตาม จากสมาธิก็ตาม จากปัญญาก็ตาม ให้ปฏิบัติทำสังจิกิริยา คือกระทำให้แจ่มแจ้ง คุณผลอันนี้ด้วยใจตัวเอง ดูความสงบที่ใจตัวเองให้แจ่มแจ้ง ให้มองเห็นความสงบให้แจ่มแจ้งแล้วก็พยายามรักษาเอาไว้อย่าให้เสื่อมและพยายามพอกพูนอยู่เสมอ นี่เป็นข้อปฏิบัติเกี่ยวกับผล ในข้อปฏิบัติเกี่ยวกับผลนี้ทรงแสดงไว้น้อย ไม่มากนัก

ส่วนที่เป็นธรรมปฏิบัติทั้งหมด หรือจะเรียกว่ากุศลธรรมทั้งหลาย

ก็ได้ นี่รวมเข้าในข้อ ๔ เช่นว่า ธรรมมีอุปการะมากสองอย่างเป็นต้น
 ตั้งแต่หมวดสองขึ้นไป ถ้าจะถามว่าจะให้ทำอย่างไร ก็ต้องตอบว่า
 ให้ทำภาวนา คือการอบรม ทำให้มี^๕ขึ้น เป็น^๕ขึ้น คำว่าภาวนานี้
 แปลว่าการทำให้มี^๕ขึ้น ให้เป็น^๕ขึ้น อย่างเช่นว่า ศีล สมภาิ บัญญา
 ก็ทำศีลให้มี^๕ขึ้นเป็น^๕ขึ้นในตน ทำสมภาิบัญญัติให้มี^๕ขึ้นเป็น^๕ขึ้นในตน
 จะเรียกว่า ให้มีศีลหรือให้เป็นศีล ให้มีสมภาิหรือให้เป็นสมภาิ ให้มี
 บัญญาหรือว่าเป็นปัญญา ก็ได้ การทำให้มี^๕ขึ้นให้เป็น^๕ขึ้นอย่างนี้เรียกว่า
 ภาวนา ภาวนานี้จึงเป็นข้อสำคัญ เป็นการปฏิบัติโดยตรง เพราะว่า
 การปฏิบัติโดยตรงนั้นก็คือภาวนานี้เอง ทำให้มี^๕ขึ้นให้เป็น^๕ขึ้น นี่เป็นข้อ
 ที่พึงปฏิบัติในสัจจะข้อที่ ๔

เมื่อรู้จักแยกธรรมใดถูกต้องดังนี้ ก็จะปฏิบัติได้ไม่ผิด การ
 ปฏิบัตินั้นก็เรียกว่า เป็นธรรมานุธรรมปฏิบัติ ปฏิบัติธรรมสมควร
 แก่ธรรมได้ แต่ถ้าปฏิบัติผิดหน้าที่ก็มิได้รับประโยชน์ ไม่เป็นการ
 ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

บรรพที่ ๖

อนิจจะ ทุกข์ตามธรรมชาติวิทยา

วันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง สำรวม กาย วาจา ใจ รวมใจทำสมาธิในการฟัง วันนี้จะได้นะนำให้รู้จักพระพุทธศาสนาในอีกประการหนึ่ง คือ ธรรม

คำว่า ธรรม นั้น ตามศัพท์แปลว่า ทรงไว้ ดำรงไว้ หมายถึง ทรงตัวเอง หรือดำรงตัวเอง คือดำรงความจริงอยู่เสมอ ไม่มีเปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้นจึงมีคำอธิบายโดยปริยายอีกทางหนึ่งว่า ธรรมนั้นก็หมายถึงสัจจะ ที่เราแปลว่า ความจริง คำว่าสัจจะที่เราแปลว่าความจริงนั้น ก็เป็นการแปลตามความหมาย แต่โดยพยัญชนะคือด้วยคำ สัจจะแปลว่า สิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ หรือว่าสภาพที่มีอยู่ สภาพที่เป็นอยู่ ก็หมายความว่าไม่เปลี่ยนแปลงไปนั่นเอง ฉะนั้นโดยความ สิ่งใดที่ทรงอยู่ ดำรงอยู่ สิ่งนั้นก็มิใช่ เป็นอยู่ หรือว่าสิ่งใดที่มีอยู่ เป็นอยู่ สิ่งนั้นก็ทรงอยู่ ดำรงอยู่ โดยนัยนี้คำว่าธรรมกับคำว่าสัจจะจึงมีความหมายเป็นอันเดียวกัน ฉะนั้นธรรมที่มีความหมายว่า ทรงอยู่ดำรงอยู่คือมีอยู่เป็นอยู่นั้นจึงได้แก่สัจจะ และก็เรียกรวมกันว่า สัจจธรรม แปลว่าธรรมคือสัจจะ

ธรรมคือสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ อันหมายถึงสัจจะที่เราทั้งหลายแปลกัน
ว่าความจริง ก็เพราะว่าสิ่งที่^๗เป็นความจริงที่^๘เดียวกันก็ต้องเป็นสิ่งที่^๙มีอยู่
เป็นอยู่ คือว่าเป็นสิ่งที่^{๑๐}ทรงอยู่ดำรงอยู่นั่นเอง ธรรมคือสัจจะหรือสัจ-
ธรรมนั้นได้แก่ ธรรมดา เป็นของที่มีอยู่ประจำโลก พระพุทธเจ้าจะ
ทรงอุปคตินหรือว่าไม่ทรงอุปคติน ก็ว่าจะมีผู้ตรัสรู้พระธรรม หรือ
ว่าไม่ตรัสรู้พระธรรม ธรรมคือธรรมดานักมีอยู่ เป็นไปอยู่

ในข้อนี้ มีพระสูตรแสดงไว้ว่า ธาตุ^{๑๑}นั้นคือธรรม^{๑๒}วิ^{๑๓}ติ ความ^{๑๔}ตั้ง
อยู่ของธรรม ธรรม^{๑๕}นิยาม ความ^{๑๖}กำหนด^{๑๗}แน่ของธรรม ตั้งอยู่ มีอยู่
พระศาสดา^{๑๘}พุทธเจ้าทั้งหลายจะทรงอุปคตินหรือไม่ทรงอุปคตินก็ตาม
ธาตุนั้นคือธรรม^{๑๙}วิ^{๒๐}ติธรรม^{๒๑}นิยามก็มีอยู่ดำรงอยู่ แต่ว่าเมื่อพระศาสดา^{๒๒}
พุทธเจ้าทั้งหลายทรงอุปคติน คือว่าได้ตรัสรู้พระธรรม ก็จำแนกแจก
แสดงเปิดเผย กระทำให้^{๒๓}เห็นซึ่งธาตุนั้น คือธรรม^{๒๔}วิ^{๒๕}ติธรรม^{๒๖}นิยามนั้น
ในพระสูตรนี้ได้แสดงไว้ว่า ธาตุนั้นคือธรรม^{๒๗}วิ^{๒๘}ติธรรม^{๒๙}นิยามที่^{๓๐}ตั้งอยู่
ดำรงอยู่ ว่าอย่างไร ได้แก่อะไร ก็ได้แก่

สังขาร^{๓๑}ทั้งปวง ไม่เที่ยง

สังขาร^{๓๒}ทั้งปวง เป็นทุกข์

ธรรม^{๓๓}ทั้งปวง เป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน

ข้อที่^{๓๔}ว่ามานี้เป็นธรรม^{๓๕}วิ^{๓๖}ติธรรม^{๓๗}นิยามอันเรียกว่าธาตุนั้น ที่^{๓๘}ตั้งอยู่
ดำรงอยู่ เมื่อพระศาสดา^{๓๙}พุทธเจ้าทั้งหลายได้ทรงอุปคติน คือได้
ตรัสรู้ ก็ได้ทรงแสดง ทรงบอก ทรงเปิดเผย ทรงกระทำให้^{๔๐}เห็น คือ
ให้เข้าใจง่ายว่า สังขาร^{๔๑}ทั้งปวงไม่เที่ยง สังขาร^{๔๒}ทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรม

ทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังนี้ เพราะฉะนั้น ธรรมคือสัจจะหรือที่เรียกใน
ในพระสูตรว่า “ธาตุ” (ธา-ตุ) นี้แหละคือธรรมวิจิตรธรรมนิยาม
เป็นสิ่งที่มียู่ ประจำอยู่ สัจจธรรมนั้นมีประจำอยู่ ก่อนพระพุทธเจ้า
ได้ทรงอุบัติขึ้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม ก็คือตรัสรู้สัจจธรรม
ธรรมที่มีอยู่เป็นอยู่เอง

เมื่อวันก่อนได้แสดงว่า ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้คือ อริยสัจ ๔
มาวันหน้าธรรมวิจิตรธรรมนิยาม ๓ ข้อ ไม่ขัดแย้งกันหรือ ก็ตอบว่า
ไม่ขัดแย้งกัน เพราะธรรมวิจิตรธรรมนิยามทั้ง ๓ ข้อนี้ ก็รวมอยู่ใน
อริยสัจ ๔ นั้นเอง และโดยเฉพาะข้อที่สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ เป็นอนัตตา ก็รวมอยู่ในทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์ ดังที่ได้
กล่าวแล้วว่า สามัญลักษณะ ๓ อย่าง อนิจจตา ทุกขตา อนัตตา ก็
รวมเข้าในทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์ ฉะนั้น ในวันนี้จะจับอธิบาย
ธรรมวิจิตรธรรมนิยามทั้ง ๓ ข้อนี้

ทุกกาลทุกสมัยสังขารทั้งหลายย่อมไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายย่อม
เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายย่อมเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน อนิจจัง ทุกขัง
อนตตา นี้ในนวโกวาทแสดงไว้ในหมวดสามัญลักษณะ ลักษณะที่
ทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง ๓ อย่าง แต่ว่าในที่นี้แสดงโดยชื่อว่า ธรรมวิจิ
ความตั้งอยู่ของธรรม ธรรมนิยามความกำหนดแน่ของธรรม และมี
ข้อสามที่แสดงว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่แสดงว่าสังขารทั้งปวง
เป็นอนัตตา

ในข้อนี้มีอธิบายว่า คำว่าธรรมทั้งปวงนั้นหมายรวมทั้งสังขาร

และวิสังขารเป็นอนัตตา จึงกล่าวไคว่ สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขาร
 ทั้งปวงเป็นทุกข์ สังขารทั้งปวงเป็นอนัตตา แต่ว่าข้อท้ายนี้ วิสังขาร
 ก็เป็นอนัตตาด้วย ฉะนั้น จึงได้ใช้คำให้คลุมถึงทั้งหมดว่า ธรรม
 ทั้งปวงเป็นอนัตตา เพราะว่าคลุมถึงทั้งสังขาร ทั้งวิสังขาร หรือเรียก
 อีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม อสังขตธรรม คำว่าสังขารนั้นแปลว่า
 ผสมปรุงแต่ง สิ่งที่มีผสมปรุงแต่งทั้งหมดเรียกว่าสังขาร กล่าวโดยสรุป
 มี ๒ อย่างก่อน คือสังขารที่มีใจครอง เช่นว่าร่างกายของคนของ
 สัตว์ไตรภพทั้งหลาย เรียกว่าอุปาทินกสังขาร ที่ไม่มีใจครองเช่น
 วัตถุทั้งหลาย เรียกว่าอนุปาทินกสังขาร สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏอยู่
 บรรดาที่ตาเห็นหูได้ยินโดยเป็นรูปเป็นเสียง จมูกได้กลิ่นโดยเป็นกลิ่น
 ลิ้นได้รสโดยเป็นรส กายได้ถูกต้องโดยเป็นโผฏฐัพพะ แม้ใจคิดนึกถึง
 ปรุงแต่งถึงไปโดยเป็นเรื่องเป็นราวต่าง ๆ คือที่เป็นวิสัยของอายตนะ
 แต่ว่าเป็นสิ่งที่มิอยู่ เป็นอยู่ ปรากฏอยู่ อันเป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง คือ
 เป็นสิ่งที่มิเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ทั้งที่มีแสดงลักษณะของสังขารไว้
 ๓ อย่าง คือมีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมดับไปปรากฏ เมื่อ
 ตั้งอยู่มีความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นปรากฏ

สิ่งเหล่านี้ไม่ว่าจะมีใจครองหรือไม่มีใจครอง ไม่ว่าจะเป็นวิสัย
 ของตาหู เป็นต้น หรือว่าไม่เป็นวิสัยของตาหู เป็นต้น ไม่ว่าจะเป็น
 เป็นเหตุไม่ว่าจะเป็นผลเป็นสังขารทั้งหมด ก็เป็นสิ่งที่ผสมปรุงแต่ง
 ทั้งหมด สิ่งผสมปรุงแต่งอันเรียกว่าสังขารนี้ ไม่เที่ยง ที่เรียกว่า อนิจจะ
 ความไม่เที่ยงนั้นกำหนดพิจารณาได้ที่ตัวสังขารเอง ทั้งที่ท่านสอนให้

พิจารณาไปถึงลักษณะที่เรียกว่าไม่เที่ยง คือเกิดดับ สังขารทั้งหลายมีความเกิดดับ ไม่มีที่^๕เกิดแล้วไม่ดับ มีเกิดมีดับเป็นคู่กัน หนึ่ง มีแล้วก็กลับไม่มี คือว่ามีเป็น^๕นั้นเป็น^๕นั้นจนแล้วและในที่สุดก็กลับไม่มี เหมือนอย่างร่างกายมีชีวิตของทุก ๆ คน^๕ ก่อนจะเกิดก็ไม่มี เมื่อเกิดก็มีขึ้น ในที่สุดเมื่อแตกสลายก็กลับไม่มี จึงเป็นสิ่งที่^๕มีแล้วกลับไม่มี

หนึ่ง เป็นของที่ดำรงอยู่ชั่วคราวเหมือนอย่างขอยืมเขามา ก็เหมือนอย่างร่างกายมีชีวิต^๕ของทุก ๆ คน ดำรงอยู่ชั่วคราว ไม่นานเท่าไร เหมือนอย่างของที่ขอยืมเขามา คือขอยืมธาตุดินน้ำไฟลมจากโลกมาก่อร่างสร้างอภิปาณ^๕ขึ้นแล้วก็ต้องส่งคืน ส่งธาตุดินน้ำไฟลม^๕คืนไปแก่โลก เหล่า^๕นี้เป็นลักษณะที่มีอยู่ เป็นไปอยู่ แก่สังขารทั้งหลาย กำหนดให้เห็นได้ ฉะนั้น สังขารทั้งหลายจึงไม่เที่ยง และพระพุทธเจ้าก็ตรัสสอนไว้โดยปริยายเป็นอันมาก เปิดเผยกระทำให้^๕เห็นว่า สังขารไม่เที่ยงอย่างไร แม้โดยนัยที่กล่าวมานี้

หนึ่ง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ คำว่าเป็นทุกข์นั้นไม่ได้หมายความว่า เป็นทุกข์ขเวทนา เช่นอาการเจ็บปวด เพราะว่าถ้าหมายความว่า เป็นทุกข์ขเวทนาแล้วก็เป็นได้แต่เฉพาะอุปาทินกสังขาร คือสังขารที่มีใจครองเท่านั้น คำว่าเป็นทุกข์ในที่นี้จึงมีความหมายว่าเป็นของที่ทนอยู่ยาก คือทนอยู่ไม่ได้ และคำว่า “ทุกข์” นั้น ตามพยัญชนะก็แปลว่า ทนยาก คือทนอยู่ไม่ได้ จึงมีคำอธิบายไว้ว่า เพราะว่าถูกความเกิดดับความดับบีบ^๕คั้นอยู่บ่อย ๆ ตลอดเวลา ลักษณะที่ถูกความเกิดดับบีบ^๕คั้นอยู่บ่อย ๆ ตลอดเวลา^๕นี้คือลักษณะที่เป็นทุกข์ ฟังมอง

เห็นลักษณะที่ถูกบีบคั้นในทิศซึ่งขารทั้งปวง ที่ร่างกายนั้นมองเห็นได้
ว่าถูกความเกิดความคับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นไม่ว่าไม่ว่าเป็นต้นก็ถูก
ความเกิดความคับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา และข้อนี้ย่อมคลุมความไป
ถึงลักษณะที่เป็นทุกข์ทั้งหมดอันเนื่องไปจากความถูกบีบคั้น อันมี
ลักษณะต่าง ๆ

ถึงเช่น ที่มีท่านแสดงถึงลักษณะที่เป็นทุกข์ของร่างกายที่มีชีวิต
อันนี้ไว้หลายอย่างหลายประการ แม้กระทั่งการแสวงหาอาหารมา
บริโภคก็เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง การที่ต้องบริโภคอาหารก็เพราะถูกความ
เกิดความคับบีบคั้นนั่นเอง ร่างกายอันนี้ประกอบขึ้นด้วยธาตุดินน้ำไฟ
ลมเป็นความเกิด แล้วก็ถูกความคับบีบคั้นให้สั้นไปหมดไปอยู่ตลอด
เวลา ก็ต้องหาธาตุดินน้ำไฟลมเข้ามาเพิ่มเติมอยู่ตลอดเวลา ก็แปลว่า
ความที่มาเพิ่มเติมนั้นก็เป็นการเกิดขึ้นอีก ก็เป็นความบีบคั้นอีก
อาหารหยาบก็เห็นกันว่าบริโภควันละมื้อหนึ่ง สองมื้อ สามมื้อ แต่ว่า
อาหารที่ละเอียดนั้นต้องบริโภคกันอยู่ทุกขณะ เช่นว่าลมหายใจเข้าออก
ที่ต้องกินลมกันอยู่ทุกขณะ เว้นขาดไม่ได้ แปลว่า การถ่ายและการ
กินนั้นมีอยู่ทุกขณะหายใจเข้าออก กินเข้าไปก็เท่ากับเกิด ถ่ายออกไป
ก็เท่ากับดับ เป็นความเกิดความดับของสังขารที่มีชีวิต จึงต้องถูกความ
เกิดความคับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา แม้สังขารที่ไม่มีใจครองเช่นต้นไม้
ก็ต้องกินอาหารอยู่ตลอดเวลาเช่นเดียวกัน ถูกความเกิดความคับบีบคั้น
อยู่ตลอดเวลาเหมือนกัน แม้สิ่งทั้งหลายนอกจากนี้ก็เช่นเดียวกัน แต่ว่า
มีลักษณะที่ต่าง ๆ กันออกไป

เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงเป็นสิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ คือทนอยู่คงที่ไม่ได้
 ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย นี่คือลักษณะที่เป็นทุกข์ สังขาร
 ทั้งหลายจึงเป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้แจงกระทำให้นั่น คือ
 ให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์อย่างไรไว้มานาน.

บรรพที่ ๑

อนัตตา ธาตุแท้ของสังขตธรรม

วันที่ ๑๖ สิงหาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายจงตั้งใจฟัง ทำความสำรวม กาย วาจา ใจ
ทำสมาธิในการฟัง คือรวมใจเพื่อฟัง เพื่อให้ได้ปัญญาในธรรมที่
แสดง วันนี้จะแนะนำให้รู้จักพระพุทธศาสนา สืบต่อจากที่ได้กล่าวเมื่อ
วันก่อน

เมื่อวันก่อนได้แสดงข้อที่สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง
เป็นทุกข์

วันนี้จะได้แสดงข้อที่ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา คือมิใช่อัตตา
ตัวตน ข้อนี้นับว่าเป็นหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจาก
ศาสนาอื่นทั้งหมด บรรดาศาสนาอื่นทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นศาสนาที่เกิด
ก่อนพระพุทธศาสนา หรือศาสนาที่เกิดขึ้นภายหลังพระพุทธศาสนา ย่อม
แสดงอัตตาคือตัวตนทั้งนั้น ดังจะพึงเห็นได้ เช่นศาสนาพราหมณ์ก็
แสดงโดยคำความว่าทุกคนมีอาตมัน คืออัตตา และเมื่อได้อบรม
อาตมันหรืออัตตาให้เต็มที่แล้ว ก็เป็นมหาตมัน (อัตตาใหญ่) ดังที่มา
ใช้เรียกว่า มหาตมะ และมหาตมันนั้นในที่สุดก็เข้าร่วมอยู่ในปรมาตมัน
เป็นบรมอัตตา เป็นที่รวมของอัตตาทั้งหมด การแสดงแก่นนี้ก็คล้าย
จะกล่าวเรียกได้ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอัตตาหรืออาตมัน แม้ศาสนา

ที่เกิดภายหลังพระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน แสดงถึงสรวงสวรรค์อันเป็นที่สถิตอยู่ของพระเป็นเจ้าหรือของเทพ ซึ่งดำรงอยู่เป็นนิรันดร์ และผู้ที่ได้ปฏิบัติตามลัทธิศาสนานั้น ๆ ตายไปก็จะได้ไปเกิดในสรวงสวรรค์ อยู่กับพระเป็นเจ้านั้นตลอดนิรันดร์ การแสดงดังนั้นก็เป็นการแสดงอรรถาธิบายตนเอง และอรรถาธิบายที่สถิตอยู่นิรันดร์ดังนั้นเท่ากับเป็นปรมาत्मัน ดังแสดงในศาสนาพราหมณ์ หรือที่เป็นชินธุในเวลาต่อมา แม้ในพระพุทธศาสนาเอง ที่เป็นมหายานหรืออาชวาท ก็ได้แก้หลักพระพุทธศาสนาเป็นอรรถาธิบายตัวตนไปเช่นเดียวกัน ดังที่ได้แสดงว่า ได้มีพระอาทิตย์พระสถิตอยู่เป็นนิรันดร์ในสรวงสวรรค์ชั้น ๑ และได้มีพระพุทธรูปอีกเป็นอันมาก ได้มีพระโพธิสัตว์อีกเป็นอันมาก สถิตอยู่เป็นนิรันดร์เช่นกัน ส่วนพระพุทธเจ้าที่มาตรัสรู้ในโลกนี้เป็นพระมนุษย์พุทธเจ้า ที่ถูกส่งให้มาเป็นคราว ๆ การแสดงอย่างนี้ก็เป็นการแก้หลักของพระพุทธศาสนาเดิม เป็นอรรถาธิบายตัวตนไปอีก ก็เข้าทำนองปรมาत्मันของศาสนาพราหมณ์นั้นแหละ แต่พระพุทธศาสนาสายเดิมนั้นหาได้แสดงเช่นนั้นไม่ ได้แสดงว่า “สพฺเพ ธมฺมา อนัตตา” ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา มิใช่อรรถาธิบายตัวตน ในเบื้องต้นพึงเข้าใจอธิบายทั่วไปโดยสังเขปก่อนว่า คำว่าธรรมทั้งปวงนั้นมี ๒ อย่าง คือ

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือสังขาร

อสังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่แก้วสังขารอีกอย่างหนึ่ง

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือว่าสังขารนั้น ก็ได้แก่

สังขารทั้งที่ได้อธิบายมาแล้วในข้อว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขาร
ทั้งปวงเป็นทุกข์ คือว่าทุก ๆ สิ่ง ทุก ๆ อย่างที่ประกอบด้วยสังข-
ลักษณะ คือลักษณะของสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมา อันได้แก่ทุกข์
มีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมสลายไปปรากฏ เมื่อตั้งอยู่มีความ
แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปปรากฏ ทุก ๆ สิ่งทุก ๆ อย่างที่ประกอบด้วย
ลักษณะทั้งนี้เป็นสังขาร หรือกล่าวให้สั้นเข้ามาอีกอย่างหนึ่งว่า สิ่ง
ที่มีความเกิดขึ้นและความดับไปเป็นธรรมดาสิ่งนั้นเป็นสังขารหมด ใน
ข้อนี้ก็ได้อธิบายแล้วในข้อข้างต้นนั้น สังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัย
ปรุงแต่ง หรือสังขาร คือสิ่งที่มีลักษณะดังที่กล่าวมานี้ เป็นอนิจจะ
คือไม่เที่ยง เป็นทุกขะคือเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาไม่ใช่อัตตาตัวตน
ดังกล่าวในข้อที่ ๓ นี้ ลักษณะอันจะพึงพิจารณาให้เห็นว่าเป็นอนัตตา
มิใช่อัตตาตัวตนนั้น ดังนี้

ไม่อยู่ในอำนาจ คือบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ว่าขอ
ให้สังขารของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด ขอให้สังขารของเราอย่าเป็นอย่าง
นั้นเลย ยกตัวอย่างเช่นว่า กายและใจอันนี้เรียกตามศัพท์ธรรมว่า
นามรูป นามก็คือใจ รูปก็คือกาย เรียกว่า นามรูป หรือเรียกอย่าง
ง่าย ๆ ว่า กายใจอันนี้ หรือว่าจะเรียกจำแนกออกไปอีกว่า ชั้นที่ ๕
คือกองทั้ง ๕ ได้แก่

รูปชั้น ๕ กองรูป คือรูปกายอันนี้

เวทนาชั้น ๕ กองเวทนา ได้แก่ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือ
เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ ไม่สุข

สัญญาขันธ กองสัญญา คือความจำหมาย
 สังขารขันธ กองสังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงกิด
 ต่าง ๆ
 วิญญาณขันธ กองวิญญาณ คือความรู้สึกเห็นรูปได้ยินเสียง
 เป็นต้น

ทั้ง ๕ นี้เป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน เพราะบังคับให้เป็นไป
 ตามปรารถนาไม่ได้ ท้ายว่าขันธทั้ง ๕ นี้ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย
 จะบังคับว่า อย่าให้แก่ อย่าให้เจ็บ อย่าให้ตาย คงนี้หาได้ไม่ ในบาง
 พระสูตรได้ยกเอาเจ็บขึ้นมาเป็นตัวอย่าง ว่าเป็นไปเพื่ออาพาธคือความ
 บัวยไข้หรือว่าความเจ็บป่วยต่าง ๆ แต่โดยความก็หมายรวมถึงหมด
 ดังที่กล่าวมา เมื่อบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้จึงเป็นอนัตตา
 มิใช่ตัวตน เมื่อเป็นดังนี้ จึงกล่าวได้อีกว่าขัดกันกับความเป็นอัตตา
 คือตัวตน ก็เพราะว่า อันสิ่งที่จะพึงเรียกว่าเป็นอัตตาคือตัวตนนั้นพึง
 เป็นสิ่งที่เที่ยง ยั่งยืน ไม่แปรปรวน คือเป็นไปตามที่ปรารถนาต้องการ
 สิ่งที่เป็นอัตตาคือตัวตนพึงเป็นเช่นนั้น แต่ว่าขันธทั้ง ๕ นี้หาได้เป็น
 เช่นนั้นไม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ขัดกันกับความเป็นอัตตาคือตัวตน
 เมื่อเป็นดังนี้จึงกล่าวได้อีกว่าเป็นของที่สูญ คือว่างเปล่าจากความเป็น
 อัตตาคือตัวตนที่แท้จริงนั้น ความรู้สึกว่าเป็นอัตตาคือตัวตนนั้น เป็น
 เพียงความยึดถือเท่านั้น คือยึดถือว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร
 วิญญาณ เป็นของเรา เราเป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
 รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอัตตาตัวตนของเรา คงนี้

เป็นเพียงความยึดถืออันเรียกว่า อุปาทาน คือความยึดถือของใจ ยึดถือไว้เช่นนั้น แต่อันที่จริงนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หาได้เป็นของเรา เป็นเรา หรือว่าเราเป็น ดังที่ยึดถือนั้นไม่ รูปก็คงเป็นรูป เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณก็คงเป็นเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง กายและใจอันนี้ก็คงเป็นกายและใจ หาได้เป็นเรา เป็นของเราหรือว่าเราเป็นตามที่ยึดถือไม่ ฉะนั้นจึงไม่มีเรา ไม่มีของเรา กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีอัตตาคือตัวตนอันแท้จริงอยู่ในขั้น ๕ หรือในกายและใจอันนี้ กายและใจอันนี้จึงว่างเปล่าจากความเป็นอัตตาตัวตนโดยแท้จริง ไม่มีอัตตาตัวตนอยู่ในกายและใจ หรือในขั้น ๕ อันนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีเจ้าของโดยแท้จริง ความเป็นเจ้าเข้าเจ้าของนั้นเป็นความยึดถือเท่านั้น ดังที่กล่าวว่า รูปเป็นของเรา เวทนาเป็นของเรา เป็นต้น หรือว่ากายของเรา ใจของเรา เป็นต้น หรือว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้ของเรานั้น เป็นสักแต่ว่าความยึดถือ โดยที่แท้แล้วสิ่งเหล่านั้นหาได้เป็นของเราหรือเป็นของคนโดยแท้จริงไม่

เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่มีเจ้าของ ลักษณะที่พึงพิจารณาตั้งกล่าวมานี้ คือไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความเป็นอัตตา สущคือว่างเปล่าจากความเป็นอัตตา ไม่มีความเป็นเจ้าของที่แท้จริง ดังนั้นเป็นลักษณะแห่งอนัตตา คือมิใช่อัตตาตัวตน

ตามที่ยกมานี้ ยกมาเป็นตัวอย่างเฉพาะขั้น ๕ หรือรวมเรียกว่า นามรูปหรือกายและใจอันนี้ แม้สังขารทุก ๆ อย่างในโลกนี้ก็มิ

ลักษณะเช่นเดียวกัน คือเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน โดยที่มีลักษณะ
อันจะพึงกำหนดพิจารณาได้เช่นเดียวกัน ดังที่กล่าวมาแล้ว

อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงหรือวิสังขาร ได้แก่อะไร
ในข้อนี้เป็นสิ่งที่พิจารณาเห็นได้ยากสักหน่อย ในบาลีท่านใช้คำเป็น
พหูพจน์ คือมีจำนวนมากสิ่ง จึงตรงกันข้ามกับความเข้าใจของบางคน
ที่ว่า วิสังขารหรืออสังขตธรรมนี้มีอย่างเดียว ได้แก่พระนิพพาน
แต่เพราะท่านแสดงคำไว้เป็นพหูพจน์ คือว่าอสังขตธรรมทั้งหลาย
หรือว่าวิสังขารทั้งหลาย ก็แสดงว่ามีมาก อสังขตธรรมหรือวิสังขาร
พึงพิจารณาเห็นโดยหลักทั่วไปว่า ได้แก่สิ่งที่เป็นธาตุแท้ที่ไม่มีอะไร
ผสมปรุงแต่งทั้งหมด สิ่งที่เป็นธาตุแท้ยังมีได้ทั้งที่เป็นวัตถุหรือเป็น
รูปธรรม ทั้งส่วนที่ไม่ใช่เป็นวัตถุหรือขอยืมเรียกว่านามธรรม

กล่าวถึงสิ่งที่เป็นวัตถุก่อน ธาตุแท้ที่เป็นวัตถุนั้นไม่ได้หมาย
ถึงธาตุ ๔ ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมฐาน คือธาตุดิน ธาตุน้ำ
ธาตุไฟ ธาตุลม ดังที่แสดงว่า ส่วนที่แข็งแข็งมีผสมจนเป็นต้นเป็น
ธาตุดิน ส่วนที่เอิบอาบมีน้ำใสสะอาดเป็นต้นเรียกว่าธาตุน้ำ ส่วนที่
อบอุ่นเช่นไฟธาตุในร่างกายอันนี้เรียกว่าธาตุไฟ ส่วนที่พัดไหวเช่น
ลมหายใจเข้าออกเป็นต้นเรียกว่าธาตุลม ธาตุ ๔ ที่กล่าวมานักเป็น
ส่วนผสมคือเป็นสังขารทั้งนั้น อย่างผสมจนเป็นต้นก็เป็นสังขาร เพราะ
เป็นสิ่งผสมปรุงแต่ง แต่ว่าเรียกว่าเป็นธาตุ ในที่นี้ก็หมายความว่า
เพียงว่า เป็นธาตุสำหรับใช้พิจารณาทางกัมมฐาน เพื่อที่จะได้มอง
เห็นว่า ในร่างกายอันนี้มีสักแต่ว่าเป็นธาตุดังกล่าว ไม่มีสัตว์บุคคล

อรรถาวัตนอยู่ที่ไหน ก็เพื่อให้เห็นเป็นอนัตตาคงที่กล่าวมาข้างต้น
 เพื่อให้เห็นว่า^๗เป็นผมเป็นขนซึ่ง^๘เป็นธาตุคิน^๙เป็น^{๑๐}แท่น เพราะฉะนั้นแม้
 วัตถุ^{๑๑}ดังที่เรียกว่าธาตุ ๔^{๑๒} ก็ยังไม่ใช่^{๑๓}เป็นธาตุแท้ ส่วนธาตุแท่น^{๑๔}ก็จะ
 ต้อง^{๑๕}คั่นกันต่อไปจนถึงละเอียดที่สุด ที่แยกออกไปอีกไม่ได้ อันไม่มีสิ่ง
 ผสมปรุงแต่งอะไรอีก ถ้ามี^{๑๖}กันนั้นแหละเป็นธาตุแท้

คราวนี้^{๑๗}มาว่าถึงธาตุแท้ที่ไม่ใช่รูปไม่ใช่วัตถุดังที่ขอยืมคำเรียกว่า
 นามธรรม^{๑๘}นั้น ธาตุแท้ที่ไม่ใช่วัตถุ^{๑๙}นั้น พึงเห็นได้ในลักษณะหลาย
 อย่าง ธรรม^{๒๐}ที่เป็น^{๒๑}สัจจะ^{๒๒}คือเป็นความจริง ที่^{๒๓}เป็นกฎธรรม^{๒๔}ตามมีประจำอยู่
 ดังเช่น^{๒๕}ที่แสดงไว้ในธรรมนิยามสูตร ที่^{๒๖}กำลังอธิบาย^{๒๗}ว่า สังขาร^{๒๘}ทั้งหลาย
 ไม่เที่ยง สังขาร^{๒๙}ทั้งหลายเป็นทุกข์ ธรรม^{๓๐}ทั้งปวงเป็นอนัตตา ข้อเหล่านี้
 เป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขาร คือไม่ใช่ปรุงแต่ง^{๓๑}ขึ้นมา ไม่มี
 ใครปรุง ไม่มีใครแต่ง^{๓๒}ขึ้นมา แต่^{๓๓}ว่าเป็นความจริง เป็นความจริงที่
 ดำรงอยู่ ไม่มีเกิด ไม่มีดับ แม้พระพุทธรเจ้าเองก็ไม่ได้^{๓๔}ทรงแต่งขึ้น
 แต่^{๓๕}ว่าทรงค้นพบ เมื่อทรงค้นพบแล้วก็ได้^{๓๖}ทรงบอก ทรงแสดง ทรง
 ชี้แจง^{๓๗}ให้รู้เท่านั้น ฉะนั้น แม้^{๓๘}สัจจธรรม^{๓๙}ดังที่กล่าวมานี้ก็เป็นอสังขต-
 ธรรม หรือเป็นวิสังขาร ธรรม^{๔๐}ที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้ คือที่ทรงพบ
 ทั้งหมด โดยเป็น^{๔๑}สัจจะ โดยเป็นความจริง ที่ไม่มีเกิด ไม่มีดับ ดังนั้น
 ก็กล่าวได้ว่า^{๔๒}เป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขาร^{๔๓}ทั้งหมด

คราวนี้^{๔๔} อสังขตธรรมหรือวิสังขาร^{๔๕}ที่ผู้ปฏิบัติพึงบรรลุคือเข้าถึง
 ก็ได้แก่ภูมิ^{๔๖}ชั้นที่พึงบรรลุ^{๔๗}ที่พึงเข้าถึงโดยลำดับ อันภูมิ^{๔๘}ชั้นเหล่านี้^{๔๙}เป็นสิ่งที่
 ที่มีอยู่ ผู้ปฏิบัติ^{๕๐}ไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง สิ่งที่ผู้ปฏิบัติ^{๕๑}ปรุงแต่งนั้นได้แก่

การปฏิบัติที่เป็นเหตุและการบรรลุที่เป็นผล การปฏิบัติที่เป็นเหตุนั้น
กล่าวโดยย่อเป็นตัวอย่างก็ได้แก่มรรคมงคล ๘ รวมเข้าเป็นศีล สมาธิ
ปัญญา ผู้ปฏิบัติต้องปรุงแต่ง คือต้องปฏิบัติให้เป็นศีลขึ้นมา ให้
เป็นสมาธิขึ้นมา ให้เป็นปัญญาขึ้นมา ก็ต้องทำนั่นเอง ถ้าไม่ปรุง
ไม่แต่งคือไม่ทำ ก็ไม่เป็นศีลไม่เป็นสมาธิไม่เป็นปัญญาขึ้นมา เพราะ
ฉะนั้น การปฏิบัติทั้งหมดย่อมเป็นสังฆตธรรมธรรมที่ปรุงแต่งหรือเป็น
สังขาร คราวนี้การบรรลุภูมิขึ้นด้วยการปฏิบัติไปโดยลำดับ แม้การ
บรรลุก็เป็นการปรุงแต่ง คือต้องทำจึงมีการบรรลุ ถ้าไม่ทำ
ก็ไม่มีการบรรลุ แต่ว่าภูมิตั้งที่บรรลุขึ้นไปโดยลำดับนั้นไม่ได้ปรุง
ไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มียู่ ฉะนั้น ภูมิตั้งนั้นก็จะเป็นวิสังขาร หรือเป็น
อสังฆตธรรม ธรรมที่ไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง

ยกตัวอย่างที่เป็นวัตถุ เช่นว่าการเดินทาง การถึง และภูมิประเทศ
ที่ถึง การเดินทางนั้นผู้เดินทางต้องปรุงแต่งคือต้องทำ คือทำการ
เดินทาง จะเดินไปด้วยเท้าหรือด้วยยานพาหนะอันใดก็ตาม ต้อง
มีการปรุงแต่งคือต้องทำ ทำการเดินทาง การเดินทางจึงเป็น
สังฆตธรรม หรือเป็นสังขาร คราวนี้เมื่อเดินทางไปก็มีการถึง การถึง
นั้นก็เป็นการปรุงแต่งเหมือนกัน ต้องทำเหมือนกันจึงมีการถึง
ฉะนั้นการถึงจึงเป็นสังฆตธรรมหรือเป็นสังขาร แต่ว่าภูมิประเทศที่ถึง
นั้นไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มียู่ เหมือนอย่างเช่นเดินทางไป
ไหว้พระปฐมเจดีย์ การเดินทางไปก็ดี การถึงพระปฐมเจดีย์ก็ดี นี่เป็น
สังฆตธรรมหรือเป็นสังขาร แต่ภูมิประเทศที่ถึงองค์พระปฐมเจดีย์นั้น

ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุ้งไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่ แต่ว่าเป็นที่ถึงเท่านั้น ภูมิประเทศที่ถึงนี้แหละเท่ากับเป็นวิสังขารหรือสังขตธรรม นี่เป็นการเปรียบเทียบทางวัตถุ คราวนี้ทางการปฏิบัติก็เช่นเดียวกัน การปฏิบัติและการบรรลุนี้เป็นสังขตธรรม เป็นสังขาร แต่ว่าภูมิธรรมที่ถึงที่บรรลุไปโดยลำดับนี้เป็นวิสังขาร หรือเป็นอสังขตธรรม ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุ้ง ไม่ได้แต่ง

เพราะฉะนั้น ท่านจึงมีแยกเรียกว่า มรรคผลนิพพาน มรรค^๕นั้นก็คือการปฏิบัติ ผล^๕นั้นก็คือการบรรลุหรือการถึง มรรคและผลนี้เป็นสังขตธรรมธรรมที่ต้องปรุ้งแต่ง หรือว่าเป็นสังขาร ผู้ปฏิบัติจะต้องปฏิบัติในมรรค คือทำมรรคปรุ้งมรรคแต่งมรรคให้มากขึ้น จึงจะบรรลุ จึงจะถึง การบรรลุการถึงนั้นจึงเป็นสิ่งที่ต้องทำต้องปรุ้งต้องแต่ง จึงเป็นสังขตธรรมหรือเป็นสังขารทั้งหมด และก็ต้องอยู่ในลักษณะของความเกิดดับตั้งกล่าวมาข้างต้น ก็เพราะว่า เกิดก็คือว่าต้องทำให้มากขึ้น ความทำให้มากขึ้นเรียกว่าเกิด คราวนี้เมื่อสำเร็จลงแล้วก็ดับ ก็เหมือนอย่างว่า เมื่อเริ่มปฏิบัติก็เป็นเกิดไปโดยลำดับ คราวนี้เมื่อบรรลุแล้วก็หยุดการปฏิบัติได้ และการบรรลุ^๕นั้นก็เป็นอย่างนั้นว่าสิ้นสุด หมายความว่า ในขั้นนั้นก็เป็นอันดับ เพราะฉะนั้นแม้มรรคและผลก็เป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับตั้ง^๕ แต่ว่าภูมิที่บรรลุคือนิพพานนั้นผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุ้งไม่ได้แต่ง เพราะฉะนั้นท่านจึงเรียกว่าบรรลุนิพพาน เป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นสิ่งที่ไม่เกิดไม่ดับ คือเป็นธรรมภา หรือเป็นกฎธรรมภา ตั้งที่กล่าวมาข้างต้น นั่นคือเป็นสัจธรรมธรรมที่เป็นตัวความจริง ไม่มีเกิด ไม่มีดับ

เป็นสิ่งที่มียู่ และท่านเรียกว่าเป็นอายตนะ คือเป็นที่ต่อได้ หมายความว่าบรรลुได้ ไม่ใช่บรรลुไม่ได้ และนิพพานนั้นก็มีหลายชั้นโดยลำดับ แต่จะยังไม่กล่าวให้พิสดารในขั้นนี้

เพราะฉะนั้น อสังขตธรรมหรือวิสังขารเมื่ออธิบายดังข้างนี้เป็นสิ่งที่มีมาก และเมื่อสังขตธรรมหรือวิสังขารนั้นเป็นอนัตตา คือมิใช่เป็นอัตตาตัวตนของใคร แต่เป็นกฎธรรมดาเป็นสัจธรรม ไม่มีใครเป็นเจ้าของเข้าเจ้าของทั้งนั้น เป็นอนัตตาคือมิใช่อัตตาตัวตน อยู่ตามสภาพธรรม

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ท่านจึงสอนให้ปฏิบัติปล่อยวางไม่ยึดถือ พิจารณาสิ่งอันใดก็พิจารณาเพื่อปล่อยวางสิ่งอันนั้น ไม่ใช่เพื่อยึดถือสิ่งอันนั้น เช่นว่าพิจารณาสติปัฏฐานทั้ง ๔ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือพิจารณานามรูป พิจารณาแล้วก็ปล่อยวาง ไม่ยึดถือ และแม้ธรรมปฏิบัติจะเป็นสติก็ตาม จะเป็นสมาธิก็ตาม เป็นปัญญาก็ตาม ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งพึงยึดถือว่า สติสมาธิปัญญาเหล่านี้เป็นอัตตาตัวตน เพราะว่าสติสมาธิปัญญาเหล่านี้เป็นเครื่องปล่อยวางความยึดถือทั้งหมด จะไปยึดถือเอาเครื่องปล่อยวางความยึดถือก็ไม่ได้ ยึดถือเข้าเมื่อใดก็เป็นอุปาทานเข้าเมื่อนั้น เป็นอันตรายต่อสติสมาธิปัญญาที่ปฏิบัติ เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหมด แม้ที่เป็นวิสังขาร คืออสังขตธรรม จึงเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานถ้าไปยึดพระนิพพานเข้าเมื่อใดก็บรรลुไม่ได้ ดังที่มีแสดงถึงท่านพระอรหันต์ว่า ในวันที่ท่านจะตรัสรู้ นั้น ท่านมีความเพียรแรงกล้า ท่านมุ่งจะบรรลุ

พระนิพพานให้ได้ ก็แปลว่ายึดพระนิพพาน กับบรรลุไม่ได้ จนท่าน
คิดว่าท่านจะพักหยุดการปฏิบัติสักพัก จึงได้เอนอองค์ลง ในขณะที่
เอนอองค์ลง เรียกว่าอยู่ในอิริยาบถทั้ง ๔ ไม่ใช่ นั่ง ไม่ใช่นอน ไม่ใช่
ยืน ไม่ใช่เดิน ความบรรลุนิพพานก็ปรากฏขึ้นในขณะนั้น ก็คือใน
ขณะที่ท่านปล่อยวางนั่นเอง ปล่อยวางความยึดถือ ท่านบำเพ็ญธรรม
ปฏิบัติมาเต็มเปี่ยมแล้ว แต่ว่ายังยึดถืออยู่ มุ่งอยู่ด้วยตัวตนหา อยากจะได้
อยากจะได้โดยเร็ว กับบรรลุไม่ได้ ครั้นปล่อยวางใจลงกับบรรลุทันที
ดังนี้

เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหมด คือทั้งที่เป็นสังฆธรรมหรือสังฆาร
อสังฆธรรมหรือวิสังฆาร เป็นอนัตตามิใช่ตัวตน นี่เป็นหลักของพระ
พุทธศาสนาที่เป็นสายตรง ไม่มีอัตตาตัวตนทั้งหมด จึงนับว่าเป็น
ลักษณะพิเศษ ที่ท่านทั้งหลายควรจะกำหนดให้ทราบไว้ มีจำเพาะพระ
พุทธศาสนาเท่านั้น.

บรรพที่ ๘

โมกขธรรมเมื่อก่อนตรัสรู้

วันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวมกายวาจาใจ
พร้อมเพื่อจะฟัง ทำสมาธิในการฟังเพื่อให้ได้ปัญญา คือความรู้ในธรรม
ที่แสดงนี้

ได้แสดงแนะนำให้ท่านทั้งหลายได้รู้จักพระพุทธศาสนา ในวัน
หลัง ๆ นี้ได้แสดงถึงธรรมอันเป็นสัจจะ ว่าเป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่
ไม่เกิดไม่ดับ ก่อนแต่ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ครั้นเมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้
คือตรัสรู้ธรรมคือสัจจะนี้ เป็นต้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขาร
ทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ครั้นตรัสรู้แล้วก็ได้ทรง
แสดงเปิดเผย กระทำให้แจ้ง กระทำให้สิ้น เพื่อให้ผู้ฟังทั้งหลายเข้าใจ
ได้โดยง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรม
ทั้งปวงเป็นอนัตตา เพราะฉะนั้น ธรรมคือสัจจะจึงเป็นสิ่งที่มียุ
ดำรงอยู่มาก่อนแต่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้ ความตรัสรู้ของพระองค์นั้น
โดยความก็คือการที่ทรงค้นพบธรรมที่เป็นสัจจะนั้นนั่นเอง ยังมีข้อที่ฟัง
แสดงเกี่ยวแก่ธรรมทั้ง ๓ ข้อนอกทางวิปัสสนากัมมัฏฐาน แต่ว่าจะ
ยังไม่กล่าวในวันนี้

วันนี้จะกล่าวถึงโมกขธรรม จักได้แนะนำให้รู้จักพระพุทธศาสนา

ในข้อนี้ก่อน ผู้ใดศึกษาพุทธประวัติคงจะระลึกจำได้ว่า ก่อนแต่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้ได้ทรงเป็นพระราชกุมาร เป็นองค์รัชทายาทแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ของแคว้นสักกะ ได้ทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตายและสมณะ จึงได้ทรงพิจารณาน้อมเข้ามาว่า ทุกคนผู้เกิดมาก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ไม่มีใครจะเว้นไปได้ จึงได้ทรงปรารณาโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น โดยที่ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า สิ่งทั้งหลายในโลกนี้มีอยู่เป็นคู่กัน เช่น มีร้อนก็มีเย็น มีมืดก็มีสว่าง จะหนีเมื่อมีแก่เจ็บตายก็ต้องมีไม่แก่ไม่เจ็บไม่ตาย ทรงปรารณาจะพบกับความไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายนั้น อันเรียกว่า โมกขธรรม แปลว่า ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น หมายความว่า พ้นจากแก่ เจ็บ ตาย เมื่อพ้นจากแก่เจ็บตายได้ก็ไม่ว่างไม่เจ็บไม่ตาย ทรงปรารณาภาวะเช่นนั้น คือไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ซึ่งทรงคาดคิดว่า จะต้องมิเพราสิ่งทั้งหลายในโลกนี้มีเป็นคู่กันดังกล่าวแล้ว จึงได้มีพระหฤทัยน้อมไปในการบวช ทรงเห็นว่าผู้บวชมีโอกาสช่องว่างที่จะปฏิบัติเพื่อให้ประสบกับธรรมอันเป็นเครื่องพ้นนี้ ซึ่งทรงเห็นว่าเป็นของลุ่มลึก ถ้าเป็นฆราวาสอยู่ก็จะไม่สามารถปฏิบัติเพื่อให้พบได้ เพราะฆราวาสมีสิ่งกังวลห่วงใยอาลัยทั้งหลายเป็นอันมากรอบตัวนั้น จึงได้ทรงสละเครื่องผูกพันทางฆราวาสหมดทุกอย่าง เสด็จออกทรงผนวช แล้วทรงแสวงหาโมกขธรรม จนถึงได้ทรงพบทางอันเรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” ข้อปฏิบัติที่เป็นหนทางกลาง

ได้ทรงปฏิบัติดำเนินไปในทางนี้อย่างสมบูรณ์ แล้วจึงได้ตรัสรู้

พระธรรม ทรงพอพระทัยว่า รู้แล้ว อันหมายความว่า ได้ทรง
 ประสบโมกขธรรมแล้ว เพราะได้ตรัสรู้พระธรรมดังกล่าวนี้เราทั้งหลาย
 จึงได้สวดสกุติพระคุณของพระองค์ว่า “อรหัง สัมมาสัมพุทโธ”
 เป็นต้น กล่าวสั้น ๆ ว่า “พระพุทธเจ้า”

คราวนี้ก็มีปัญหาว่า ได้เสด็จประกาศพระพุทธศาสนาอยู่ ๔๕ ปี
 ก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน แล้วก็ได้มีการถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ
 ยังเหลืออยู่แต่พระบรมสารีริกธาตุเป็นที่เคารพนับถือบูชาอยู่ในโลก จึง
 มีปัญหาว่าเมื่อเป็นเช่นนั้นจะชื่อว่าได้ทรงประสบโมกขธรรมอย่างไร
 เพราะว่าได้ทรงทงพระปณิธานไว้ว่า โมกขธรรมที่ทรงคาดคิดไว้นั้นก็
 คือไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ทรงเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ก็ทรง
 สังเวชพระทุกข์ ก็ทรงต้องการที่จะไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย แต่ครั้นเมื่อ
 ได้ตรัสรู้พระธรรม ทรงพอพระทัยว่ารู้แล้ว ก็คือได้พบกับโมกข-
 ธรรมนั้นแล้ว ก็ยังต้องเสด็จดับขันธปรินิพพาน ต้องมีการถวายพระ
 เพลิงพระพุทธสรีระ เพราะฉะนั้นเมื่อมองดูที่ร่างกายก็ต้องทรงแก่
 ทรงเจ็บแล้วก็ตาย แต่เรียกว่าดับขันธปรินิพพาน

ฉะนั้น คำว่าโมกขธรรมจะพึงหมายถึงอะไร ข้อนี้เป็นข้อที่ผู้
 ศึกษาพระพุทธศาสนาสมควรที่จะใคร่ครวญพิจารณาให้ทราบแม้โดย
 ทางปริยัติ คือทางตำราที่จะพึงอธิบายได้ ขอให้สังเกตว่า ในครั้งนั้นไม่
 ได้กล่าวถึงคนเกิด กล่าวถึงแต่คนแก่ คนเจ็บ คนตาย ทรงเห็นคน
 แก่ คนเจ็บ คนตาย ก็ทรงสลตพระทุกข์ แต่ว่าจะว่าไม่กล่าวถึง
 เรื่องคนเกิดเลยก็ไม่ได้ เพราะตอนที่เสด็จออกทรงผนวชจริงนั้น

ก็เกี่ยวกับคนเกิดเหมือนกัน ดังที่มีเล่าในพุทธประวัติว่า พระนางพิมพา หรือยโสธรา ซึ่งเป็นพระชายาแห่งพระราชากุมาร ได้ประสูติพระโอรสคือ พระราहुล เมื่อได้ทรงทราบข่าวประสูติพระราहुล ก็ได้ทรงมีพระดำริ ซ้ำอีกว่า ห่วงเป็นเครื่องผูกพันได้บังเกิดขึ้นอีกห่วงหนึ่งแล้ว และก็ ได้ทรงตัดสินพระหฤทัยเด็ดขาดว่า จะต้องเสด็จออกทรงผนวชทีเดียว จึง ได้เสด็จออกทรงผนวชในวันนั้น ทั้งนี้ แต่ว่าไม่ได้แสดงคนเกิดในฐานะ เป็นเทวทูตเหมือนกัน คนแก่ คนเจ็บ คนตาย

และกักล่าวได้ว่า เรื่องคนเกิดก็เป็นเหตุอันหนึ่งประกอบเข้าด้วย ในอันที่ทำให้ทรงตัดสินพระหฤทัยเด็ดขาดเพื่อที่จะทรงผนวช แต่ว่า ตามพุทธประวัตินั้นแสดงว่า พระดำริถึงเมื่อพระราहुลประสูตินั้นเป็น คนละอย่างกับพระดำริถึงเมื่อทรงพบคนแก่ คนเจ็บ คนตาย อัน เรียกว่า เทวทูต ทรงดำริถึงพระราहुลเมื่อประสูติในฐานะที่เป็นห่วง ผูกพัน แต่ว่าทรงดำริถึงคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ในฐานะที่เป็นทุกข์ ที่ไม่พึงปรารถนาจริง ๆ โดยที่ทรงน้อมเข้ามาว่า ทุกคนต้องแก่ ต้อง เจ็บ ต้องตาย แต่หาได้น้อมเข้ามาว่าต้องเกิดไม่ ทุกคนต้องแก่ ต้อง เจ็บ ต้องตาย ก็คล้าย ๆ กันว่าในขณะนั้นทรงไม่ต้องการแก่ เจ็บ ตาย แต่คล้าย ๆ กันว่าต้องการเกิด เกิดชนิดที่ดำรงอยู่โดยไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ที่เรียกว่าดำรงอยู่เป็นนิรันดร์ คือตลอดไป และความกิด อย่างนั้นแม้คนในปัจจุบันภายหลังก็มีเหมือนกัน แต่ว่าเกี่ยวนี้อาจจะมี น้อย เมื่อไม่สนุาเหมายนัยกยงพบ ก็อคนที่เที่ยวแสวงหาสมุนไพโร อัน เป็นยาอายุวัฒนะ ที่เมื่อเอามาผสมเป็นยาและบริโภคนใช้แล้วจะไม่แก่

และพูดอย่างเกรงใจหน่อยว่า อายุยืนมาก ถ้าเป็นความต้องการอย่าง
เต็มที่แล้ว ก็ไม่แก่ไม่เจ็บไม่ตาย และลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา ที่
เป็นศาสนาก็คือ หรือจะเป็นเพียงลัทธิปฏิบัติกันไม่เป็นศาสนาก็คือ ก็มี
แสดงอยู่ทั่วไป ในแบบที่เรียกว่า เกิด แต่ว่าไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย
ดำรงอยู่ชั่วนิรันตร อย่างในศาสนาพราหมณ์ที่บังเกิดขึ้นก่อนพุทธศาสนา
ถ้าเป็นลัทธิพราหมณ์ทั่ว ๆ ไป ที่นับถือพระพรหมเป็นสูงสุดมาก่อน
ก็แสดงว่าพระพรหมเป็นอมตะ ไม่ตายเหมือนกัน คือไปเกิดเป็นพรหม
แล้วก็ไม่ตาย จึงแสดงทางปฏิบัติต่าง ๆ เพื่อที่จะให้บังเกิดเป็นพรหม

ในลัทธิศาสนาพราหมณ์ ที่เป็นอุปนิษัท แสดงมาทางปรมัตถะ
ทางธรรมาธิฐาน คือยกเอาธรรมเป็นที่ตั้ง ก็ยังแสดงยืนยันว่า มี
อตฺตาหรืออาตมฺนในทกุ ๆ คน อาตมฺนหรืออตฺตาเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ไม่
ตายตลอดไป แต่ว่าเป็นชนิดที่เกิดอีกจนกว่าที่จะอบรมอย่างเต็มที่แล้วก็
เลื่อนชั้นเป็นมหาตมฺน หรือมหัตฺตา ที่ไปเรียกใช้ยกย่องบางคนว่า
มหาตมะ เช่น มหาตมะกานธี ก็มาจากมหาตมฺนหรือมหัตฺตา
แปลว่า อตฺตาใหญ่ ครั้นเมื่ออตฺตาใหญ่สิ้นชีพในชาติหนึ่ง อตฺตาใหญ่
ก็ไปเข้ารูปในปรมัตมฺน หรือปรมัตฺตา บรมอตฺตา อตฺตาอย่างยิ่ง
ดำรงอยู่เป็นนิรันตร

ลัทธิปฏิบัติภายนอกอื่น ๆ ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เช่น
ลัทธิที่ปฏิบัติทางฤๅษีโยคี หรือทางจีนก็เป็นเช่นนั้น เป็นผู้วิเศษ แปลว่า
ปฏิบัติสำเร็จไปได้ ทั้งที่มีร่างกายเกิดมาเป็นมนุษย์อย่างนี้ ปฏิบัติทาง
จิตใจอย่างยิ่ง ทางฤๅษีโยคีหรือทางลัทธิเซียนของจีน จิตใจบรรลุดุรรรม

ในชั้นนั้น ๆ แล้วก็กลายเป็นผู้วิเศษ ไปอยู่ในอีกส่วนหนึ่งและก็อยู่เรื่อยไป ทั้งที่ร่างกายเป็นมนุษย์ ก็มีเชื้อกันมาอยู่อย่างนี้ จนถึงลัทธิที่บังเกิดขึ้นภายหลังพระพุทธศาสนา เช่นว่า ศาสนาคริสต์ ศาสนา มะหะหมัด ก็แสดงถึงพระเป็นเจ้าที่ดำรงอยู่เป็นนิรันตร ก็แปลว่ามีเกิด เกิดเป็นตัวเป็นตน และเมื่อเกิดแล้วก็ดำรงอยู่เป็นนิรันตร

ในลัทธิพระพุทธศาสนาเองเมื่อแยกออกเป็นมหายาน ดังที่ชาวธิเบต ชาวจีน ชาวญวน นับถือกันอยู่ มีวาทเป็นพระจีน พระญวน ทำงเต็กประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ แม้ในลัทธิมหายานของพระพุทธศาสนา^๕ก็แสดงถึงพระอาทิพุทธเจ้า คือที่ไปเกิดเป็นพระพุทธเจ้าประทับอยู่เป็นนิรันตรอยู่ในสรวงสวรรค์ชั้นหนึ่ง อย่างเช่นที่แสดงว่า ในสวรรค์ชั้นสุขาตือน้อยอยู่ทางใต้ พระอาทิพุทธเจ้าประทับอยู่เป็นนิรันตร พร้อมทั้งพระโพธิสัตว์ พระอรหันตสาวกทั้งหลาย แล้วยังมีพระพุทธเจ้าที่รอง ๆ ลงมา ตลอดถึงที่ส่งลงมาคล้าย ๆ อวตารลงมาเป็นพระมนุษย์พุทธเจ้า และก็แสดงว่า พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย คือเจ้าชายสิทธัตถะที่เสด็จออกทรงผนวช และตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ประกาศตั้งเป็นพระพุทธศาสนาขึ้น^๕ ก็^๗เป็นพระมนุษย์พุทธเจ้า ดังนี้

ในศาสนาพราหมณ์เองนั้นซึ่งในตอนต้นก็นับถือพระพรหมเป็นใหญ่ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงศาสนาพราหมณ์ก็แสดงถึงพระพรหม อันเป็นพระเจ้าที่นับถือของพวกพราหมณ์ ก็แสดงว่าในครั้งนั้นนับถือพระพรหมเป็นใหญ่ แต่ต่อมาในภายหลังก็นับถือพระนารายณ์ขึ้น^๕

มาอีกบ้าง พระศิวัช^๕นมาอีกบ้าง และก็มีนับถือพระเป็นเจ้าและเทวดา
อื่น ๆ อีกมากมาย ก็มาเป็นอินทูนจนถึงปัจจุบัน^๕ เมื่อกล่าวโดยสรุปของ
ศาสนาพราหมณ์แล้วก็นับถือพระเจ้าที่เป็นใหญ่อยู่ ๓ องค์ คือพระพรหม
พระนารายณ์และพระศิวัช บางหมู่ก็นับถือองค์หนึ่งเป็นใหญ่กว่า เป็น
กลุ่ม ๆ กันไป และยังมีนับถือสิ่ง^๕หนึ่ง^๕ด้วยพระเป็นเจ้า^๕ทั้ง ๓ ^๕นี้อีกมาก
แต่ว่ากลัวว่าแต่เป็นท^๕เชื่อว่า^๕เป็นอมตะ คือไม่ตาย^๕ทั้งนั้น

ตามที่แสดงมานี้เพื่อที่จะชี้ให้เห็นว่า แม้ความดำริของพระโพธิ-
สัท^๕ว คือพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนจะตรัสรู้ในครั้งนั้น ทรงปรารถนาไม่แก่
ไม่เจ็บ ไม่ตาย แต่ไม่ได้กล่าวถึงเกิด ก็พอจะเห็นว่ายังทรงปรารถนา
ความเกิด แต่ว่าเกิดชนิดที่ ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย แค่นี้กับลัทธิ
ศาสนา^๕ทาง^๕หลาย^๕ทาง^๕ที่เกิดก่อนและเกิดหลังพระพุทธศาสนาได้เชื่อถือ
ปฏิบัติกันอยู่ ในข้อนี้^๕ก็ขอให้^๕ได้คิด^๕ว่าเป็น^๕สันดาน^๕ธรรม^๕ตา^๕ของ^๕มนุษย์^๕ที่
กลัวตาย จนถึงกับแสดงว่า ความกลัวตายนี้เป็นสัญญาตญาณอย่างหนึ่ง
ของมนุษย์และสัตว์^๕เจ^๕ร^๕จำ^๕น^๕ทั้ง^๕หลาย และก็ต้องการอายุยืน เพราะก็
ต้องรู้ว่าจะต้องตายแน่แม้เช่นนั้นก็ต้องการอายุยืน แต่โดยจริงใจแล้ว
ถ้าไม่ตายได้ก็ดี คล้าย ๆ อย่างนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อต้องการที่จะไม่
ตาย พร้อมทั้งไม่แก่ไม่เจ็บด้วย ก็จึงหาวิธีที่จะให้พ้นไปต่าง ๆ และส่วน
ใหญ่ก็คล้าย ๆ กับยอมรับกันว่าในชาตินี้เป็นไปไม่ได้ ก็เป็นอันว่าใน
ชาติอื่นก็ได้ เมื่อตายจากชาติ^๕นี้แล้วไปเกิดในชาติอื่นที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ
ไม่ตาย อันเต็มไปด้วยความสุข ดังนี้ ก็มักจะมี^๕ความ^๕ปรารถนา^๕ตรง^๕กัน
เช่น^๕นี้เป็น^๕สันดาน^๕ธรรม^๕ตา^๕ของ^๕มนุษย์ จึงได้บังเกิดเป็นลัทธิศาสนา^๕เช่น

ต่าง ๆ แสดงทางที่จะปฏิบัติให้เป็นที่สมปรารถนาของบุคคลผู้มีความต้องการเช่นนั้น

เพราะฉะนั้นพระปรารถนาของพระพุทธเจ้าที่เสด็จออกทรงผนวช ก็เป็นไปในค่านั่นเอง คล้าย ๆ กับต้องการเกิด แต่ว่าเกิดแล้วก็ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ดำรงอยู่เป็นนิรันดร์ และก็ทรงเรียกภาวะเช่นนั้นว่า โมกขธรรม นี่เป็นความดำริที่บังเกิดขึ้นในระยะต้นก่อนที่จะตรัสรู้.

บรรพที่ ๕

โมกขธรรมเมื่อตรัสรู้

วันที่ ๒๐ สิงหาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำการสำรวมกายวาจาใจ เพื่อฟัง
ทำสมาธิในการฟัง เพื่อให้ได้ปัญญา ในการแสดงน้อมแสดงให้รู้จัก
พระพุทธศาสนาในลักษณะนั้น ๆ จะได้แสดงถึงโมกขธรรมต่อ พระ
พุทธเจ้าเมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ เมื่อทรงปรารภนาโมกขธรรมทั้งแสดงในพุทธ-
ประวัติ ก็เห็นว่าได้ทรงปรารภนาที่จะพ้นจากความแก่ ความเจ็บ
ความตาย คล้ายกับว่า เมื่อเกิดมาก็ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ดำรงอยู่เป็น
นิรันดร์ ทั้งที่เป็นผลสูงสุดแห่งความปรารถนาของผู้นับถือลัทธิศาสนา
ทั้งหลายที่เกิดขึ้นและที่เกิดขึ้นภายหลังพระพุทธศาสนา และแม้ใน
พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็ได้แสดงผลสูงสุดอย่างนั้น ดังที่ได้แสดงใน
วันก่อนแล้ว ในวันนี้จะได้นำแสดงต่อไป

เมื่อพระองค์ได้ทรงปฏิบัติค้นหาโมกขธรรมทั้งที่ทรงประสงค์นั้น
เมื่อทรงเข้าศึกษาในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร ผู้สอนในลัทธิ
สมาบัติ ๗ และในสำนักของอุทกดาบส รามบุตร ผู้สอนในลัทธิ
สมาบัติ ๘ ตามที่เล่าว่าได้ทรงศึกษาจบความรู้ของอาจารย์และทรง
ปฏิบัติได้เสมอกับอาจารย์แล้ว ก็ได้ทรงเห็นว่ายังไม่ใช่เป็นโมกขธรรม
ไม่ใช่เป็นทางของความตรัสรู้ จึงได้เสด็จหลีกออก แล้วไปทรงทำทุกร-

กิริยาถือทรนกายให้ลำบากต่าง ๆ พิจารณาตามหลักฐานที่แสดงไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ก็แสดงว่าลัทธิสมมติของท่านคาบสทั้งสองนั้น นำให้ไปเกิดในพรหมโลก ซึ่งจะไปดำรงอยู่ช้านานในพรหมโลกนั้นแล้วก็จะต้องกลับลงมาเกิดอีก จึงได้ทรงเห็นว่า ยังไม่ใช่เป็นโมกขธรรม เพราะยังจะต้องมาเกิดอีก คือแปลว่ายังจุติ คือเคลื่อนออกจากพรหมโลกนั้นแล้วก็มาเกิดอีก ก็ยังไม่ใช่ดำรงอยู่เป็นนิรันตร การแสดงอย่างนี้เป็นการแสดงอธิบายตามลัทธิของฉานสมาบัติ ที่ทางพระพุทธศาสนาก็มองไว้เหมือนกันว่า ได้มานสมาบัติก็จะไปเกิดในพรหมโลก ตามลัทธิของท่านคาบสทั้งสองนั่นเองที่แสดงไว้ก็อาจจะแสดงว่าไปเกิดอยู่เป็นนิรันตร แต่ว่าตามหลักพระพุทธศาสนาที่แสดงเมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว แสดงว่าเมื่อมีชาติคือความเกิดแล้ว ไม่ว่าเกิดในที่ไหนจะต้องมีตายทั้งนั้น จะเป็นพรหมเป็นเทพก็ต้องจุติหรือเคลื่อน คราวนี้ตามประวัติที่แสดงไว้ในหนังสืออื่นนอกจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาก็มีแสดงเป็นเค้า ว่าท่านคาบสทั้งสองนั้นก็ถือลัทธิว่ามีอัตตา คือตัวตนนั่นเอง ตามเค้าอุปนิษัตที่ได้อธิบายมาแล้วในวันก่อนว่าที่แรกก็เป็นอิตถารธรรมคา อาตมัน แล้วก็เป็นมหัตตา หรือมหาตมัน แล้วก็รวมเข้าเป็นปรมาตตาหรือปรมาตมัน แล้วก็ดำรงอยู่เป็นนิรันตร แต่ในครั้งที่พระองค์เข้าไปศึกษาในนั้น ไม่ทรงเห็นด้วยว่าเป็นโมกขธรรมแล้ว จะเป็นเพราะยังทรงเห็นว่ายังถืออัตตาหรืออาตมันอยู่ และไม่ทรงเห็นด้วยที่ว่าเมื่อยังมีอาตมันอยู่ แม้ว่าจะเป็นปรมาตมัน ก็ยังดำรงอยู่เป็นนิรันตรได้ อีกอย่างหนึ่งเมื่อยังถือว่ามีอาตมันอยู่ก็ต้อง

ยังมีอุปาทานคือความยึดถืออยู่ ยังไม่ปล่อยวางทั้งหมด เมื่อยังมีความยึดถืออยู่ในสิ่งใดก็ย่อมมีความทุกข์อยู่ในสิ่งนั้น ยังไม่พ้นทุกข์ได้ทั้งหมด เมื่อยังไม่พ้นทุกข์ได้ทั้งหมดก็ยังเป็นโมกขธรรมที่สมบูรณ์ไม่ได้ ยังทรงเห็นว่ามือุปาทานอยู่ จึงได้เสด็จหลักออกไปทรงแสวงหาหนทางใหม่ ก็ได้ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาแล้วก็ทรงเลิก เห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีประโยชน์ เช่นเดียวกัน

ตอนนั้นในพระประวัติแสดงไว้ว่า ได้ทรงย้อนระลึกถึงสมาธิที่ทรงได้เมื่อเป็นพระราชกุมารเล็ก ๆ และตามเสด็จพระราชบิดาไปในพระราชพิธีแรกนาขวัญ ในขณะที่พระราชบิดาประกอบพิธีแรกนาขวัญนั้น พระราชกุมารได้ประทับพักอยู่ภายใต้ร่มหว่า และขณะนั้นจิตของพระองค์ได้รวมเข้ามา ได้ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออก ก็ทรงได้สมาธิจิตถึงขั้นปฐมฌานคือความเพ่งที่หนึ่งในขณะนั้น แต่ว่าต่อมาภายหลังฌานนี้ก็เสื่อมไป ความระลึกได้ถึงสมาธิจิตที่เคยทรงได้นั้นทำให้พระองค์ทรงนึกขึ้นว่าทางแห่งสมาธิอย่างที่ได้ทรงได้นั้นจะพึงเป็นทางนำไปสู่ความบรรลุโมกขธรรมหรือว่าความตรัสรู้ได้กระมัง จึงได้ทรงตกลงพระหุทัยที่จะจับปฏิบัติไปตามทางนั้น เมื่อได้ทรงบำรงพระกายให้ดีขึ้นแล้ว จึงทรงปฏิบัติไปตามทางนั้น

ตามนี้ก็แสดงว่าได้ทรงปฏิบัติเริ่มจากสมาธิ คือกำหนดลมหายใจเข้าออกนั่นเอง ครั้นทรงได้สมาธิจิตอย่างสูงจนถึงฌานแล้ว ฌานก็คือสมาธิจิตที่แน่วแน่แนบแน่น ที่แสดงว่าทรงบรรลุถึงฌานคือความเพ่งที่ ๑ ความเพ่งที่ ๒ ความเพ่งที่ ๓ ความเพ่งที่ ๔ ซึ่งความเพ่ง

ดับอาสวะ ^{๕๗}นี้เป็นทางปฏิบัติถึงความดับอาสวะ

^{๕๗}นี้เป็นทุกข์ก็มีอธิบายไว้ว่า ชาติคือความเกิดเป็นทุกข์ ชราความแก่เป็นทุกข์ มรณะความตายเป็นทุกข์ และโสภปริเทวะเป็นต้นเป็นทุกข์ ทั้งที่เราทั้งหลายสวตกันอยู่ในเวลาเช้า กล่าวโดยย่อขั้นนี้เป็นที่ยึดถือทั้งห้าประการเป็นทุกข์

ในข้อนี้เป็นอันได้ตรัสรู้ไว้ว่า เมื่อยังมีชาติคือความเกิด ก็ย่อมมีชราความแก่ มรณะความตาย เพราะฉะนั้นเมื่อยังมีชาติ ชรา มรณะอยู่ตราบไถ ก็ยังมีทุกข์อยู่ตราบนั้น และได้ตรัสรู้ไว้ ที่ยังมีชาติ ชรา มรณะ อยู่ ก็เพราะมีสมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก้ค้นหา ทั้งที่ได้ปรารภกล่าวมาแล้ว กับค้นหาเสียได้จึงจะเป็นความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติที่จะดับค้นหาทุกข์ได้นั้นก็คือ มรรคมีองค์ ๘ หรือว่าย่นย่อเข้าคือ “ศีล สมาธิ ปัญญา” อริยสัจสี่นี้ได้กล่าวโดยย่อในตอนแสดงธรรมจักรอันเป็นปฐมเทศนาแล้ว ต่อจากนั้นก็ได้ตรัสรู้ถึงอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิตอันเป็นกิเลสส่วนลึก ได้ตรัสรู้ถึงเหตุเกิดอาสวะ ท่านก็แสดงว่าได้แก้ค้นหานั่นแหละ ถึงความดับอาสวะ ก็คือดับค้นหานี้ได้หมด ถึงทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะก็คือมรรคมีองค์ ๘ รวมเข้าก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา นั้นเอง

เป็นอันว่า พระญาณที่เป็นความตรัสรู้ที่ ๓ ^{๕๘}นี้ เรียกว่าตรัสรู้ในอริยสัจสองสาย คือสายทุกข์และสายอาสวะ พึงเห็นความว่าการจะเป็นความตรัสรู้ที่สมบูรณ์นั้นจะต้องเป็นความตรัสรู้ที่เจาะแหว่ หรือแหว่ตลอดเข้าไปจนถึงอาสวะคือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต หรือว่า

ถึงจิตส่วนลึกที่สุด เพราะว่ากิเลสที่เรียกว่าอาสวะนั้นเป็นกิเลสที่นอนจม
หมักหมมอยู่ในจิต ไต่แกกาม ภพ อวิชชา ที่จะยกขึ้นมาเป็นหัวข้อ
แสดง กามก็คือความใคร่หรือกิเลสเป็นเหตุใคร่ ภพก็คือความเป็น
เป็นนั้นเป็นนี้ต่งตนแต่เป็นเรา อวิชชาก็คือความไม่รู้ในสัจจะที่เป็นตัว
ความจริงมีอยู่อย่างลึกซึ้งในจิตใจ

ได้ตรัสรู้เจาะแทงเข้าไปถึงจุดกับอาสวะไปได้หมด เพราะฉะนั้น
จึงเป็นผู้สิ้นกิเลสสิ้นเชิง คือหมดกิเลสจริง ๆ ไม่มีกิเลสหลงเหลืออยู่
แม้แต่เป็นส่วนลึกของจิตใจ และก็เรียกผู้มีกิเลสส่วนลึกสิ้นแล้วว่า
“ชีณาสวะ” หรือ “ชีณาสพ” ที่แปลว่า ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว เป็น
คำเรียกพระอรหันต์ทั้งหลาย

อนึ่ง ตามความตรัสรู้ของพระองค์ตามที่แสดงมานักฟังกล่าวได้
ว่า พระญาณที่สามนั้นเป็นพระญาณสำคัญเรียกชื่อว่า “อาสวักขยญาณ”
ความหยั่งรู้เป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ ที่เป็นพระพุทธรเจ้าชั้นนี้เพราะทรงได้
พระญาณที่สามนี้ และโดยพระญาณที่สามนี้เองเป็นอันได้ตรัสรู้ ว่าที่จะ
พ้นจากความแก่ความเจ็บความตาย ดังที่ได้ทรงปรารธนามาเบื้องตนซึ่ง
ทรงปรารธนาโมกขธรรม ธรรมคือความหลุดพ้นนั้น จะหาโมกขธรรม
คือความหลุดพ้น คือไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ในสวรรค์ชั้นไหน ๆ จะ
ไม่พบทั้งนั้น หรือว่าในที่ไหน ๆ จะไม่พบทั้งนั้นในเมื่อในที่นั้นยัง
มีชาติ คือความเกิดอยู่ เมื่อมีชาติคือความเกิดจะเป็นมนุษย์เกิด
เป็นเทวดาหรือว่าเกิดเป็นพรหมหรือแม้ในที่ไหน ๆ ก็ตาม เมื่อยังมีชาติ
คือความเกิดอยู่แล้วก็ต้องมีความตาย ดังที่เรียกในพระญาณที่สอง

ว่า “ จุติ ” หรือความเคลื่อนไหว เมื่อมี “ อุปบัติ ” คือความเข้าถึง
ชาติหนึ่ง ๆ แล้วก็ต้องมีจุติ คือความเคลื่อนไหวจากชาตินั้น ๆ คือ
เมื่อมีเกิดก็ต้องมีดับ เกิดขึ้นแล้วจะไม่ดับหายไป

เพราะฉะนั้น ในปฏิจจสมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น ที่
แสดงว่าทรงพิจารณาถึงผลและเหตุที่สัมพันธ์กันไปโดยลำดับ ก็ได้ทรง
เห็นว่า “ ชรา มรณะ ” คือความแก่ความตายนั้น มีขึ้นเพราะ
“ ชาติ ” เป็นปัจจัย หรือจะเรียกว่าเป็นเหตุก็ได้ “ ชาติ ” คือความ
เกิดขึ้นเล่าก็มี “ ภพ ” ความเป็น เป็นปัจจัย และก็ทรงสาวขึ้นไป
ลำดับจนถึง “ อวิชชา ” คือความไม่รู้สัจจะที่เป็นตัวความจริง จับเอา
เฉพาะใจความในอริยสัจทั้งสี่ที่ทรงแสดงจากความตรัสรู้ของพระองค์
และในปฏิจจสมุปบาทนี้จะพึงเห็นได้ว่า มี ความแก่ ความเจ็บ ความ
ตายนั้น ก็เพราะชาติคือความเกิด เมื่อมีชาติคือความเกิดแล้วก็ต้องมี
แก่ มีเจ็บ มีตายทั้งนั้น นี่เป็นหลักพระพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสรู้เห็นว่า ไม่ใช่แต่แก่เจ็บตายเท่านั้นเป็น
ทุกข์ ชาติคือความเกิดเป็นทุกข์ด้วย และเป็นทุกข์ทั้งที่เป็นต้น
ทีเดียว ทั้งที่เราทั้งหลายสวดกันอยู่เป็นประจำ ขึ้นต้นก็ชาติปิทุกขา แม้
ความเกิดเป็นทุกข์ หาได้สวดข้ามไปว่าชราปิทุกขาความแก่เป็นทุกข์
เป็นต้นไม่

เพราะฉะนั้น หลักความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าในเรื่องทุกข์หนึ่ง
ทั้งต้นที่ชาติทีเดียว เมื่อมีความเกิดแล้วก็ต้องมีแก่มีเจ็บมีตายทั้งนั้น
เพราะฉะนั้นความเกิดนั้นแหละจึงเป็นทุกข์ด้วยและเป็นทุกข์ทั้ง

เป็นต้นทีเดียว เพราะฉะนั้นเมื่อจะดับทุกข์เสียได้ก็ต้องหมายความว่าดับ
 ชาติคือความเกิดด้วย เมื่อดับชาติคือความเกิดได้แล้ว ก็ดับแก่ดับเจ็บ
 ดับตายได้ด้วย แต่ว่าจะดับทุกข์คือว่าดับชาติเสียได้นั้น ก็จะต้องดับตัวเอง
 คือดับตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ ตามหลักปฏิจจสมุปบาท
 ไม่ใช่ดับตนอย่างเดียว ยังมีอย่างอื่น เป็นต้นว่าอวิชชาความไม่รู้ใน
 สัจจะ ตัณหาความ^๕ดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทานความยึดถือ และตาม
 แนวปฏิจจสมุปบาท^๕นั้น อวิชชาเป็นปัจจัยสืบ ๆ มาจนถึงให้เกิดตัณหา
 และตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานคือความยึดถือ เพราะฉะนั้น ความ
 ดับตัณหานั้นก็หมายความว่าดับอวิชชาด้วย และเมื่อดับตัณหาได้
 แล้วก็ดับอุปาทานคือความยึดถือได้ และเพราะอุปาทานคือความยึดถือ
 ๕^๕นั่นเอง เมื่อมีความยึดถืออยู่ในสิ่งใดก็ย่อมมีความทุกข์อยู่ในสิ่งนั้น เมื่อ
 มีความยึดถืออยู่ในขันธ^๕ทั้ง ๕ หรือว่าเรียกรวมเข้าว่านามรูป หรือ
 กล่าวสั้นกว่าชีวิตอนัน^๕ ว่าเป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา
 เมื่อมีความยึดถืออยู่^๕ทั้งนี้ เมื่อขันธ^๕ ๕ เกิดก็ย่อมเห็นว่าเราเกิด เมื่อขันธ^๕
 ๕ แก่ก็ย่อมเห็นว่าเราแก่ เมื่อขันธ^๕ ๕ ตายก็ย่อมเห็นว่าเราตาย
 แต่ว่าเมื่อดับความยึดถือได้เพราะว่าดับตัณหาดับอวิชชาได้ เป็นวิมুক্তิ
 คือหลุดพ้นจากความยึดถือทั้งหลาย ย่อมไม่ยึดถือว่าขันธ^๕ ๕ เป็นของ
 เรา เป็นเรา เป็นตัวตนของเรา เมื่อเป็นเช่นนั้นเมื่อขันธ^๕ ๕ เกิดก็ไม่
 เห็นว่าเราเกิด ขันธ^๕ ๕ แก่ก็ไม่เห็นว่าเราแก่ ขันธ^๕ ๕ ตายก็ไม่เห็น
 ว่าเราตาย ดังนั้นแหละคือวิมุตติความหลุดพ้น หรือเป็นโมกขธรรมใน
 พระพุทธศาสนา อันเป็นสิ่งที่บังเกิดขึ้นจากความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

เป็นอันว่า ในความตรัสรู้ของพระองค์^๕ ได้ตรัสรู้^๕ว่าชาติเป็นทุกข์และเป็นตัวต้นของทุกข์ทั้งปวง ตัณหาพร้อมทั้งอุปาทานอันเนื่องมาจากอวิชชาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ความตรัสรู้ที่เป็นตัวปัญญานั้นเมื่อได้ตรัสรู้^๕ทั่วถึงขึ้นแล้วอวิชชาก็ดับ อวิชชาดับตัณหาอุปาทานก็ดับ

เพราะฉะนั้น จึงทรงเป็นวิมุตติ คือเป็นผู้หลุดพ้นด้วยประการทั้งปวง ไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกทั้งหมด ไม่ทรงเห็นว่าขันธ^๕ ๕ เป็นอัตตาตัวตน เป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ปล่อยวางได้ทั้งหมด เพราะฉะนั้นจึงไม่ทรงเห็นว่าเราเกิด เราแก่ เราเจ็บ เราตาย เพราะไม่มีเราอยู่ในขันธ^๕ ๕ นั้น อันนี้แหละเป็นวิมุตติคือความหลุดพ้น หรือเป็นโมกขธรรมในพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้นขันธ^๕ ๕ นี้ถือว่าเป็นวิบาก คือเป็นผลของกรรมเก่าที่เกิดขึ้นมา ไม่ว่าจะเป็นขันธ^๕ ของใคร ๆ ก็ต้องแก่ต้องเจ็บต้องตายไป แต่พระพุทธะคือพระผู้^๕นั้นเป็นผู้^๕เห็นซึ่งเป็นผู้^๕พ้น ไม่ยึดถือ เมื่อไม่ยึดถือจึงเป็นผู้^๕ที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย พร้อมทั้งไม่เกิดอีก เพราะว่าไม่มีกิเลส ไม่มีกรรมอะไรที่จะนำไปยังเกิดอีกต่อไป อันนี้เป็นความหมายของโมกขธรรมในพระพุทธศาสนา และโมกขธรรมที่ทรงบรรลุเมื่อตรัสรู้แล้วย่อมมีอธิบายที่พิเศษแตกต่างจากความเข้าใจในเบื้องต้น และในลัทธิศาสนาอื่น ๆ ทั้งที่กล่าวมา.

บรรพที่ ๑๐

บ้ายหน้าไปสู่นิพพาน

วันที่ ๒๓ สิงหาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายสำรวจ กาย วาจา ใจ ทำสมาธิในการฟัง
ได้กล่าวมาถึงเรื่องโมกขธรรม ก็จะกล่าวต่อไปถึงนิพพาน อันเป็น
ธรรมสูงสุดในพุทธศาสนา

อันที่จริงเพราะถ้อยคำที่ใช้พูดถึงนิพพานว่า ธรรมสูงสุดและคำอื่น
ที่มีความหมายในทำนองเดียวกันนี้ จึงทำให้เข้าใจกันโดยมากกว่านิพพาน
เป็นธรรมสุด^๕เอ่อมสำหรับบุคคลทั่วไป จนถึงเข้าใจว่าเป็นธรรมที่อยู่เกิน
วิสัยจะได้จะถึง ฉะนั้น ก็ควรทำความเข้าใจในเรื่องนี้ว่า ถ้อยคำที่พูดนั้น
ก็อาจต้องพูดเช่นนั้น เพราะเมื่อว่าถึงขั้นของการปฏิบัติของการถึง
นิพพานกันนับว่าเป็นขั้นสูงสุดดังกล่าว เหมือนอย่างขั้นของบันไดที่จะ
ขึ้นไปสู่ตึกสูงหรือที่สูง ก็จะต้องมีขั้นสูงสุด ฉะนั้น เมื่อกล่าวเทียบ
กันแล้ว จะใช้ความคิดสักหน่อยหนึ่งก็จะมองเห็นว่า มีขั้นต่ำขึ้นไป
เหมือนอย่างบันไดนั้นย่อมมีขั้นต่ำขึ้นไปโดยลำดับ เมื่อขึ้นบันไดตั้งแต่
ขั้นต่ำไปที่ละขั้นก็ย่อมจะขึ้นถึงขั้นสูงสุด

และเมื่อเป็นดังนี้ จึงมิใช่เป็นสิ่งที่เหลือวิสัยเกินวิสัย มิใช่เป็น
สิ่งที่สุดเอ่อม ในเมื่อยังไม่ได้ก้าวขึ้นบันไดสักหนึ่งขั้นแล้วจะเอ่อมให้ถึง

บันไดชั้นสูงสุดนั้นย่อมเป็นของยาก ย่อมเป็นไปไม่ได้ และเมื่อก้าว
บันไดไปโดยลำดับแล้ว บันไดชั้นสูงสุดก็จะอยู่ในระยะเอื้อมถึงขึ้นไป
โดยลำดับ จนถึงชั้นสูงสุดได้โดยไม่ต้องเอื้อม และเมื่อขึ้นไปโดย
ลำดับแล้วก็เป็นการไม่ยาก

คราวนี้บันไดที่ขึ้นนั้นไม่พาคขึ้นไปถึงชั้นสูงสุด หรือว่ามีชั้น
บันไดหลุดเสียในระหว่าง การขึ้นก็ย่อมเป็นการลำบาก จะขึ้นให้ถึงชั้น
สูงสุดไม่ได้ การปฏิบัติไปตามขั้นของการปฏิบัติให้ถึงนิพพานก็เช่น
เดียวกัน ถ้าไม่มีขั้นของการปฏิบัติไปโดยลำดับแล้ว การที่จะถึงชั้น
สูงสุดก็ย่อมไม่ได้ ย่อมเป็นของยากเช่นเดียวกัน แต่หาเป็นเช่นนั้นไม่
พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมปฏิบัติเป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับ เมื่อเทียบ
อย่างบันได ก็เป็นบันไดที่ขึ้นสำหรับก้าวขึ้นไปอย่างสมบูรณ์ ทั้งแต่
ต่ำจนถึงสูงสุด เพราะฉะนั้น เมื่อปฏิบัติไปโดยลำดับแล้ว ก็ย่อมจะ
บรรลุถึงนิพพานอันเป็นขั้นสูงสุดนั้นได้ อันความยากหรือไม่ยากนั้นอยู่
ที่ความนึกคิดของเราเอง เมื่อเป็นทางที่พึงปฏิบัติได้แล้ว ก็ย่อมเป็น
การไม่ยาก เหมือนอย่างเรื่องของความดีความชั่ว ที่มักจะกล่าวกันว่า
คนทำความชั่วได้ง่าย แต่ทำความดีได้ยาก แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้ว่า
อย่างนี้ ท่านตรัสไว้ว่า ความชั่วคนชั่วทำง่าย คนดีทำยาก ส่วนความดี
คนชั่วทำยาก คนดีทำง่าย ดังนี้

คำที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดังนี้ พิจารณาแล้วก็ต้องยอมรับว่า
เป็นสุภาษิตจริง ๆ คือตรัสดีจริง ๆ เพราะว่าถูกต้อง ส่วนที่พูด ๆ กัน
ดังกล่าวนี้อาจข้างต้นนั้นยังไม่เป็นสุภาษิต ยังไม่จริงที่สมบูรณ์

เพราะว่าเป็นการพูดด้วยยกเอาเพียงคนทั่ว ๆ ไป จึงมักจะเข้าใจว่าเป็น
 คนที่ยังไม่ดีพอ ก็ยังมีความชั่วอยู่มากขึ้นเป็นทวีคูณ เมื่อเป็นดังนี้จึงได้
 พูดว่า ทำดีนั้นยากแต่ทำชั่วง่าย ฉะนั้น ข้อที่ว่าทำยากหรือทำง่ายนั้น
 จึงอยู่ที่บุคคล อยู่ที่ทางอันจะพึงปฏิบัติกระทำ นึกดูว่า ทุก ๆ คน
 นั้นแหละเมื่อก้าวขึ้นบันได จะขึ้นกฎ จะขึ้นมาโบสถ์หรือจะขึ้นที่ไหน
 ก็ตาม เมื่อก้าวขึ้นขั้นที่หนึ่งของบันได จะรู้สึกว่ายากหรือไม่ ทุกคน
 คงรู้สึกว่าไม่ยาก ตอนนั้นเมื่อก้าวขึ้นขั้นที่หนึ่งแล้ว ก็ก้าวขึ้นขั้นที่ ๒
 ทุกคนก็คงรู้สึกว่าไม่ยากนั่นเอง ขั้นที่สาม ขั้นที่สี่ไปโดยลำดับจนถึงขั้น
 ที่สุด ก็คงรู้สึกว่าไม่ยากเช่นเดียวกัน เพราะก้าวขึ้นไปทีละขั้นโดยลำดับ
 คราวนี้ที่จะรู้สึกว่ายากนั้นก็เพราะว่ายังไม่ทันจะก้าวขึ้นไปในขั้นที่หนึ่ง
 แล้วก็เหวี่ยงตัวขึ้นไปถึงขั้นที่สุด แล้วก็พูดว่ายาก ยาก ยากที่จะถึงขั้นที่สุด
 โดยที่ไม่ยอมจะก้าวขึ้นไปทีละขั้นทีละหนึ่งสักขั้นเดียว เมื่อเป็นดังนี้จึงรู้สึก
 ว่ายาก ที่พูดกันว่ายาก ยาก นั้นก็เพราะเหตุนี้ คราวนี้เมื่อมาเทียบดูถึง
 สิ่งทั้งหลาย นอกจากที่กำลังกล่าวถึงนี้ ซึ่งต้องมีการปฏิบัติกระทำไป
 ทีละขั้น ก็เป็นเช่นเดียวกัน เหมือนอย่างการเรียนหนังสือก็ต้องเรียน
 ขึ้นไปทีละขั้นต้น เมื่อเป็นเด็กเล็ก ๆ ก็เป็นชั้นอนุบาล แล้วก็มา
 ประถมศึกษา มัธยมศึกษา มาอุดมศึกษา เรื่อยขึ้นมาโดยลำดับดังนี้
 ประกอบกับมีความขยันหมั่นเพียรก็ย่อมจะรู้สึกว่ายาก แต่ว่าถ้ายังไม่
 ได้เรียนขึ้นมาสักขั้นเดียวแล้วก็เหวี่ยงหน้าดูชั้นอุดมศึกษา แล้วก็กล่าว
 ว่า ยาก ยาก สู้วิสัย เออไม่ถึง อะไรเหล่านี้ ก็ย่อมเป็นความจริง
 เพราะยังไม่ได้ก้าวขึ้นไปสักขั้นหนึ่งแล้วจะให้ถึงขั้นสุดท้ายได้อย่างไร เมื่อ

ก้าวขึ้นไปโดยลำดับแล้ว คือเรียนไปโดยลำดับแล้ว ก็ย่อมจะถึงนั่นเอง
 กิจการอย่างอื่นทุก ๆ อย่างก็ย่อมเป็นอย่างนี้ และก็ไม่ว่าเป็นที่จะต้องดู
 ให้ไกลให้นาน แม้ว่าจะดูเพียงระยะชั้นเดียว จะเป็นชั้นอนุบาลก็ตาม
 ประถมศึกษาก็ตามเป็นต้น ดูแค่เพียงชั้นเดียวปีเดียว ก็ต้องเริ่มเรียน
 ไปตั้งแต่ต้นปี ตั้งแต่ต้นหลักสูตร ไปจนจบหลักสูตรของปีของชั้นนั้น ๆ
 เมื่อทำการสอบไล่ก็จะรู้สึกว่ายาก จะทำได้ จะผ่านไปได้ แต่ถ้า
 ไม่ถึงต้นเสียเลยแล้ว ก็สอวสยจริง ๆ สอเออมจริง ๆ เหมือนกัน

ฉะนั้น จึงต้องพิจารณาตามขั้นของการปฏิบัติดังกล่าวว่า เมื่อ
 ปฏิบัติไปตามขั้นแล้วไม่ยาก มรรคผลก็ไม่ยาก นิพพานก็ไม่ยาก อยู่
 ในวิสัย อยู่ในเออม และเมื่อถึงขั้นแล้วไม่ต้องเออมนับบรรลุได้ เหมือน
 อย่างตัวอย่างที่กล่าวมาโดยลำดับนั้น นิพพานนี้แม้ว่าจะยังไม่ได้ ยัง
 ไม่ถึง และแม้ว่าขั้นของการปฏิบัติจะยังเป็นขั้นต้น ขั้นต่ำ ยังอีก
 หลายขั้นจึงจะบรรลุถึงนิพพาน แม้เช่นนั้นก็พึงเข้าใจว่าเมื่อใดถึงต้น
 ปฏิบัติแล้วก็ชื่อว่าได้บายหน้าไปสู่निพพานทั้งนั้น เหมือนอย่างว่าเมื่อ
 ขึ้นบันไดขั้นแรกก็ชื่อว่าได้ขึ้นไปสู่निพพานนั่นเอง นำตนให้ใกล้นิพพาน
 ขึ้นไปโดยลำดับ เรียกว่าบายหน้าไปสู่นิพพานก็ได้

ธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทุกข้อ ทุกบท ไม่ว่าบทไหน
 ล้วนเป็นคำสั่งสอนที่เอียงเทลุ่มลาดไปสู่นิพพาน น้อมไปสู่นิพพาน โน้ม
 ไปสู่นิพพาน นำไปสู่นิพพานทั้งนั้น ฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธภาษิต
 ที่ตรัสแสดงไว้ว่า ธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ทั้งต้น มีวิมุตติคือ
 ความหลุดพ้นเป็นรส เหมือนอย่างน้ำในทะเลทั้งต้นมีความเค็มเป็นรส

น้ำในทะเลนั้นแม้จะแยกออกมาเพียงหยดเดียวก็มีความเค็มเป็นรส คำ
สั่งสอนของพระพุทธองค์ก็เช่นเดียวกัน แม้จะหยิบยกมาเพียงข้อเดียว
ก็มีวิมุติคือความหลุดพ้นเป็นรส เพราะว่าเป็นไปเพื่อความหลุดพ้น
ทั้งนี้ พระนิพพานนี้เป็นที่หลุดพ้นโดยสิ้นเชิง

ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนก็ล้วนนำไปสู่ความหลุดพ้น ความ
ดับกิเลส ความดับทุกข์ดังกล่าว ดังจะพึงเห็นได้ว่า ในพระโอวาท ๓
ข้อที่นับถือว่าเป็นแม่บทของพระโอวาทที่ตรัสว่าเป็นพระพุทธศาสนา
คำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายก็คือ

สอนไม่ให้ทำบาปทั้งปวง

สอนให้ทำกุศลให้ถึงพร้อม

สอนให้ชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส

พุทธศาสนาสามข้อนี้เป็นที่รวมของพุทธศาสนาทั้งหมด ก็เป็น
คำสอนเพื่อความหลุดพ้น ดับทุกข์ ดับกิเลส ทั้งนี้ แม้ในลักษณะ
ตัดสินพระธรรมวินัย ๘ ข้อ ก็ยังสื่อให้เห็นความดังที่กล่าวมานี้เป็นทาง
เดียวกันหมด

ฉะนั้น นิพพานจึงเป็นจุดหมายสำคัญ เป็นหลักใหญ่ เป็นหลัก
รวมแห่งพุทธศาสนาทั้งหมด แห่งการปฏิบัติธรรมทั้งหมด ถ้าไม่มี
นิพพานเป็นจุดหมาย เป็นจุดหมาย เป็นที่ตั้ง เป็นหลักใหญ่แล้ว จะ
ไม่มีที่รวมเลย คำสั่งสอนทั้งหมดก็จะมุ่งไปคนละทาง ไม่รู้ว่ามีจุดหมาย
ใหญ่อะไร ซึ่งไม่ใช่พุทธศาสนา และการปฏิบัติก็เป็นการปฏิบัติที่ไร้
จุดหมายอันเป็นจุดหมายใหญ่ ฉะนั้น นิพพานจึงเป็นธรรมอันสำคัญที่สุด

เป็นจุกรวมใหญ่ เป็นหลัก เป็นประธาน เป็นที่รวมของพุทธศาสนา
และการปฏิบัติทั้งชั้น

ผู้ที่ชื่อว่าปฏิบัติพุทธศาสนานี้จะรู้จักคำว่านิพพานหรือไม่รู้จัก
คำว่านิพพานก็ตาม เมื่อปฏิบัติให้ถูกต้องพุทธศาสนาแล้ว ก็ถือว่าเป็น
การปฏิบัติบ้ายหน้าเข้าหานิพพานทั้งนั้น และจะเริ่มพบรสคือวิมุตติ
ความหลุดพ้นตั้งแต่เริ่มปฏิบัติ น้อยหรือมากก็คล้าย ๆ กับน้ำทะเลนั้น
แต่เพียงหยดเดียวหรือหยดเล็ก ๆ เอามาแตะลิ้นเข้า ก็เค็มชนิดหนึ่ง เมื่อ
ปฏิบัติธรรมข้อใดข้อหนึ่งตามจุดของพุทธศาสนาแล้ว ก็จะพบรส
คือวิมุตติชนิดหนึ่งเป็นอย่างน้อย และต้องพบทั้งนั้น ก็เหมือนกับการ
ก้าวขึ้นบันไดดังกล่าวก้าวขั้นนั้น เมื่อเริ่มก้าวขึ้นไปแม้แต่ขั้นแรกแล้ว
ก็ถือว่าขึ้นไปสู่นิพพาน นำตนให้ไกลนิพพานขึ้นไปนั่นเอง.

บรรพที่ ๑๑

ศัพท์ว่า นิพพาน

วันที่ ๑ กันยายน ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายสำรวมกาย วาจา ใจ ทั้งใจฟัง จะแนะนำ
ให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานสืบต่อไป

ได้กล่าวมาแล้วเมื่อครั้งก่อนแล้วว่า นิพพานนั้นเป็นธรรมที่สูงที่สุดใน
พุทธศาสนา แต่ไม่ควรเป็นที่เข้าใจว่าสุดเอี่ยม อันที่จริงนั้นเมื่อปฏิบัติ
ขึ้นไปโดยลำดับแล้วนิพพานก็ย่อมอยู่ในเอี่ยม เหมือนอย่างบันไดขั้น
สูงสุด เมื่อก้าวขึ้นไปโดยลำดับแล้ว ขั้นสูงสุดนั้นก็ก้าวขึ้นถึงเช่นเดียว
กับขั้นต่ำที่สุดเหมือนกัน และก็พึงทราบว่า ที่เปรียบกับบันไดนั้นเพื่อ
เป็นที่เข้าใจง่าย นิพพานนั้นเป็นธรรมที่พึงถึง จึงเป็นเหมือนอย่างห้อง
หรือว่าขั้น อันเป็นที่ต้องการจะขึ้นไปโดยบันได เมื่อขึ้นบันไดไปถึง
ขั้นที่สูงสุดแล้ว ก็เข้าห้อง หรือว่าขั้นขึ้น ซึ่งต้องการจะขึ้นไปได้ตาม
ปรารถนา นิพพานจึงเป็นเหมือนอย่างขั้นหรือห้องซึ่งขึ้นไปได้โดย
บันได

วันนี้จะอธิบายถึงศัพท์และความอธิบายของคำว่านิพพาน ศัพท์
ว่า “นิพพาน” นั้น ประกอบด้วยคำว่า “นิ” ที่แปลว่าไม่มีหรือ
ออกกับ “วานะ” ที่แปลว่าเครื่องร้อยรัด เครื่องเสียดแทง ลูกศร
ประกอบกันเข้า “นิ กับ วานะ” สันสกฤตว่า “นิรวาน” บาลีว่า

“นิพพานะ” ซึ่งไทยมาเรียกว่านิพพาน แปลว่า ไม่มีเครื่องร้อยรัด ไม่มีเครื่องเสียดแทง ไม่มีลูกศร หรือออกจากเครื่องร้อยรัด หรือออกจากเครื่องเสียดแทง ออกจากลูกศร คำนี้เป็นคำเก่ามิใช่มาก่อนพุทธศาสนา^๕ ยังไม่เกิดขึ้น และก็มี ความหมายถึงจุดมุ่งหมายหรือว่าผลอันสูงสุด ในทางนั้น ๆ ความหมายที่^๕ใช้มาเก่าก่อนพุทธศาสนานั้น^๕ คงที่มีปรากฏ ในพระสูตรบางพระสูตรก็เช่นว่า พวกพราหมณ์บางคนหรือว่าบางพวก มีความเข้าใจว่า ร่างกายที่ปราศจากโรคเป็นร่างกายที่แข็งแรง คือ นิพพาน พราหมณ์บางคนหรือบางพวกก็มีความเข้าใจว่า ความที่บุคคล ได้รับบำรุงบำเรอด้วยกามสุข มีความสุขสดชื่นอยู่ในกามคุณทั้งปวงเรียกว่า นิพพาน พราหมณ์บางคนหรือบางพวกก็มีความเห็นนิพพานในทางอื่นอีก สุตแล้วว่าลัทธิที่ส่งสอนยึดถือจะกำหนดเอาอะไรเป็น^๕ สิ่งสูงสุดของเขา ก็เรียกอันนั้นแหละว่า^๕ เป็น นิพพาน

คราวนี้เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นทรงประกาศพุทธศาสนา ก็ต้องใช้ภาษาที่คนทั้งหลายพูดเข้าใจกัน จึงได้ทรงนำคำวานิพพานมาใช้ แต่ว่าความหมายของนิพพานในพุทธศาสนานั้น ก็หมายถึงจุดสูงสุดหรือว่าธรรมสูงสุดในพุทธศาสนานั้นแหละ ฉะนั้น ก็จะต้องทราบว่าธรรมสูงสุดในพุทธศาสนานั้นหมายถึงอะไร พิจารณาถึงธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนว่า ได้ทรงใช้คำวานิพพาน^๕ นั้นมาตั้งแต่เมื่อไร ในพระสูตรที่ ๑ คือ ปฐมเทศนา อันได้แก่ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ก็ยังไม่มีใช้ ในพระสูตรที่สองเป็นต้น ก็ยังไม่มีใช้^๕ แต่ว่าในพระสูตรต้น ๆ นั้นมีใช้คำว่า “วิมุตติ” คือความหลุดพ้นแล้วได้แก่ วิมุตติ หลุดพ้นจาก

อาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ส่วนคำว่า นิพพานนั้น มาพบเข้าที่นึกได้ตอนในพระโอวาทปาติโมกข์ คือเป็น พระโอวาทที่เป็นหลักเป็นประธาน ซึ่งทรงแสดงในสมัยจาตุรงคสันนิบาต อันแปลว่า ความพร้อมเพรียงอันประกอบด้วยองค์สี่

ในสมัยต้นพุทธกาลคือ เมื่อตรัสรู้แล้วได้ส่งสามพรรษา ขณะนั้น พระองค์ได้เสด็จไปประกาศพุทธศาสนาในแคว้นมคธ ประทับอยู่ใน กรุงราชคฤห์ ที่พระเวฬุวันบ้าง ที่เขาคิชฌกูฏบ้าง ในกรุงราชคฤห์ ทรงได้พระสาวกเป็นอันมาก เป็นต้นว่า พวกชฎิล คือพวกที่ออกบวช เป็นฤๅษี เกล้ามณีสง มีท่านกัสสปะสามพี่น้องเป็นหัวหน้า รวมเข้าถึง จำนวน ๑,๐๐๐ รูป และทรงได้ท่านพระสารีบุตรและท่านพระโมคคัลลานะ พร้อมทั้งบริวารอีกเป็นจำนวน ๒๕๐ รวมกันเข้า ท่าน เหล่านี้ได้มาบวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนา รับการอุปสมบทจากพระ พุทธเจ้าด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสมบททั้งหมด และท่านแสดงว่าในวันที่ ท่านพระสารีบุตรได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้น พระพุทธเจ้าได้เสด็จมา ที่พระเวฬุวัน คือที่ป่าไผ่หรือว่าสวนไผ่ ซึ่งพระเจ้าพิมพิสารได้ถวาย เป็นวัดแรกในพุทธศาสนา ก็ได้มีภิกษุรวมกันเข้าจำนวน ๑,๒๕๐ รูป มาเฝ้าพร้อมกันที่พระเวฬุวัน พระภิกษุทั้งหมดนั้นล้วนเป็นพระอรหันต์ เป็นผู้เสร็จกิจในพุทธศาสนา ล้วนอุปสมบทจากพระพุทธเจ้าด้วยวิธี เอหิภิกขุอุปสัมปทา และล้วนมากันเองโดยที่ไม่ได้ทรงเรียกมา และ ไม่ได้นัดหมายกันมา ต่างคนต่างมา และวันนั้นเป็นวันจันทร์เพ็ญแห่ง เดือนมาฆะ เมื่อประกอบด้วยองค์สี่นี้พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงทำวิสูตร-

โบสถ คืออุโบสถอันบริสุทธิ์ ร่วมกับภิกษุสงฆ์ผู้บริสุทธิ์เหล่านั้น ทรง
แสดงพระโอวาทปาติโมกข์ คือพระโอวาทอันเป็นหลักเป็นประธาน
มีคำแปลว่า

“ขันติ” คือความทนทานเป็นบรมตปะ คือธรรมเป็นเครื่อง
เผือกใสอย่างยิ่ง

พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวว่า นิพพานเป็นบรมธรรม คือธรรม
อย่างยิ่ง

ผู้^{๖๔}ที่เข้าไปทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ หาชื่อว่า^{๖๕}เป็นบรรพชิต
คือผู้บวช ผู้เว้น ผู้ออก เป็นสมณะ คือผู้สงบ ไม่

การไม่กระทำความปอง

การยังกุศลให้ถึงพร้อม

ความชำระจิตของตนให้ผ่องใส

นี้^{๖๖}คือพุทธานศาสนา หรือพุทธศาสนา คำสอนของพระพุทธ
ทั้งหลาย

การไม่เข้าไปว่าร้าย การไม่เข้าไปทำร้าย ความสำรวมใน
ปาติโมกข์ ความรู้ประมาณในภัตตาหาร ที่นอนที่นั่งอันสงบ ความ
ประกอบในอธิจิต คือจิตที่ยิ่ง นี้^{๖๗}เป็นพุทธานศาสนา หรือพุทธศาสนา
คำสอนของพระพุทธ^{๖๘}ผู้ทรง^{๖๙}ทั้งหลายดังนี้

ท่านแสดงว่า ในสมัยต้นพุทธกาลนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงทำ
อุโบสถสังฆกรรมในวันจันทร์เพ็ญจันทร์ดับร่วมกับภิกษุสงฆ์ และ
พระองค์เองได้ทรงสวดพระโอวาท^{๗๐}นี้ ทรงแสดงพระโอวาท^{๗๑}นี้เรื่อยมา

ฉะนั้น พระโอรสทั้งห้าจึงได้ตั้งชื่อว่า ปาติโมกษ์ คือเป็นโอรสที่เป็น
 ปาติโมกษ์ ทรงปฏิบัติอยู่ดังนี้เรื่อยมาจนกระทั่งได้มีภิกษุสงฆ์จำนวน
 มากขึ้น ในครั้งหนึ่งได้มีพระภิกษุที่ไม่บริสุทธิ์เข้ามาพึ่งปณอยู่ใน
 พระสงฆ์ พระพุทธเจ้าทรงทราบว่ามีพระที่ไม่บริสุทธิ์เข้ามาพึ่งอยู่จึงไม่
 ทรงสวดปาติโมกษ์ ไม่ทรงแสดงพระโอวาทนี้ ประทับนั่งเฉยจนล่วง
 ปฐมยาม ก็ได้มีพระเถระกราบทูลเตือนว่า ล่วงปฐมยามแล้ว ขอให้
 ทรงสวดปาติโมกษ์ พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงสวด จนถึงล่วงมัชฌิมยาม
 พระเถระกราบทูลเตือนว่า ได้ล่วงมัชฌิมยามแล้ว ให้ทรงสวด
 ปาติโมกษ์ พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงสวด จนถึงล่วงปัจฉิมยาม พระเถระ
 ก็ได้กราบทูลเตือนอีก พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงสวด พระโมคคัลลานะ
 ได้ทราบด้วยอำนาจของฤทธิ์ว่า ใครเป็นผู้ไม่บริสุทธิ์พึ่งปณอยู่ในพระสงฆ์
 ก็ได้จัดนำเอาผู้นั้นออกไป แต่ว่าก็เป็นเวลาอรุณรุ่งสว่างขึ้นแล้ว

พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภเรื่องนี้เป็นเหตุจึงได้ทรงกตที่จะเสด็จ
 เข้าทำอุโบสถร่วมกับพระภิกษุสงฆ์ด้วยพระองค์เอง ก็เป็นอันทรง
 กตสวดพระโอวาทที่เป็นปาติโมกษ์ แต่ว่าทรงอนุญาตให้พระภิกษุสงฆ์
 ได้ประชุมกันทำอุโบสถตามลำพังของภิกษุสงฆ์เอง และทรงบัญญัติให้
 สวดพระวินัยที่ทรงบัญญัติแล้วอันเป็นส่วนที่เรียกว่า อาทิกัมมิกจริยา
 สิกขา คือเป็นข้อที่ควรศึกษาอันเป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ ใน
 ชั้นแรกก็ประมาณ ๑๕๐ ข้อ สวดขึ้นเป็นปาติโมกษ์ แต่ว่าต่อมาได้มี
 เพิ่มอนียตสอง เสดียวัตถ์เจ็ดสิบห้า จึงรวมเป็นสองร้อยยี่สิบเจ็ดข้อ

ฉะนั้น สิกขาบทบัญญัติสองร้อยยี่สิบเจ็ดข้อนี้ จึงเรียกว่าเป็น

สิกขาบทที่มาในปาติโมกข์ ซึ่งเมื่อถึงวันอุโบสถสังฆกรรมวันจันทร์เพ็ญ
 จันทร์ดับ พระสงฆ์ประชุมกันทำอุโบสถและสวดฟังพระวินัยปาติโมกข์
 คือสิกขาบท ๒๒๗ ข้อ^๕ สืบต่อมาจนถึงบัดนี้ ส่วนพระโอวาทที่พระ
 พุทธเจ้าทรงสวดเองในชั้นแรกตั้งที่เล่ามานั้นจึงเรียกว่า โอวาทปาติโมกข์
 และในพระโอวาทครั้งนั้นเองที่ได้มีคำว่า นิพพาน และอีกคำหนึ่งก็คือ
 คำว่า พุทธศาสนา ซึ่งต่อมาก็ได้ใช้คำว่าพุทธศาสนานี้เป็นคำเรียกคำ
 สั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศาสนาของพระพุทธเจ้า ว่าเป็นพุทธศาสนา
 สืบต่อมา อีกพระสูตรหนึ่งในมหาวิงค์สสูตร ได้ทรงแสดงสั่งสอนให้ไม่
 ประมาทปัญญา คือไม่เพเลอปัญญา และทรงแสดงว่าบรมปัญญาหรือ
 ยอดปัญญา^{๕๗}นั้นก็คือญาณ คือความหยั่งรู้นั้นเป็นเหตุให้สิ้นทุกข์ได้ ทรง
 สั่งสอนให้ตามรักษาสัจจะ และทรงแสดงว่าบรมสัจจะหรือยอดของ
 สัจจะนั้นก็คือ นิพพาน ทรงสั่งสอนให้พอกพูนจาคะ คือ การสละ
 ทรงแสดงว่าบรมจาคะ คือยอดจาคะ นั้นได้แก่ความสละอุปรี อัน
 ได้แก่สิ่งที่เข้าไปทรงใจ ซึ่งพระอาจารย์ได้แสดงไว้ต่อมาว่าได้แก่ขันธ
 คือขันธ ๕ ได้แก่กาม หรือว่ากามคุณทั้ง ๕ ได้แก่กิเลส ได้แก่กรรม
 คือการงานที่กระทำด้วยความจงใจ ทรงสั่งสอนให้ศึกษาสันติคือความ
 สงบ ทรงแสดงว่าบรมสันติหรือว่ายอดของสันติก็คือ ความสงบปราศ
 โทสะ โมหะ อัง^{๕๘}.

บรรพที่ ๑๒

นิพพานมี ๒

วันที่ ๒ กันยายน ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง นั่งสำรวมกาย วาจา ใจ ทำสมาธิ
ในการฟัง จะแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานสืบต่อไปอีก
นอกจากที่มาเรื่องนิพพานในพระบาลีที่ยกขึ้นมากล่าวแล้วนั้น ก็ยังมี
พระบาลีที่แสดงนิพพานอีกหลายแห่ง จะยกที่ใช้แสดงกันเป็นส่วนมาก
ในพระบาลีอีกแห่งหนึ่งได้แสดงถึงนิพพานสอง คือ

อุปาภิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาภิเหลือ

อนุปาภิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาภิเหลือ

มีอธิบายที่เข้าใจกันโดยทั่วไปตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงแสดงอธิบายไว้ในธรรมวิภาคปริเฉทสอง
โดยความว่า นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีเบญจขันธ์ คือขันธ์ ๕ ยัง
เหลืออยู่ คือยังดำรงชีวิตอยู่ เรียกว่า อุปาภิเสสนิพพาน ส่วนนิพพาน
ของพระอรหันต์ผู้ดับขันธ์คือสิ้นชีวิตเรียกว่า อนุปาภิเสสนิพพาน

นิพพานในที่นี้จึงหมายถึงความดับกิเลสสิ้นเชิง ท่านผู้ดับกิเลส
สิ้นเชิงนั้นเรียกว่า พระอรหันต์ พระชีนาสพ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรง

เป็นผู้ดับกิเลสสิ้นเชิง ทรงเป็นพระอรหันต์ ดังที่เราสวดกันว่า อรหัง
 สัมมาสัมพุทโธ ทรงเป็นพระชินาสพ คือสิ้นอาสวะกิเลสทั้งหมด และ
 บุคคลทั้งหลายที่ได้ฟังธรรมคำสั่งสอนของพระองค์บรรลุถึงความสิ้น
 กิเลสทั้งหมดก็เรียกว่าพระอรหันต์ พระชินาสพ ดังที่มีประวัติแสดง
 ถึงพระสาวกมีพระเบญจวัคคีย์ พระกัสสป พระสารีบุตร พระโมค-
 คัลลานะ เป็นต้น ซึ่งบรรลุถึงความสิ้นกิเลส เป็นพระอรหันต์ พระ
 ชินาสพ ในพุทธศาสนา ท่านผู้สิ้นกิเลสทั้งหมดนี้ เมื่อบรรลุถึง
 ความสิ้นกิเลสดังเช่นพระพุทธเจ้าทรงบรรลุถึงความสิ้นกิเลส เมื่อตรัสรู้
 พระธรรมในราตรีที่ตรัสรู้นั้น ก็ชื่อว่าได้บรรลุอุปาทิเสสนิพพาน เพราะ
 ว่ายังมีชีวิตอยู่ เหมือนกับพระพุทธเจ้าก็ยังได้ทรงดำรงพระชนมชีพอยู่
 ประกาศพุทธศาสนาสืบต่อไปอีกถึง ๔๕ ปี เมื่อได้เสด็จดับขันธ
 ในที่สุดคือถึงความสิ้นชีวิตก็ชื่อว่าได้บรรลุอนุปาติเสสนิพพาน ดังที่
 เรียกว่า เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อได้ดำรง
 ชีวิตอยู่ก็ชื่อว่าได้บรรลุอุปาทิเสสนิพพาน เมื่อท่านถึงความสิ้นชีวิต
 จึงชื่อว่าได้บรรลุอนุปาติเสสนิพพาน ดังที่เรียกว่า นิพพาน

ฉะนั้น คำว่านิพพานจึงเป็นคำที่ใช้ที่หมายถึงพระอรหันต์ทั้งหลาย
 เมื่อท่านดับขันธ คือถึงความสิ้นชีวิต เรียกว่านิพพานอีกด้วย คือ
 หมายความว่าอย่างสามัญว่าตาย คล้ายกับถ้อยคำที่ใช้หมายถึงตายของ
 บุคคลทั้งหลายในโลกที่ใช้ต่าง ๆ กัน ทั่วไปก็ใช้ว่าตาย ถึงแก่กรรม
 ทำกาลกิริยา และยังมีคำบัญญัติสูงต่ำ เช่น ถึงอนิจกรรม ถึงอสัญกรรม
 สิ้นพระชนม์ ทิวงคต สวรรคต แต่สำหรับพระสงฆ์เรียกว่าถึง

มรณภาพ เมื่อเป็นพระอรหันต์ก็ใช้ว่านิพพาน ดังเช่นพระพุทธเจ้าเอง
 เสตังนิพพานหรือปรินิพพานหรือเสตังคัพขันธปรินิพพาน พระสาวก
 ก็เรียกว่านิพพาน เช่น พระสารีบุตรนิพพาน พระโมคคัลลานะนิพพาน
 ในชั้นนี้ก็หมายเอาอนุปาติเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ
 ฉะนั้น คำว่า “อุปาทิ” ในที่นี้จึงหมายถึงเบญจขันธ์ คือขันธ์ ๕
 เรียกว่า “อุปาทิ” ว่าถึงศัพท์ก็เป็นคำเดียวกับอุปาทาน แต่ว่าพระ
 อรหันต์นั้นสิ้นอุปาทานคือความยึดถือแล้ว จึงใช้คำให้ต่างกันว่า อุปาทิ
 คือหมายถึงขันธ์ ๕ โดยเฉพาะ เมื่อดับกิเลสที่แรกขันธ์ ๕ ยังดำรงอยู่
 ก็ชื่อว่าบรรลูปาติเสสนิพพาน ดับขันธ์คือขันธ์แตกสลายที่เรียกว่า
 ตายในที่สุด ก็เป็นอันบรรลูปาติเสสนิพพาน

แต่ยังมีอธิบายอย่างอื่นอีก ในคัมภีร์ชั้นพระบาลีเองมีอธิบายโดย
 ความว่า พระอรหันต์ที่ดับกิเลสยังมีอินทรีย์ ๕ ยังมีเวทนา คือยัง
 เสวยสุข เสวยทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขอยู่เรียกว่า อุปาทิเสส-
 นิพพาน ส่วนพระอรหันต์ผู้ดับกิเลสแล้วไม่มีอินทรีย์ ๕ ดับอินทรีย์ ๕
 เสียอีกด้วย ดับเวทนาคือความเสวยสุข เสวยทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ไม่
 ทุกข์ไม่สุขเสียด้วย เรียกว่า อนุปาติเสสนิพพาน จึงมีปัญหาว่าชื่อว่า
 ดับอินทรีย์ ๕ ดับเวทนานั้นหมายถึงอะไร อาจจะหมายถึงการเข้า
 สัญญาเวทิตินิโรธ คือเข้าสมาบัติอันหมายถึงสมาธิอย่างลึกซึ้งแนบแน่น
 จนถึงขั้นดับสัญญาเวทณาก็ได้ ในขณะที่เข้านิโรธสมาบัติขั้นนี้กับ
 อินทรีย์ ๕ ดับเวทนาทั้งหมด ถ้าหมายอย่างนี้ก็เรียกในขณะที่พระ
 อรหันต์เข้านิโรธสมาบัตินี้ว่า อนุปาติเสสนิพพาน อีกอย่างหนึ่งหมาย

ถึงคัมภีร์ คือคัมภีร์ ๕ แยกทำลายที่เรียกว่าตายก็คัมภีร์ ๕ คัม
 เวทนาหมค ถ้าหมายอย่างนั้นก็มีความหมายอันเดียวกันกับที่กล่าวมา
 ข้างต้น

อีกแห่งหนึ่งอธิบายอุปาทิเสสถึงความคัมภีร์ของพระอริยบุคคล
 ชั้นต่ำ ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นมาถึงพระอนาคามี คือพระอริยบุคคล
 ชั้นต่ำเหล่านี้คัมภีร์ได้บางส่วนยังไม่สิ้นเชิง ยังมีกิเลสเหลืออยู่ ดัง
 เช่นเมื่อยกเอาสังโยชน์ ๑๐ ขึ้นแสดง พระโสดาบันละสังโยชน์ได้สาม
 พระสกทาคามีก็ละสังโยชน์ได้สาม แต่ว่าทำ รากะ โทสะ โมหะ ให้
 เบาบางลง พระอนาคามีละสังโยชน์ได้ ๕ ฉะนั้น จึงยังมีสังโยชน์
 เหลืออยู่ที่ยังละไม่ได้ พระโสดาบันก็ยังเหลืออยู่ถึงอีก ๗ พระสกทาคามี
 ยังเหลืออยู่ถึงอีก ๗ แต่ว่าบางข้อก็เบาบางลงไป ส่วนพระอนาคามีนั้น
 ยังเหลืออยู่อีก ๕ ความคัมภีร์ของท่านเรียกว่า อุปาทิเสสนิพพาน
 ความคัมภีร์ที่ยังมีอุปาทิเหลือ ส่วนการคัมภีร์ของพระอรหันต์
 นั้นคัมภีร์ได้สิ้นเชิงไม่มีเหลือ เพราะว่าละสังโยชน์ได้หมด เพราะฉะนั้น
 จึงเรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน ความคัมภีร์ที่ไม่มีอุปาทิเหลืออยู่
 เมื่ออธิบายอย่างนี้อุปาทิจึงหมายถึงกิเลส เช่น สังโยชน์ เป็นต้น
 เมื่อคัมภีร์ยังไม่หมดยังมีเหลืออยู่ก็เป็นอุปาทิเสส คัมภีร์ได้หมดไม่มี
 เหลือเป็นอนุปาทิเสส แม้ว่าท่านจะดำรงชีวิตอยู่ก็เรียกว่าอนุปาทิเสสได้
 เพราะว่ามีถึงคัมภีร์เท่านั้น

นิพพาน ๒ คือ สอุปาทิเสสกับอนุปาทิเสสนี้ เป็นการจำแนก
 นิพพานที่ใช้กันทั่วไป รู้จักกันโดยทั่วไป และที่ใช้กันเข้าใจกันใน

ความหมายที่กล่าวมาข้างต้นเป็นที่ตั้ง คือตัณหาเลสที่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ
ยังมีชีวิตอยู่เป็นอุปาทิเสส เบญจขันธ์แตกทำลายที่เรียกว่าตายนั้น
เป็นอุปาทิเสส โดยนัยนี้คำว่านิพพานจึงใช้ในความหมายทั่วไปว่า
ตัณหาเลสสิ้นเชิง ตัณหาเลสได้ทั้งหมด เมื่อใช้ในความหมายว่าตัณหาเลส
สิ้นเชิง ตัณหาเลสทั้งหมด นิพพานจึงเป็นบรมธรรม ธรรมอย่างยิ่ง
เป็นบรมสัจจะ สัจจะอย่างยิ่ง ในพุทธศาสนา ดังกล่าวมาเมื่อวานนี้

อนึ่ง ความหมายของคำว่านิพพานที่ใช้ในพุทธศาสนาเองยัง
มีใช้ผ่นคลายลงมา คือผ่นคลายลงมาถึงความตัณหาเลสได้บางส่วน
ก็เรียกว่านิพพานได้ ได้แก่การตัณหาเลสของพระโสดาบัน พระสกทาคามี
และพระอนาคามีดังที่กล่าวมาในอธิบายของนิพพาน นัยที่ ๒ ที่ ๓ นั้น
แล้ว อนึ่ง ยังได้ใช้ผ่นคลายมาถึงนิพพานผ่นอีกด้วย คือหมายถึง
ว่าเมื่อทำสมาธิจนได้สมาธิที่แนบแน่นเป็นอัปปนาสมาธิเข้าขั้นฌาน
อำนาจของสมาธินี้ก็ตัณหาเลสให้สงบลงไปได้ชั่วคราวเหมือนตังหินทับ
หญ้า ในขณะที่ก้อนหินยังทับหญ้าอยู่หญ้าก็ไม่งอก เมื่อยกก้อนหินนั้น
ออกแล้วหญ้าก็งอกได้ ฉันทโคกนี้ เมื่อออกจากสมาธินี้ก็เลสก็กลับเกิด
ได้ ในขณะที่เข้าสมาธิถึงขั้นอัปปนา คือแนบแน่นนี้ก็มีเรียกว่า
นิพพานได้ เรียกย่อ ๆ เพื่อเข้าใจง่ายว่านิพพานผ่น

หรือแม้ปฏิบัติทางปัญญากำหนดทำความรู้กิเลสที่บังเกิดขึ้นในใจ
เมื่อ ราคะ โทสะ โมหะ บังเกิดขึ้นในใจก็ทำความรู้ว่า ราคะ โทสะ
โมหะ บังเกิดขึ้นและทำความรู้ว่า ราคะ โทสะ โมหะ ที่บังเกิดขึ้นนี้ทำ
ให้ก่อกรรมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เป็นไปเพื่อ

ดับปัญญา คือความรู้ประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น ดับความรู้ประโยชน์ทั้งสอง เมื่อกำหนดพิจารณาไปดังนี้ รากะ โทสะ โมหะก็ดับสงบ ก็มี
 ความรู้ว่า ความดับสงบรากะ โทสะ โมหะ นี้ ไม่เป็นไปเพื่อก่อกรรม
 เพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นทั้งนั้น ไม่เป็นไปเพื่อดับปัญญาดังนั้น ความรู้
 ความเห็นที่บังเกิดขึ้นนี้ แม้ในขณะที่กำลังพิจารณาอยู่นี้ก็เรียกว่าเป็น
 สันติภูมิโก ธัมโม ธรรมที่บุคคลพึงปฏิบัติเห็นเอง เรียกว่า สันติภูมิโก-
 นิพพาน นิพพานที่บุคคลพึงปฏิบัติเห็นเองดังนี้

แม้ข้อนี้ก็มีพระบาลีแสดงไว้ดังนี้และก็แสดงเป็นกลาง ๆ ไม่จำกัด
 ว่า ความรู้ความเห็นความดับความสงบดังกล่าวเป็นไปอย่างสมบูรณ์
 สิ้นเชิง หรือว่าไม่สมบูรณ์สิ้นเชิงก็ได้ เป็นไปอย่างเด็ดขาด คือเมื่อ
 สงบเมื่อดับลงไปแล้วก็เป็นอย่างอันดับอันสงบไปเลย ไม่กลับเกิดขึ้นอีก
 หรือว่าเป็นไปอย่างชั่วคราวแบบหินทับหญ้าดังกล่าวนั้น ไม่มีแสดง
 จำกัดเอาไว้ ฉะนั้น จึงเป็นที่เข้าใจว่า แม้นิพพานปัญญาคือความดับ
 ความสงบที่เกิดขึ้นด้วยปัญญาพิจารณาดังกล่าวนั้น ก็เรียกว่านิพพานได้
 นิพพานฉาน นิพพานปัญญา อันหมายถึงว่าเป็นความดับได้บางส่วน
 เป็นความดับได้ชั่วคราวดังนี้ มีคำเรียกว่า ตถังคินิพพาน แปลว่า
 นิพพานด้วยองค์อันนั้น คือดับด้วยฉาน สมาธิ หรือว่าด้วยปัญญา
 ข้อนี้ อันเป็นของชั่วคราว พึงเข้าใจว่าแม้ทางพุทธศาสนาเอง คำว่า
 นิพพานก็ผ่อนใช้ลงมาได้ดังนี้.

บรรพที่ ๑๓

นิพพานเป็นสัจธรรม

วันที่ ๓ กันยายน ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวม กาย วาจา ใจ ทำสมาธิในการฟัง จะแสดงแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อ

นิพพานที่ได้กล่าวแนะนำมาแล้ว ได้แสดงถึงเนื้อความของศัพท์และความหมายตามที่พระพุทธเจ้าอธิบายไว้ ในวันนี้จะได้แสดงให้ท่านทั้งหลายทราบว่า นิพพานนี้เป็นสัจธรรม ธรรมคือความจริง จึงไม่ใช่ว่าสิ่งที่ไม่เลื่อมใสจะได้ถึง ไม่เลื่อมใสที่จะรู้ เพราะว่า เป็นสัจธรรมสำหรับจิตใจภายใน ไม่ใช่ในภายนอก ด้วยจิตใจเท่านั้นจึงจะรู้ จะถึงนิพพานได้ และก็เป็นที่ธรรมชาติธรรมกายอย่างหนึ่งนั้นแหละ เมื่อถึงภูมิขั้นอันเดียวกันแล้ว ก็ไม่ใช่เป็นของแปลก แต่เป็นของธรรมดา เหมือนอย่างว่าผู้ที่กำลังเรียนอยู่ในชั้นอันใด เมื่อได้ตั้งใจเรียนให้สม่ำเสมอมีความรู้ตามสมควรแก่ชั้นที่เรียนนั้น หลักสูตรต่าง ๆ ก็ไม่เป็นของแปลกประหลาด แต่ว่าเป็นของธรรมดา

ในจิตใจนี้ ได้มีพระพุทธภาษิตแสดงถึงลักษณะที่เป็นธรรมชาติไว้ว่า จิตมีลักษณะประภัสสร คือผุดผ่อง แต่ว่าเศร้าหมองไป เพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่จรมา จิตนี้พ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้ ดังนั้น

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ถึงลักษณะที่เป็นธรรมชาติของจิตไว้ดังนี้ คือว่า “ผู้ตม่อง” เพราะเหตุไรจึงเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่ จรมาได้ ก็เพราะว่ายังมีวิชาคือความรู้ในสัจจะ คือความจริง ประกอบอยู่ อุปกิเลสทั้งหลายจึงเข้ามาทำให้เศร้าหมองไปได้

ในตอนนั้นให้สังเกตคำว่า “อุปกิเลส” ที่แปลว่าเครื่องที่เข้ามาทำ หรือเข้าไปทำให้เศร้าหมอง ในที่อื่นใช้คำว่า กิเลส คือเครื่องเศร้า หมอง แต่คำเดียว ก็เพราะว่าต้องการที่จะชี้ให้เห็นชัดว่า กิเลสคือ เครื่องเศร้าหมองทั้งหลายนั้น ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิตใจ ไม่ใช่เป็น ธรรมชาติเป็นธรรมชาติของจิตใจ แต่ว่าเป็นสิ่งที่จรเข้ามาหรือจรเข้าไป เท่านั้น เมื่อจรเข้ามาจรเข้าไปแล้วก็เข้ามาหรือเข้าไปนอนจมหมก หมมอยู่ ที่ท่านเปรียบเหมือนอย่างตะกอนที่นอนอยู่ก้นตุ่ม ท่านองว่า เข้ามายึดครองจิตใจไว้ แต่แม้เช่นนั้นกิเลสก็ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้หรือเป็น ธรรมชาติธรรมชาติของจิตใจอยู่นั่นเอง จึงเปรียบได้กับแขกต่างถิ่นที่จร เข้ามาพักพาอาศัย แต่ว่าเมื่อมาพักพาอาศัยแล้วก็เลยยึดครองอยู่ ไม่ ออกไป แต่แม้เช่นนั้นก็ยังไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้านอยู่นั่นเอง ยังเป็นแขก ที่เรียกว่า อาคันตุกะ คือผู้ที่จรมา ฉะนั้นจึงอาจปฏิบัติเพื่อให้พ้นจาก กิเลสที่จรเข้ามาดังกล่าวได้ ซึ่งความพ้นนั้นก็เรียกว่า “วิมุตติ” คือ ความหลุดพ้น เป็นคำที่ใช้ด้วยกันกับคำว่านิพพาน

และที่พึงทราบว่ามีกิเลสที่จรเข้ามานอนจมหมกหมมอยู่นั้น เมื่อมุ่ง ถึงลักษณะที่นอนจมก็เรียกว่า “อนสัย” แปลว่า กิเลสที่นอนจม หรือนอนเนื่องอยู่ในจิตสันดาน เมื่อมุ่งถึงอาการที่หมกหมมก็เรียกว่า

“อาสวะ” คือกิเลสที่หมักหมมหรือว่าที่กองจิตสันดานของสัตว์โลก
ทั้งหลายอยู่

อาสวะ อนุสัยนี้เป็นกิเลสอย่างละเอียดที่มีอยู่ในจิต เป็นกิเลส
ชนิดที่เรียกว่าติดอยู่ในจิตสันดาน แต่ว่าแม้เช่นนั้นก็ยังหลุดพ้นอยู่ได้
นั่นเอง เพราะไม่ใช่เป็นธรรมชาติธรรมดาของจิต

อะไรเป็นธรรมชาติธรรมดาของจิต อาศัยพระพุทธภาษิตที่ตรัส
ไว้ ก็เก็บความมาได้ว่า ที่เป็นธรรมชาติของจิตนั่นก็คือ “ประภัสสร”
คือผุดผ่องดังกล่าวประการหนึ่ง “รู้” เพราะจิตเป็นธาตุรู้ รู้อะไร ๆ
ได้ รวมทั้งคิดอะไร ๆ ได้อย่างหนึ่ง จิตเป็นที่เก็บที่ “สังสม” เก็บ
สังสมอะไร ๆ ไว้ได้ ทั้งที่เป็นส่วนดี ทั้งที่เป็นส่วนชั่ว ทั้งที่เป็นส่วน
กิเลส ทั้งที่เป็นส่วนกรรม ทั้งที่เป็นส่วนวิบาก คือผลของกรรม และ
เก็บสะสมส่วนดีเป็นบารมีคือความดีต่าง ๆ ไว้ในจิตไว้ด้วย

จิตมีธรรมชาติธรรมดา “ผุดผ่อง” “รู้” “เก็บสังสม” ดังที่
กล่าวมา เพราะฉะนั้น จึงรู้อะไร ๆ ได้ และเมื่อรู้อะไร ๆ ก็ย่อมเพิ่ม
ความรู้ความฉลาดขึ้นอยู่เสมอ ย่อมเก็บสังสมความชั่วบ้าง ความดีบ้าง
ไว้อยู่เสมอ แต่เมื่อยังโง่มาก ก็ย่อมเก็บสังสมความชั่วไว้มาก แต่ว่า
เมื่อโง่น้อยลง ฉลาดมากขึ้น ก็เก็บสังสมความดีไว้มากขึ้น

และตามหลักของสัจจะ คือความจริงนั่นก็คือ หลักของเหตุและ
ผลที่สัมพันธ์กัน ตามควรแก่กัน ที่มาเรียกว่าเป็นความดีหรือความชั่ว
นั่นก็เป็นการเรียกตามลักษณะ เมื่อเป็นความโง่เป็นความไม่รู้ก็ย่อมจะ
เก็บ ย่อมจะสังสมไว้อย่างไม่รู้ ไว้อย่างโง่ ๆ ก็เรียกเป็น “ความชั่ว”

แต่ถ้าเมื่อเป็นความฉลาดก็ย่อมเก็บยอมสังสมไว้อย่างฉลาด ก็เรียกว่า
เป็น “ความดี” ฉะนั้น คำว่า “ดี” หรือ “ชั่ว” นั้น จึงเป็นคำที่
ทั้งชนเรียกด้วยมีลักษณะทั้งกล่าว แต่เมื่อว่าตามหลักเหตุผลแล้ว ก็
เป็นไปตามหลักเหตุผลที่สัมพันธ์กันเท่านั้น

และทั้ง ๒ นี้ ย่อมเป็นสิ่งขัดกัน คือระหว่างความฉลาดกับ
ความโง่ ระหว่างความดีกับความชั่ว เพราะเหตุที่จิตมีวิชาคือความ
ไม่รู้ ไม่รู้ในสัจจะ ซึ่งเป็นต้นเดิมของกิเลสทั้งหมดของความชั่วทั้งหมด
จึงมีวิชาคือความรู้ในสัจจะที่ตรงกันข้าม แต่ว่าในขณะที่จิตยังไม่พบ
วิชาอย่างเต็มที่จึงมากไปด้วยอวิชา แต่แม้เช่นนั้นจิตก็เป็นธาตุ
คือมีธรรมชาติธรรมการ จึงได้ส่งสมอบรมวิชาคือความรู้ขึ้นอยู่เสมอ
เพราะว่าต้องประสบพบผ่านสิ่งต่างๆ มาเรื่อย จึงได้พบวิชาคือความรู้
ขึ้นอยู่เสมอ เมื่อวิชามากขึ้นเพียงใด อวิชาก็ลดน้อยลงเพียงนั้น
ในขณะเดียวกัน เมื่ออวิชามีมาก ความชั่วก็มีมาก แต่เมื่อวิชาเริ่มมี
ขึ้น อวิชาลดลง ความดีก็เพิ่มขึ้น ความชั่วก็ลดลง จนถึงเมื่อวิชา
บังเกิดขึ้นเต็มที่อวิชาก็ดับไปหมด ความดีก็บังเกิดขึ้นเต็มที่ ความชั่ว
ก็ดับไปหมด และเมื่อความชั่วไปหมด ความดีก็พ้นหน้าที่

เป็นอันว่าเมื่อสุดดีก็สุดชั่ว ความบรรลุดังความสุดดีสุดชั่ว
มีในเมื่อวิชาบังเกิดขึ้นเต็มที่ อวิชาคือความไม่รู้ในสัจจะดับไปหมด
เหมือนเมื่อความสว่างบังเกิดขึ้นเต็มที่ ความมืดก็หายไป และเมื่อ
ความมืดหายไป สิ่งทั้งหลายที่เคยถูกความมืดปิดบังเอาไว้ก็ปรากฏแจ่ม
แจ้ง ครบถ้วนทุกประการ ท่านผู้ประกอบในวิชาคือความรู้ที่บังเกิด

ชั้นแจ่มแจ้งเต็มทีนั้น จึงเป็นผู้ผู้เห็นครบถ้วนทุกประการ ไม่มีอะไร
บัง เรียกว่า สัจจะ คือความจริงปรากฏขึ้นทั้งหมด ซึ่งเมื่อรวมเข้ามา
แล้วก็คอรูเห็น ใน

ทุกขสัจจะ ความจริงคือทุกข์

สมุทัยสัจจะ ความจริงคือสมุทัย เหตุที่เกิดทุกข์

นิโรธสัจจะ ความจริงคือนิโรธ ความดับทุกข์

มรรคสัจจะ ความจริงคือมรรค ได้แก่ทางปฏิบัติให้ถึงความ
ดับทุกข์ และเป็นผู้ผู้เห็นในอาสวะ เหตุเกิดอาสวะ ความดับอาสวะ
ทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ อาสวะก็คือกิเลสที่หมักหมมของจิต-
สันดานอยู่นั่นเอง ดังกล่าวมาข้างต้น

เมื่อถึงขั้นอาสวะย่อมดับไปหมดไม่มีเหลือ วิชาย่อมมองเห็น
เจาะทะลุลงไปถึงอาสวะทั้งกล่าว พร้อมทั้งเหตุเกิดและดับอาสวะได้
พร้อมทั้งรู้ทางปฏิบัติ เห็นทางปฏิบัติ ให้ถึงความดับอาสวะครบถ้วน

นี้เป็นสัจจะที่ปรากฏขึ้นเต็มที่ เมื่อเป็นดังนี้จึงเป็นผู้ ผู้เห็น
ที่ครบถ้วน จิตที่เป็นธาตุรู้ คือมีธรรมชาติธรรมคารุณั้น สันนิวชา
คือความไม่รู้ คือไม่รู้ในสัจจะ อันหมายถึงว่าเป็นธาตุรู้ก็จริง แต่ว่า
ยังเป็นรู้หลง ยังรู้ผิด เพราะยังประกอบด้วยอวิชชาอยู่ ครั้นวิชา
บังเกิดขึ้นเต็มที่ อวิชชาดับไปหมด รู้ก็เป็นรู้ที่ถูกต้อง รู้ถูกรู้จริงครบ
ถ้วนทุกประการ และเมื่อรู้ถูกรู้ถ้วนทุกประการแล้ว ก็เลิกเก็บ เลิก
สะสมความชั่วต่าง ๆ พ้นจากความชั่วทุกอย่าง และเมื่อเป็นดังนี้
ความดีต่าง ๆ ก็หมดหน้าที่ไม่ต้องกระทำอีกต่อไป เพราะการทำ

ความสิ้นนี้ก็เพื่อที่จะชำระความชั่ว เมื่อชั่วหมดก็เป็นอันว่าหมดดีหรือว่าสุกดี ไม่ต้องทำดีอีกต่อไป ก็หยุดเก็บหยุดสะสมทุกอย่าง แต่ว่ามีความสมบูรณ์ครบถ้วนทุกอย่าง ไม่บกพร่อง ธรรมชาติประภัสสร คือ ผุดผ่อง ก็เป็นความผุดผ่องอย่างบริสุทธิ์

จึงกล่าวได้ว่า เมื่อสิ้นอวิชชาสิ้นกิเลสทั้งหมด สิ้นเก็บสิ้นสะสม ความดีความชั่วทั้งหมด มีความสมบูรณ์ทุกอย่าง ไม่บกพร่อง ประกอบอยู่ด้วยความรู้ ด้วยความหลุดพ้น ไม่มีข้อติดอยู่ในสิ่งอันใดอันหนึ่ง ทั้งสิ้นทั้งนี้ ก็เป็นอันกลับเข้าสู่สภาพที่เป็นธรรมชาติธรรมกายอย่างแท้จริง สภาพที่เป็นธรรมชาติธรรมกายอย่างแท้จริง อันมีความรู้สว่างแจ่มแจ้งอย่างเต็มที่ มีความบริสุทธิ์อย่างเต็มที่ดังนี้ คือ “นิพพาน” สิ้นกิเลสเป็นเครื่องร้อยรัดทั้งหมด สิ้นกิเลสเป็นเครื่องเสียสละทั้งหมด ไม่มีกิเลสที่เปรียบเหมือนลูกศรเสียบแทงอยู่ในที่ใดที่หนึ่งเลย

นี่คือนิพพานที่กล่าวว่า ลักษณะที่เป็นธรรมชาติธรรมกายอย่างเต็มที่ นี้เรียกว่า “อสังขตะ” ไม่มีปัจจัยอะไรปรุงแต่งทั้งหมด ไม่มีปัจจัยอะไรกระทำทั้งหมด เรียกว่า “วิสังขาร” ไม่มีเครื่องปรุงแต่งทั้งหมด เรียกว่าอยู่เหนือเหตุและผล แต่ว่าข้อนี้จะต้องกล่าวชัดเจนต่อไปอีก วันนัยุติเท้าน.

บรรพที่ ๑๔

สังสารวัฏ

วันที่ ๖ กันยายน ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวม กาย วาจา ใจ ให้
มีสมาธิในการฟัง จักได้แนะนำให้รู้จักพุทธศาสนา เรื่องนิพพานต่อ

กำลังกล่าวถึงธรรมที่เป็นเหตุผลหรือเป็นผลเป็นเหตุ อันเนื่องจาก
กรรมและที่เป็นไปตามสภาพของตนเอง ได้กล่าวถึงเหตุและผลที่เป็น
ภายนอกและที่เป็นภายใน และได้กล่าวชักเข้ามาถึงผลและเหตุ คือ
อริยสัจ ๔ ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้และได้ทรงแสดงสั่งสอน

ในอริยสัจ ๔ นี้ พึงสังเกตว่าแสดงผลก่อนแล้วจึงแสดงเหตุทั้ง
ฝ่ายสมุทัยวาระและนิโรธวาระ ก็เพราะว่า ตามประวัติแห่งความตรัสรู้
พระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ก่อนแต่ตรัสรู้ ได้ทรงจับเอาผลขึ้นมา
ค้นคว้าหาเหตุ คือว่าผลเป็นสิ่งที่ปรากฏได้แก่ความแก่ ความเจ็บ
ความตาย นี่เป็นผล ก็ได้ทรงจับเอาผลนั้นขึ้นมาพิจารณาเพื่อให้พบ
โมกขธรรม คือให้พ้นจากความแก่ความเจ็บความตาย นำให้ตรัสรู้ใน
สัจจะทั้ง ๔ ซึ่งได้พบว่า สิ่งเหล่านี้เป็นผล เมื่อจะดับผลก็ต้องการ
ให้พ้นจากผลเหล่านั้น ก็ต้องดับเหตุคือดับเหตุทำให้เกิดผล และจะดับ
เหตุทำให้เกิดผลนั้นได้ ก็ต้องพบทางปฏิบัติเพื่อดับเหตุของผลเหล่านั้น

ฉะนั้น เมื่อได้ทรงแสวงหาไปจนพบทางคือมรรคมืองค์ ๘ ทรงปฏิบัติจนสมบูรณ์จึงได้ทรงพบความดับเหตุของผลเหล่านั้นได้ คือดับตัณหา เมื่อดับตัณหาซึ่งเป็นเหตุได้ ผลคือทุกข์ก็ดับไปหมด ความพบอริยสัจทั้ง ๔ ดับเหตุของทุกข์ได้สิ้นเชิง จึงเป็นโมกขธรรมที่ได้ทรงพบ และนี่คือความตรัสรู้ของพระองค์ ดังที่ได้ปรารภกล่าวมาแล้ว อริยสัจทั้ง ๔ คือผลและเหตุ ก็คือธรรมที่๗เป็นเหตุเป็นผลนั่นเอง อันเนื่องจากการมต้วย และเป็นไปตามสภาพของเหตุผลเองด้วย

ในตอนนั้น พึงกล่าวถึงหลักพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นส่วนเนื้อหาสำคัญเพิ่มเติมอีกว่า วงล้อของสังสาระคือความท่องเที่ยวอันเรียกว่าสังสารวัฏ ความวนแห่งการท่องเที่ยวไปของสัตว์บุคคลทั้งปวง หรือกล่าวรวมว่า ของสัตว์โลกทั้งปวง ว่าถึงเบญจขันธ์หรือภพชาติ ก็ท่องเที่ยวเวียนเกิด ตาย ตาย เกิด วนนับไม่ถ้วนชาติ จนมีกล่าวไว้ในพระบาลีพระสูตรบางพระสูตรว่า มีเบื้องตันที่สุดเป็นอนมตคฤก ตามไปไม่รู้ หรือไม่จำเป็นต้องตามไปรู้ ในเรื่องนี้บุคคลสามัญทั่วไปย่อมไม่อาจจะระลึกได้ถึงอดีตชาติหรืออนาคตชาติของตนได้ จึงมีผู้ที่เชื่อบ้างไม่เชื่อบ้าง เพราะว่าเมื่อไม่รู้ จึงอยู่ที่ว่าจะเชื่อหรือไม่เชื่อเท่านั้น แต่ว่าจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ตามราคาก็คงเท่ากัน คือว่าไม่รู้นั่นเอง เพราะไม่รู้ จึงเชื่อ หรือว่าเพราะไม่รู้จึงไม่เชื่อ บางคนนั้นถึงแม้ว่าตนเองจะไม่รู้จักยอมเชื่อผู้ใดตนเชื่อว่าเป็นผู้รู้ เช่นว่าเชื่อคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งตนเชื่อว่าเป็นผู้รู้ เพราะว่าแม่พระพุทธเจ้าเอง บุคคลสามัญทั่วไปก็ไม่รู้ความตรัสรู้ของพระองค์อยู่อีกนั่นเอง แต่ว่าอาศัยความเชื่อว่า

พระองค์เป็นผู้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้น จึงเชื่อคำสั่งสอนของพระองค์ และ
 ในข้อนี้ได้ทรงสั่งสอนไว้อย่างไร ในพระญาณ คือความหยั่งรู้ของ
 พระองค์ที่แสดงไว้ในพระสูตร ซึ่งได้ทรงแสดงเล่าเองถึงว่าในราตรีที่
 ตรัสรู้นั้น ในปฐมญาณทรงได้พระญาณหยั่งรู้ระลึกถึงชาติหนหลังได้
 ย้อนหลังขึ้นไปตั้งแต่ชาติหนึ่ง สองชาติ เป็นอันมาก เป็นต้น ดังที่ได้
 กล่าวแสดงมาแล้ว และในพระสูตรอีกหลายพระสูตรที่แสดงถึงกรรม
 และผลของกรรม เช่นแสดงว่า ผู้ที่ประกอบกรรมที่ชั่ว ถัดจากที่กาย
 แยกทำลายตายไปก็ไปทุกคติ คติที่ไม่ดี ส่วนผู้ที่กระทำกรรมดี ถัดจาก
 กายแยกทำลายตายไป ก็ไปสุคติ คติที่ดี และแม้ในหลักอริยสัจอันที่
 แสดงว่าเมื่อยังมีสมุทัยคือต้นเหตุอยู่ ยังมีทุกข์ ตั้งต้นแต่ความเกิด อัน
 แสดงว่าเมื่อยังมีต้นเหตุอยู่ก็ต้องเกิดอีก จนกว่าจะดับต้นเหตุเสียได้
 จึงจะสิ้นชาติ ดับชาติคือความเกิด ดังนี้

ตามหลักพุทธศาสนาที่กล่าวมานี้ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้เอง
 ก็แสดงว่า ได้มื่อตัดชาติ คือชาติหนหลังที่ล่วงมาแล้ว และเมื่อยังมี
 ต้นเหตุอยู่ ก็จะต้องมีอนาคตชาติ คือชาติหน้า และว่าถึงอดีตชาติ
 ทุก ๆ สัตว์บุคคลได้เวียนเกิดตายตายเกิดมานับชาติไม่ถ้วนจนตามไปหา
 เบื้องต้นไม่พบ อันเรียกว่า อนมตคฤค นั้น และจะต้องเวียนเกิด
 เวียนตาย ตายเกิดต่อไปข้างหน้าอีกเท่าไรก็บอกไม่ได้ เพราะเมื่อยัง
 ละต้นเหตุไม่ได้ก็ย่อมเกิดอีกอยู่ร่ำไป หลักพุทธศาสนาแสดงไว้ดังนี้
 เพราะฉะนั้น บางคนแม้ไม่รู้ คือคนสามัญทั่วไปไม่รู้ แต่ก็ยอมเชื่อคำ
 สั่งสอนของพระพุทธเจ้า แต่ว่าบางคนก็ไม่ยอมเชื่อ เพราะไม่รู้ บางคน

ไม่ใช่ไม่ยอมเชื่ออย่างเดียวยังปฏิเสธ ปฏิเสธว่าอภิปรัชชาไม่มี อภิปรัชชาไม่มี อันที่จริงถ้าพิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการ ก็พิจารณาโดยแยกคายด้วยปัญญาแล้ว แม้จะไม่เชื่อก็ยังไม่ควรที่จะปฏิเสธ เพราะว่าเมื่อตนเองยังไม่รู้ เมื่อไม่รู้จะปฏิเสธได้อย่างไรว่าสิ่งนั้นไม่มี หรือแม้ว่าจะรับรองก็ย่อมรับรองไม่ได้อีกเหมือนกัน เพราะไม่รู้ สิ่งนั้นอาจจะมียกได้ ไม่มีก็ได้ เหมือนอย่างชาคิอิกัตและชาคิอนาคคเป็นสิ่งที่สามัญชนทั่วไปไม่รู้ สิ่งที่ไม่รู้นั้นอาจจะมียกได้ไม่มีก็ได้ เพราะฉะนั้นจะด่วนปฏิเสธได้อย่างไร ถ้าแสดงเสียว่าไม่รู้ ก็นั้นจะถูกต้อง

คราวนี้มาพิจารณาดูว่า ทุก ๆ คนนั้นรู้จบหมดแล้วหรือยัง ก็จะต้องกล่าวว่ายังรู้ไม่จบรู้ไม่หมด สิ่งที่เรานั้นก็จะต้องกล่าวนานอนิดเดียว แต่ว่าสิ่งที่ไม่รู้มีอยู่เป็นอันมาก ว่าถึงสิ่งที่ เป็นของสามัญธรรมดา ไม่ต้องละเอียดลึกซึ้งอะไร และในปัจจุบันชาติตนเอง ที่ทุก ๆ คนไม่รู้ก็มีอยู่มากมาย และจะว่าไม่ต้องอาศัยความเชื่อเลยก็หาได้ไม่ ทุกคนอาศัยความเชื่ออยู่เป็นอันมาก ยกตัวอย่างเช่น ทุกคนเรานึกเกิดมาเมื่อไหร่ เอาว่าตอนที่คลอดออกมาจากครรภ์มารดาเมื่อไหร่ ทุกคนหาไม่รู้ แต่ที่แสดงว่า เกิดเมื่อวันที่เท่าไร เดือนนั้น ปีนั้น เวลานั้น ก็เชื่อตามที่มารดาบิดาเป็นต้นท่านบอกท่านนั้น แต่ตนเองหาได้ไม่รู้ แม้อาการกิริยาทั้งหลายเป็นต้นที่ทุกคนกระทำในเวลาที่ยังไม่รู้เพียงสักที่ไม่รู้ก็เหมือนกัน เมื่อมารดาบิดาเป็นต้นท่านบอกว่าเมื่อเล็ก ๆ เป็นอย่างนั้น เป็นอย่างนั้น จึงได้ทราบ แล้วก็ต้องเชื่อไปตามที่ท่านบอกนั้น แม้ว่าเมื่อเติบโตขึ้นมาเล่าเรียนศิลปวิทยาความรู้ตามตำรา แต่ว่าสิ่งทั้งหลายจะ

เป็นจริงตามที่ตำราขึ้นแสดงหรือไม่ ก็หาไม่รู้ ในประเทศถิ่นของ
ตนเองที่ตนไม่เคยไป แต่ก็รู้ว่ามียุ ในต่างประเทศที่ตนไม่เคยไป
ก็รู้ว่ามียุ แต่ว่าเป็นการรู้ตามที่ผู้บอกมีตำราแสดงและมีเหตุแวดล้อม
ต่าง ๆ แสดง ก็ต้องกล่าวว่าเป็นความเชื่ออีกเหมือนกัน เพราะว่าไม่มี
ประสบการณ์ด้วยตนเอง ทุกคนจึงต้องอาศัยความเชื่ออยู่เป็นอันมาก
สิ่งที่ตนรู้จริง เอาเพียงว่ามีประสบการณ์จริง นั้นน้อย เมื่อพิจารณาคุ
งนี้แล้วก็จะเห็นว่า อาศัยความเชื่ออยู่เป็นอันมาก มากกว่าอาศัย
ปัญญาคือความรู้เสียอีก และแม้ความเป็นไปของชีวิตเอง อนาคตจะ
เป็นอย่างไรก็ไม่มีใครรู้ ชั่วโมงหน้าก็ไม่รู้ วันหน้าตั้งแต่วันพรุ่งนี้ไป
ก็ไม่รู้ แต่ว่าอาศัยความเชื่อเอา จึงได้มีกำหนดต่าง ๆ ที่จะทำนั้น
ทำนี้ เมื่อนั้นเมื่อนี้ ในเวลาข้างหน้า อันที่จริงก็ไม่รู้เหมือนกัน แต่ว่า
กำหนดไว้ตามความเชื่อว่าจะอยู่ไปได้ และจะทำนั้นทำนี้ เพราะฉะนั้น
จึงได้มีพระพุทธภาษิตที่ตรัสเตือนไว้ว่า ทุกคนควรปฏิบัติในทางที่เรียก
ว่า อภินนทกปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติที่ไม่ผิด

ทรงยกตัวอย่างเหมือนอย่างว่า เรื่องชาติหน้าที่คนทั่วไปไม่รู้ จะ
ควรเชื่อหรือไม่ควรเชื่อ ได้ทรงยกตัวอย่างเปรียบเทียบไว้ว่า ผู้ที่ไม่เชื่อ
จึงไม่คำนึงถึงผลต่าง ๆ ที่จะไปรับในชาติหน้า จึงประกอบกรรมที่
จะทำให้ตนเป็นสุขสนุกสำราญตามใคร่ปรารถนาในชาตินี้เท่านั้น จึง
ประกอบกรรมที่ชั่วต่าง ๆ เพราะว่าจะไปประกอบกรรมที่ดีเพื่ออะไร
เมื่อเป็นดังนี้ เมื่อกายแตกทำลายตายไป เมื่อชาติหน้ามี สุกติทุกคติมี
ก็ต้องไปเกิดในทุกคติ และแม้ในชาติปัจจุบันนี้เองก็ปรากฏเป็นคนชั่ว

เป็นคนไม่ดี ส่วนผู้ที่มีความเชื่อในชาติหน้าตลอดทั้งเชื่อในสุคติ ทุกตั
 ย่อมจะมีความสำรวมในตนเองและความชั่วประกอบกรรมดี เมื่อเป็น
 ดังนี้ เมื่อชาติหน้ามี สุคติทุกติมี กายแตกทำลายตายไป ก็จะไปเกิด
 ในสุคติ และในชาติปัจจุบันนี้เองก็จะปรากฏว่าเป็นคนดี ฉะนั้นความ
 เชื่อว่าชาติหน้ามี สุคติทุกติมี อันจะทำให้มีความสำรวมระวังตนเอง
 และความชั่วประกอบกรรมดีดังกล่าว จึงเป็น อปฺปณณกปฏิบัติปทาข้อปฏิบัติ
 ที่ไม่ผิด ดังนี้.

บรรพที่ ๑๕

กรรมวัฏ

วันที่ ๘ กันยายน ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง สรรวมกาย วาจา ใจ ทำสมาธิใน
การฟัง จะแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อ

ธรรมนั้นได้กล่าวแล้วว่า สัจจะ ความจริง และความจริงนั้น
ก็แบ่งออกเป็นสองชั้น คือชั้นที่เป็นเหตุผลและชั้นที่เหนือเหตุผล ชั้น
ที่เป็นเหตุผลนั้นก็ได้แก่ เหตุผลที่เป็นกรรมและเหตุผลที่เป็นสภาพ คือ
เป็นไปเองตามกฎเกณฑ์หรือหลักธรรมของตนเอง เหตุผลที่เป็น
กรรมนั้น คือที่เกี่ยวข้องกับการกระทำ เหมือนอย่างเช่นเหตุผลในฝ่ายที่
เป็นอกุศล กรรมคือปาณาติบาต การทำสัตว์มีชีวิตให้ตกลง หรือว่า
การฆ่าสัตว์ นี่เป็นเหตุ ผลของกรรมอันนั้นอันเป็นผลที่เป็นความทุกข์
เช่นความมีอายุสั้น ตามที่ได้ตรัสแสดงไว้ในบางพระสูตรเป็นผล กรรม
คืออกุศลนาทาน การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ หรือว่าการลัก
เป็นเหตุ ผลคือผลที่เป็นทุกข์ เช่นความที่ยากจนขัดสน ความที่ทรัพย์
วิบัติ ตามที่ได้ตรัสไว้ในบางพระสูตร นี่เป็นผลของอกุศลนาทานกรรม
เหตุและผลทั้งกล่าวนี้เนื่องด้วยกรรม คือการงานที่บุคคลกระทำ กรรม
คือการงานที่บุคคลกระทำนี้ ก็เนื่องด้วยกิริยาการกระทำ ต้องกระทำ

จึงจะเป็นกรรม^๕ขณมา ต้องทำการฆ่าจึงจะเป็นปาณาติบาตกรรม ต้องทำการลักจึงจะเป็นอนินนาทานกรรม

ยกตัวอย่างในฝ่ายดี ทานกรรม กรรมคือทานการให้ การบริจาค เป็นเหตุ ผลก็คือการมีทรัพย์เป็นต้น ตามที่ได้ตรัสแสดงไว้ในบางพระสูตร^๕นี้เป็นผลของทานกรรม กรรมคือทาน การให้การบริจาค คีลกรรม กรรมคือศีล ใจแก่ความตั้งใจกเว้นจากความประพฤติชั่ว ประพฤติผิดข้อนั้น ๆ ผลก็คือสุคติและโลกสมบัติเป็นต้น ตามที่ได้ตรัสแสดงไว้เช่นเดียวกัน^๕นี้เป็นผลของศีลกรรม กรรมคือศีล

ยกตัวอย่างในทางที่เป็นกลาง ๆ ไม่จัดว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เช่นอาชีวะกรรม กรรมที่เป็นอาชีพต่าง ๆ เช่นกสิกรรมหรือเกษตรกรรม พาณิชยกรรม และอาชีวะกรรมอื่น ๆ^๕นี้เป็นเหตุ ผลก็คือเมื่อเป็นกสิกรรมหรือเกษตรกรรม ก็ได้แก่พืชผลนั้น ๆ เมื่อเป็นพาณิชยกรรม ก็ได้แก่ทรัพย์นั้น ๆ และเมื่อเป็นอาชีวะกรรม ก็ได้แก่ผลนั้น ๆ^๕นี้เป็นผล แม้กรรมในฝ่ายดีและฝ่ายที่เป็นกลาง ๆ นี้ก็เช่นเดียวกัน เกิดจากกิริยาคือการกระทำของบุคคล บุคคลต้องกระทำ เช่นต้องกระทำการให้ ต้องกระทำความตั้งใจไว้ถึงคณัน จึงจะเป็นทานเป็นศีล^๕ขณมา บุคคลต้องทำนาทำการเกษตร ต้องทำการค้า ต้องประกอบอาชีพอื่น ๆ นั้น ๆ จึงจะเป็นกสิกรรมเกษตรกรรม เป็นพาณิชยกรรม เป็นอาชีวะกรรมนั้น ๆ^๕ขณมา^๕นี้เป็นผลทางกรรมอันเกี่ยวแก่กิริยา คือการกระทำของบุคคล บุคคลต้องทำจึงจะเป็นเหตุเป็นผล^๕ขณมา ถ้าไม่ทำก็ไม่เป็นเหตุเป็นผล^๕ขณมา

อีกอย่างหนึ่ง เป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพทั้งกล่าว แม้เหตุผลที่เป็นสภาพทั้งกล่าว บางอย่างก็เนื่องมาจากกรรม อันเนื่องมาจากกิริยา คือการกระทำของบุคคลอื่นนั้นแหละ คือที่เรียกว่าเป็นสภาพนั้นก็เพราะว่า เมื่อเป็นเหตุขึ้นมาแล้ว ก็ให้ผลไปเองตามกฎตามเกณฑ์ธรรมชาติของตน บุคคลไม่มีอำนาจมาจัดในการให้ผล แต่ว่าเหตุนั้นเองจัดการให้ผลเอง และที่ว่าเนื่องจากกรรมเนื่องกับกิริยาก็มีนั้น ก็ได้แก่บรรดากรรมทั้งหมดนั้นแหละ เมื่อเป็นกรรมอันเป็นที่ตัวเหตุขึ้นมาแล้ว กรรมนั้นก็จัดให้ผลไปเอง คนผู้ทำไม่ได้เข้ามาจัดในการให้ผลของกรรมเป็นแต่เพียงว่า ก่อนแต่ที่จะเป็นกรรมขึ้นมาอัน ต้องเนื่องมาจากกิริยา คือการกระทำของบุคคล บุคคลต้องทำ บุคคลเป็นผู้จัดในการทำ แต่ครั้นทำสำเร็จเป็นกรรมขึ้นมาแล้ว กรรมนั้นก็จัดการให้ผลเอง ยกตัวอย่างปาณาติบาตกรรมทั้งกล่าวแล้ว ก่อนจะเป็นกรรม คนต้องทำ คนต้องจัดในการกระทำก็คือ ต้องจัดในการฆ่า มีคนเป็นใหญ่ ครั้นสำเร็จเป็นปาณาติบาตกรรมขึ้นแล้ว เรียกว่าสำเร็จเป็นเหตุขึ้นแล้ว กรรมอันนี้ก็จัดการให้ผลไปเอง คนไม่ได้จัด และกรรมก็จัดการให้ผลแก่ผู้ทำนั่นเอง ผู้ทำจะอยากรับหรือไม่อยากรับ ก็ต้องได้รับผล มานึกดูว่า ถ้าเป็นผลที่เป็นทุกข์ ผู้ทำที่ไหนจะอยากรับ ก็ต้องไม่อยากรับ แต่ว่าไม่อยากรับก็ต้องรับ ก็เพราะว่า มาตอนนั้นบุคคลที่เป็นผู้ทำนั้น ไม่เป็นใหญ่เสียแล้ว กรรมนั้นเองเป็นใหญ่ จัดการให้ผลไปเอง

ในฝ่ายกรรมดีก็เช่นเดียวกัน เช่นทานกรรม ก่อนที่จะเป็นกรรม คนเป็นใหญ่ คือเป็นใหญ่ในการให้ ต้องทำการให้ แต่ครั้นสำเร็จเป็น

ทานกรรมขึ้นมาแล้ว กรรมเป็นใหญ่ กรรมจักให้ผลไปเอง ก็ให้ผล
แก่ผู้ทำนั้นแหละ ผู้ทำจะอยากรับหรือไม่อยากรับก็ต้องได้รับผล

ในกรรมเป็นกลาง ๆ ก็เหมือนกัน เช่นว่า กสิกรรม กรรมคือ
การไถนา ก่อนที่จะเป็นกสิกรรมขึ้นมา คนเป็นใหญ่ คือต้องไถนา
ต้องกระทำ เป็นใหญ่ในการกระทำ แต่ครั้นสำเร็จเป็นกสิกรรมขึ้นมา
แล้ว ก็ว่า คราด ไถ เพาะ หว่าน หรือว่าดำนา หรือปลูกต้นข้าว
ขึ้นมาแล้ว ต้นข้าวที่ปลูกนั้นเองดำเนินการให้เมล็ดข้าวออกรวงข้าว
เอง ต้นข้าวที่ปลูกนั้นเป็นใหญ่ในการที่ค่อย ๆ เติบโตขึ้นแล้วก็ออก
เมล็ดออกรวงข้าวขึ้นเอง คนไม่เป็นใหญ่ เมื่อคนทำนาจะอยากได้
เมล็ดรวงข้าวหรือไม่อยากได้ก็ทำได้ เพราะว่าต้นข้าวนั้นออกเมล็ด
ออกรวงเอง คือให้ผลขึ้นเอง ต้นข้าวให้ผลขึ้นเอง คนไม่เป็นใหญ่
แม้ในต้นผลไม้อย่างอื่นก็เช่นเดียวกัน เช่นว่าปลูกมะม่วง มะปราง คน
เป็นใหญ่ในการปลูก ในการรักษาดูแล แต่ว่าต้นไม้นั้นเขาให้ผล
ของเขาเอง ต้นมะม่วงเขาก็ให้ผลเป็นมะม่วง ต้นมะปรางเขาก็ให้ผล
เป็นมะปราง นี่ถือเป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพ คือที่มีภาวะความมีขึ้น
เป็นขึ้นเป็นไปตามกฎธรรมชาติของตนเอง หรือของสิ่งนั้นนั่นเอง และ
ที่เกี่ยวข้องแก่กรรม อันเนื่องมาจากกิจคือการกระทำของบุคคลก็มี ดังกล่าว
มาแล้ว

และจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า เหตุผลที่เป็นสภาพ คือมีขึ้นเป็น
ขึ้นตามกฎเกณฑ์ของสิ่งนั้นเอง หรือตามธรรมชาติธรรมดาดังกล่าวนี้
ย่อมมีอยู่ทั่วไป ทั้งภายในทั้งภายนอก ภายในก็ได้แก่กรรม ดังที่ยก

เป็นตัวอย่างมาแล้ว และเรื่องกรรมสืบเนื่องมาจากกิริยา คือการกระทำของบุคคล จึงได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า เป็นเหตุผลทางกรรม ที่เนื่องมาจากกิริยา คือการกระทำของบุคคล บุคคลต้องทำจึงเป็นเหตุเป็นผลขึ้น และแม้กรรมนั้นเอง เมื่อบุคคลทำให้เป็นกรรมขึ้นมาแล้ว กรรมก็จัดการให้ผลของกรรมไปเอง คนไม่เป็นใหญ่

ฉะนั้น เมื่อพิจารณาให้ละเอียดลงไปแล้วก็จะเห็นว่า แม้กรรมและผลของกรรมนี้ ก็เป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพเหมือนกัน ส่วนที่เป็นภายนอกนั้น ก็เช่นต้นไม้กับการให้ผลของต้นไม้ดังกล่าว บางอย่างก็เนื่องกับกรรมเนื่องกับกิริยา คือว่าคนเพาะปลูก บางอย่างก็เป็นต้นไม้ที่บังเกิดขึ้นตามธรรมชาติธรรมดา แต่ว่าเป็นตัวอย่างทชให้เห็นชัดว่า เป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพจริง ๆ คือต้นไม้กับผลของต้นไม้ ดังกล่าวนั้น ต้นไม้เขาให้ผลของเขาเอง

แม้เหตุผลที่เป็นภายนอกอื่น ๆ ที่เป็นธรรมชาตินั้นก็มียุเป็นอันมาก และคนเราก็พยายามค้นคิดค้นหาเหตุผลเหล่านั้นกันมากมาย จึงได้เกิดเป็นความรู้ในแขนงต่าง ๆ ขึ้น แม้จนถึงเป็นศาสนาชน.

บรรพที่ ๑๖

ตายเกิดหรือตายสูญ

วันที่ ๑๐ กันยายน ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวมกาย วาจา ใจ ทำสมาธิในการฟัง จักได้กล่าวแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อไป

เหตุผลซึ่งเป็นสภาพมีภาวะความเป็นคือมีเป็นขึ้นมาตามธรรมชาติของตณันที่^๕เป็นส่วนภายนอกคือที่เป็นส่วนโลกธาตุ ก็มียู่เป็นอันมากทั่วไป ส่วนที่เป็นผลนั้นก็เช่นว่า โลกธาตุ^๕เองคือพินพิภพที่อาศัยอยู่^๕ประกอบด้วยธาตุ ๔ หรือดิน น้ำ ไฟ ลม หรือว่าดิน พ้ำ อากาศ สภาพของดินพ้ำอากาศที่ปรากฏอยู่ทั่ว ๆ ไป ตลอดจนถึงต้นไม้ภูเขาทั้งหลาย และต้นไม้ที่ยกตัวอย่างมาในวันก่อนคือการปลุกต้นไม้ให้เป็นขึ้นและต้นไม้ให้ผล เหล่านี้^{๕๔๓}ก็เป็นเหตุผลตามธรรมชาติธรรมดาของโลกธาตุ ที่เรียกว่าเป็นสภาพหรือเป็นสภาวะอย่างหนึ่ง ๆ สิ่ง^๕ที่ปรากฏของโลกธาตุดังกล่าวตลอดถึงกลางวันกลางคืน เดือน ฤดู ปี อันเนื่องด้วยกาลเวลาย่อมเป็นผลอย่างหนึ่ง ๆ ที่จะต้องมีเหตุ

คราวนี้จึงถึงข้อที่กล่าวว่า ผลและเหตุหรือเหตุและผลที่เป็นสภาพเหล่านี้ย่อมเป็นมูลเหตุอันหนึ่งที่ทำให้เกิดศาสนาต่าง ๆ ขึ้น คือก็ได้มีผู้^{๕๕}ที่^{๕๕}คิดหาเหตุว่า อะไรเป็นเหตุของสิ่งที่ปรากฏขึ้นเหล่านี้ เช่น

ว่า โลกธาตุอันนี้ประกอบด้วยดิน น้ำ ไฟ ลม หรือว่าดิน พ้ำ อากาศ
 อันแสดงลักษณะต่าง ๆ เช่น บางคราวก็ฝนตก บางคราวก็ฝนแล้ง
 บางคราวก็น้ำท่วม บางคราวก็ฟ้าผ่า เป็นต้น ที่เรียกว่าให้เกิดภัยธรรมชาติ
 จึงทำให้มนุษย์ทั้งหลายสัตว์ทั้งหลายเกิดความกลัวต่อภัยทั้งหลาย
 เหล่านั้น จึงได้มีความคิดที่จะแสวงหาที่พึ่งเพื่อให้พ้นภัย ฉะนั้น จึง
 ได้ปรากฏมาตั้งแต่ครั้งโบราณกาลแล้ว ว่าได้มีผู้คิดค้นหาเหตุของผลที่เป็น
 สภาพหรือที่เป็นธรรมชาติดังกล่าวมานี้ เมื่อสมัยก่อนพุทธกาลผู้
 นับถือศาสนาพราหมณ์ก็แสดงว่าพระพรหมเป็นผู้สร้างโลกและได้แสดง
 ว่ามีเทพประจำธาตุต่าง ๆ ประจำสิ่งต่าง ๆ เช่น ฝนก็มีเทวดาของ
 ฝน ไฟก็มีเทวดาของไฟ ตลอดจนถึงดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ก็เป็น
 เทพเหล่านั้น เป็นต้น และเมื่อต้องการที่จะพ้นภัย เช่นภัยธรรมชาติ
 ดังกล่าวมา จึงได้ถึงขั้นไม่ภูเขาที่เป็นเจดีย์ทั้งหลายบ้าง ถึงเทพทั้งหลาย
 บ้างเป็นสรณะ คือเป็นที่พึ่ง และก็ปฏิบัติพิธีกรรมในทางที่จะให้บรรดาที่
 พึ่งเหล่านั้นโปรดปรานรักษาค้ำครองบำบัตภัยอันตรายต่าง ๆ ตลอดจน
 ถึงอำนาจโชคลาภต่าง ๆ ให้ จึงได้เกิดลัทธิศาสนาต่าง ๆ ขึ้นตั้งแต่ก่อน
 พุทธกาลมา แม้พระพุทธานุสิตเองก็มีแสดงไว้ว่า “มนุษย์ทั้งหลายถูกภัย
 คุกคามแล้วย่อมถึงภูเขาและต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ทั้งหลายว่าเป็นสรณะคือที่
 พึ่งกันเป็นอันมาก และได้ตรัสว่านั่นไม่ใช่ที่พึ่งอันเกษม นั่นไม่ใช่ที่พึ่ง
 อันอุดม บุคคลถึงสิ่งนั้น ๆ เป็นที่พึ่งแล้วย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”
 ภัยคือความกลัวของคนเราที่ถูกภัยต่าง ๆ คุกคาม อันเป็นเหตุให้
 แสวงหาสรณะคือที่พึ่ง ที่พึ่งให้พ้นภัย นี้คือมูลเหตุให้เกิดศาสนาต่าง ๆ

ขึ้น พระพุทธเจ้าได้ทรงมองเห็นสัจจะ คือความจริงแห่งมูลเหตุที่ทำให้
 คนต้องแสวงหาที่พึ่ง ตรัสไว้ดังนี้ แม้กัปราชัญในภายหลังนักก็ให้เห็น
 ตามรับรองตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสเอาไว้ แต่ทางพุทธศาสนา
 นั้นเป็นศาสนาที่พิเศษคือมีลักษณะที่พิเศษจากศาสนาอื่น ๆ ดังที่กล่าว
 มาแล้วโดยลำดับ และดังที่จะกล่าวต่อไป

พุทธศาสนานี้มุ่งแสดงเข้ามาถึงเหตุผลที่เป็นภายใน คือเหตุ
 ผลที่มีอยู่ในบุคคลทุก ๆ คน ที่เนื่องด้วยกรรมและที่เป็นสภาพทั้ง
 ที่กล่าวมา พระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ ก่อนที่จะได้ตรัสรู้ได้ทรง
 ปรรณถึงความแก่ ความเจ็บ ความตาย ที่มีอยู่แก่ชีวิตทุกชีวิต ทรง
 ปรรณโมกขธรรมจึงได้เสด็จออกทรงผนวช ครั้นเสด็จออกทรง
 ผนวชแล้วก็ได้ทรงค้นคว้าแสวงหาทางเพื่อที่จะประสบโมกขธรรม จน
 ได้ทรงพบทางอันเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง
 จึงได้ทรงปฏิบัติดำเนินไปในทางนี้อย่างเต็มที่แล้ว จึงได้ตรัสรู้สัจจะคือ
 ความจริง อันได้แก่สัจจะทั้ง ๔ คือทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์
 ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังที่ได้แสดงอธิบายมาแล้ว สัจจะทั้ง ๔
 นี้เป็นเหตุผลภายในที่เนื่องด้วยกรรมและที่เป็นสภาพ ทุกข์กับสมุทัยนี้
 เป็นเหตุและผลฝ่ายสมุทัยวาระ คือวาระแห่งสมุทัยคือความเกิด ส่วน
 นิโรธกับมรรคเป็นเหตุผลฝ่ายนิโรธวาระ วาระแห่งความดับ ดังจะพึง
 เห็นได้ว่า เมื่อมีทุกข์สมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์อันใดแก่ตนหา ก็ต้อง
 มีทุกข์คือมีชาติความเกิด มีชราความแก่ มีมรณะความตาย โดยนัยนี้
 แม้เมื่อตายไปแล้วก็ต้องมีชาติคือความเกิดขึ้นอีก แล้วก็มี ความแก่

แล้วก็มีความตาย ตายแล้วก็ต้องมีชาติคือความเกิดขึ้นอีก แล้วก็มีเกมมิตาย จะเรียกว่าต้องมีเกิดตายหรือจะเรียกว่าต้องมีตายเกิดตลอดเวลาที่มีตนหาอยู่ดังนกได้

เพราะฉะนั้น หากจะถามว่าพระพุทธศาสนาแสดงว่า ตายเกิดหรือตายสูญ ก็จะต้องตอบว่า พระพุทธศาสนาแสดงเป็นวัฏจักรวาทะ คือมีวาทะที่แบ่งแยกจำแนกแสดง คือแสดงว่าเมื่อยังมีตนหาอยู่ก็ต้องตายเกิด และหากจะถามว่าเมื่อสิ้นตนหาแล้วตายสูญหรือ ขอนักตอบได้ตามหลักนิโรธวาทที่จะกล่าวต่อไปว่า เมื่อสิ้นตนหาแล้วตายไม่เกิด แต่พระพุทธศาสนาไม่ได้แสดงว่า พระอรหันต์ดับขันธไปแล้วสูญ นี่เป็นวาทะทางพระพุทธศาสนา

ฉะนั้น เมื่อมีทุกขสมุทัยคือตนหาอยู่ก็ต้องมีทุกข คือเกิดตายตายเกิด และทุก ๆ สัตว์บุคคลนี้จะเกิดตายตายเกิดมานานเท่าไรในอดีตตามหลักพระพุทธศาสนาแสดงว่าเป็นอนมตคัคคะ คือมียอกหรือว่าปลายสุดที่ไม่ตามไปรู้ ซึ่งหมายความว่านานมาก เมื่อเป็นดังนี้ทางพระพุทธศาสนาก็ไม่ประสงค์จะให้ตามไปรู้ ฉะนั้น คำว่า อนมตคัคคะ จึงอาจมีความหมายว่า มีปลายหรือยอกอันไม่ประสงค์จะให้ตามไปรู้ เมื่อเป็นดังนี้ หากจะมีปัญหาว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นทางพระพุทธศาสนาประสงค์จะให้รู้อะไร ก็ตอบได้ว่าประสงค์จะให้รู้เหตุและผล หรือผลและเหตุ ในปัจจุบัน ว่าเพราะอะไรจึงต้องเวียนตายเกิดหรือว่าเกิดตายไม่จบ และจะให้จบลงได้อย่างไร จึงได้มีพระสูตรหนึ่งที่ได้แสดงเป็นอุปมาไว้ว่า

พระพุทธเจ้าเหมือนอย่างหมอที่รักษาคนที่ถูกยิงด้วยลูกศรทำนอง

หมอผ่าตัด เมื่อมีผู้ถูกยิงด้วยลูกศรพวกญาติก็นำมาหาหมอ ถ้าว่าหมอ
จะมัวชักถามรายละเอียดว่า ถูกยิงที่ไหน ใครยิง ยิงด้วยลูกศรอะไร
ลูกศรนั้นใครทำ ทำด้วยอะไร เหล่านี้เป็นต้น คนไข้ที่อาการไม่มากนัก
ก็จะมาก ที่มากก็จะตายเลย เพราะฉะนั้นหน้าที่ของหมอก็คือว่ารีบผ่า
ตัดนำเอาลูกศรออกทันทีและก็ทายาให้ยา โดยไม่ต้องเสียเวลาไปชักถาม
ถึงกล่าว พระพุทธเจ้าก็เหมือนอย่างหมอรักษาลูกศร เมื่อคนไข้มาหา
หมอ คือเมื่อคนไข้หลายผู้ต้องการพ้นทุกข์ต้องการธรรมมาเผ่าเพื่อพ้น
ธรรม หน้าที่ของพระองค์ซึ่งได้ตรัสรู้ทรงทราบแล้วว่า ได้มีลูกศรคือ
ตัณหาเสียบจิตใจอยู่อันทำให้ต้องเป็นทุกข์ จึงได้ทรงทำการผ่าตัดนำเอา
ลูกศรคือตัณหาออกทันที ไม่จำเป็นที่จะต้องไปสอบถามรายละเอียด
ต่างๆ ในอดีต ฉะนั้นหน้าที่ของพระองค์ก็คือทรงแสดงมรรคทางปฏิบัติ
ให้ถึงทางดับทุกข์คือดับตัณหา เป็นการถอนลูกศรคือตัณหาที่เสียบแทง
ใจออกเพื่อให้พบกับทุกข์นิโรธ ความดับทุกข์ คือดับตัณหาเสีย น
เป็นหน้าที่ของพระพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้น จึงจะพึงเห็นได้ว่า ทางพระพุทธศาสนานั้นไม่กังวล
ในเรื่องว่าใครสร้างโลก ใครสร้างดิน น้ำ ไฟ ลม และทุก ๆ สัตว์
บุคคลนั้นมาจากไหนตั้งแต่เมื่อไรในอดีต ไม่กังวลในเรื่องเหล่านี้ และ
ไม่ถือว่าเรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องสำคัญ ถือว่าเป็นอนมตคเค คือมีปลายสุด
ที่ไม่จำเป็นที่จะต้องตามไปรู้ ที่ไม่ประสงค์จะไปตามรู้ ซึ่งไม่บังเกิด
ประโยชน์อันใด หน้าที่ของพระองค์ก็คือว่า แสดงธรรมโปรดในปัจจุบัน
ให้พ้นทุกข์ในปัจจุบัน เพราะได้ตรัสรู้เหตุผล เหตุผลสายสมุทัยวาร

และเหตุผลสายนิโรธวาร คนไข้คือทุกคนที่มีทุกข์ มีเกิด มีแก่ มีตาย
 มีทุกข์ นี่เป็นคนที่ไข้ทั้งนั้น เมื่อมาพบพระองค์เข้าพระองค์ได้ตรัสรู้
 ในสมุทัยวารและนิโรธวารอยู่เต็มที่แล้ว ก็ได้ทรงรักษา แสดงธรรม
 ผ่านคำแนะนำเอาลูกศรที่เสียบแทงใจคือทุกข์ออกทันที โปรดให้พ้นทุกข์
 ทันทีเป็นหน้าที่ของหมอคือพระพุทธเจ้า.

บรรพที่ ๑๗

กฎแห่งความจริง ปฏิจจสมุปปาต

วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายจงตั้งใจฟัง ทำสมาธิในการฟัง จักแสดงและ
นำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อไป กำลังแสดงเรื่องเหตุผล
และธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล แต่ว่ากำลังแสดงเรื่องเหตุผล เหตุผลบาง
อย่างอยู่ไกลเกินขอบเขตความรู้สามัญของคนทั่วไป เช่น ที่เกี่ยวแก่
อดีตชาติ อนาคตชาติ หรือเกี่ยวแก่อดีตเกี่ยวแก่อนาคต แต่ว่าก็เป็น
เหตุผลที่สัมพันธ์กันมาและสัมพันธ์กันไป เหมือนอย่างเมื่อวานนี้ วัน
และพรุ่งนี้ ซึ่งจะต้องอาศัยความเชื่อต่อท่านผู้รู้ที่แสดงไว้ เมื่อเชื่อต่อ
ท่านและปฏิบัติให้ชอบ ก็มักจะได้รับความสุข ได้รับประโยชน์ ฉะนั้น
พระพุทธเจ้า จึงได้ทรงสั่งสอนถึงวิธีปฏิบัติที่ไม่ผิดที่ได้แสดงไว้เมื่อครั้ง
ก่อน

ในวันนี้จะได้แสดงต่อไปถึงตัวพระพุทธศาสนาอันเกี่ยวแก่ปฏิบัติ
ธรรมนั้น ย่อมมุ่งเหตุผลที่เป็นสัจจะคือความจริงอันเป็นไปอยู่ทุกกาล-
สมัย ในอดีตก็เป็นสัจจะอันเดียวกันนี้ ในปัจจุบันก็เป็นสัจจะอันเดียว
กันนี้ ในอนาคตก็เป็นสัจจะอันเดียวกันนี้ และเมื่อจับเหตุผลอันเป็น
สัจจะปัจจุบันซึ่งครอบคลุมทั้งเหตุผลอดีตอนาคตได้แล้วก็จะปฏิบัติเพื่อ
บรรลุถึงผลได้ในปัจจุบันนี้ ไม่จำเป็นที่จะต้องระลึกย้อนไปถึงอดีตหรือ

ระลึกล่วงหน้าไปถึงอนาคต ความระลึกถึงชาติอดีตได้หรือว่าความระลึก
ชาติในอนาคตได้ เป็นวิสัยของญาณ คือความหยั่งรู้อย่างหนึ่ง แต่ใน
ทางปฏิบัติธรรมที่เป็นตัวพระพุทธศาสนาโดยตรงนั้นไม่จำเป็นต้องระลึก
ชาติไหนหลังได้หรือระลึกชาติล่วงหน้าได้ แต่ต้องการให้หยั่งรู้ถึงสัจจะที่
เป็นเหตุผลกันครอบคลุมไปทุกกาลสมัยดังกล่าวนี้อันข้างต้น

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้สัจจะอันนี้ก็คืออริยสัจจอันได้แก่ทุกข์ เหตุเกิด
ทุกข์ ความดับทุกข์ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ทั้งที่โดยมากกล่าวไว้แล้ว
และในที่นี้นำมากล่าวซ้ำก็เพื่อที่จะเน้นให้เห็นความสำคัญว่า สัจจะทั้ง ๔
นี้เป็นกฎธรรมชาติ จึงเป็นกฎที่จริงแท้แน่นอนครอบคลุมไปทุกกาลสมัย เมื่อ
มีเหตุให้เกิดทุกข์คือตัณหา ก็ต้องมีทุกข์เริ่มต้นแต่ชาติความเกิด ตลอด
ถึงชรา มรณะ ความแก่ ความตาย และทุกข์อื่น ๆ เมื่อดับตัณหาเสีย
ได้ ก็ดับทุกข์ได้ และจะดับตัณหาได้ก็ต้องปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘
คราวนี้กฎอันนี้ใช้ได้ทุกกาลสมัย หนหลังเป็นอดีต กฎอันนี้ย่อมดำรง
อยู่ เป็นไปอยู่ กล่าวคือเมื่อมีเหตุให้เกิดทุกข์คือตัณหา ก็ต้องมีทุกข์
ตั้งต้นแต่ชาติคือความเกิด ตับตัณหาเสียได้ก็ดับทุกข์ได้ โดยปฏิบัติ
มรรคมีองค์ ๘ ล่วงหน้าไปในอนาคต กฎอันนี้ก็ยังเป็นอยู่ ดำรงอยู่

ฉะนั้น ความระลึกชาติไหนหลังได้หรือความระลึกชาติข้างหน้าได้
จึงเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็น เหมือนอย่างว่าสิ่งที่ปรากฏอยู่ในโลกธาตุของเรา
เช่น เมื่อฝนตก อันฝนตกนั้น เริ่มตกมาตั้งแต่เมื่อไรก็ไม่รู้ หากว่าจะ
ระลึกถึงเรื่องฝนตกว่า เมื่อฤดูฝนปีที่แล้วฝนตกที่นั่นที่โน่นเท่านั้นเท่านั้น
ย้อนหลังไปอีกกับหนึ่งฝนตกที่นั่นที่โน่นเท่านั้นเท่านั้น ย้อนหลังออกไปที่

ละปนจนถึรยบพนปหมนปแสนปลานป เท้าไรก็ตาม ว่าฝนตกที่นั่นที่นั่น
 เท้านั้นเท้านั้น การที่จะระลึกตรวจสอบถอยหลังไปถึนั้น ย่อมไม่สมสันสุด
 แม้การที่จะทำนายล่วงหน้า ในปหน้าหรือต่อปหน้าไปอีกหนึ่งป สองป
 สามปเรื่อยออกไป ฝนจะตกที่นั่นที่นั่นเท้านั้นเท้านั้นเช่นเดียวกัน ก็เป็น
 เรื่องไม่สมสันสุด แต่ว่าการที่มำค้นหาเหตุผลของฝนตก ว่าฝนตกนั้นเป็น
 ผล อะไรเป็นเหตุให้ฝนตก เมื่อค้นพบเหตุผลว่าฝนตกเป็นผล อะไร
 เป็นเหตุให้ฝนตก ค้นพบเหตุผลถึนั้นแล้วก็ย่อมจะทราบตลอดหมคว่า
 ฝนตกเมื่อพ้นปี หมันปี แสนปีทีแล้วมา ก็อยู่ในกฎอนันต์ ฝนตกในทุก
 วันก็อยู่ในกฎอนันต์ ฝนที่จะตกต่อไปข้างหน้าก็อยู่ในกฎอนันต์ เมื่อค้น
 พบเหตุอนันต์เสียอันเดียวแล้วเพียงพอ ก็เมื่อรู้เหตุรู้ผลของฝนและม
 ความสามารถต้องการจะไม่ให้ฝนตก ก็ระงับเหตุที่จะให้เกิดฝนตก หรือ
 ต้องการจะให้ฝนตกก็ทำเหตุที่เกิดฝนตก เพราะฉะนั้น กฎอนันต์เป็น
 เหตุผลที่ใช้ได้ในปัจจุบัน แต่ก็ครอบคลุมไปได้ทุกกาลทุกสมัย การที่จะ
 ระลึกไปถึงฝนตกในอดีต ฝนตกในอนาคต ว่าตกที่นั่นที่นั่นเท้านั้นเท้านั้น
 ไปได้นานไกลเท้าไรก็ตาม ก็อาจเป็นประโยชน์ในบางอย่าง แต่ว่าไม่ใช่
 เป็นตัวเหตุผลซึ่งเป็นกฎธรรมชาติธรรมดา การระลึกถึอดีตชาติหรือ
 อนาคตชาติก็เช่นเดียวกัน ระลึกไปได้ ๒ ชาติ ๓ ชาติ ที่ล่วงมาแล้ว
 ก็ตามหรือข้างหน้าก็ตาม จะได้เกิดมาหรือจะไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ที่นั่น
 ที่นั่น มีสุขมีทุกข์อย่างนั้น มีอายุเท้านั้นเท้านั้นเหล่านเป็นต้น ก็อาจเป็น
 ประโยชน์บางอย่าง แต่ก็ไม่ได้ประโยชน์ในบางเหตุผล ที่เป็นกฎ
 ธรรมชาติธรรมดา จึงไม่ได้เป็นสิ่งจำเป็นในการปฏิบัติธรรมดั่งกล่าว

แม่ในพระสูตรบางพระสูตร พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า ความระลึก
ชาติได้ก็ดี ความรู้ถึงจิตคือความเคลื่อนไหวอุปบัติ คือความเข้าถึงชาติอัน
นั้นของสัตว์ทั้งหลายก็ดี ไม่ใช่เป็นตัวพุทธศาสนา ก็เพราะว่าผู้ที่ได้วิชา
ระลึกชาติได้เป็นต้น ดังนี้ ก็ได้เคยมีมาก่อนพุทธศาสนาเกิดขึ้น
เป็นวิชาอย่างหนึ่งที่บุคคลภายนอกพุทธศาสนาก็ได้กันมีอยู่ แต่ว่า
ความหยั่งรู้ในสัจจะทั้ง ๔ นั้นเป็นตัวพุทธศาสนา พิจารณาดูก็จะเห็นได้
ว่าเพราะว่าเป็นตัวกฎที่เป็นสัจจะ คือความจริงที่ครอบคลุมไปได้ทุกกาลสมัย
ดังกล่าวนี้อแล้ว

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงเปรียบพระองค์เองเหมือนอย่าง
หมอม้าที่ตลกศรดังที่ได้เคยเล่ามาแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องไปสืบสาวราวเรื่อง
ต้องรักษาทันที เพราะว่าเมื่อทราบกฎอันเป็นสัจจะเป็นความจริงดังนี้แล้ว
หน้าที่ที่ควรปฏิบัติมรรคมีองค์ ๘ เพื่อดับตัณหาอันเป็นเหตุแห่งทุกข์
เมื่อดับตัณหาได้แล้วก็เป็นอย่างกับทุกข์ได้หมด ดังนั้นแต่ชาติคือความ
เกิด เมื่อสิ้นชาติคือความเกิด ก็ไม่ต้องแก้ต้องตาย ไม่ต้องเป็นทุกข์
ด้วยประการทั้งปวง เป็นสัจจะที่เป็นกฎธรรมดาที่พระพุทธเจ้าได้ทรง
พบ จะเกิดมาก็ร้อยก็พันชาติก็อยู่ในกฎธรรมดาอันนี้ จะเกิดต่อไป
ข้างหน้าก็อยู่ในกฎธรรมดาอันนี้ บัดนี้ ก็อยู่ในกฎธรรมดาอันนี้ เพราะ
ฉะนั้น เมื่อรู้กฎธรรมดาอันนี้ก็เพียงพอที่จะปฏิบัติดับทุกข์ได้เสียทีเดียว
ไม่ต้องไปนึกถึงชาติอดีต ไม่ต้องไปนึกถึงชาติอนาคตอะไรทั้งสิ้น เพราะ
ฉะนั้น พุทธศาสนาที่เป็นสัจจะคือเป็นกฎธรรมดาอันนี้ จึงเป็นปัจจุบัน
ธรรมและก็กล่าวได้ว่า เป็นปัจจุบันกาลทุกสมัย คือครอบคลุมไปในอดีต

ในอนาคต ทั้งหมด เรียกว่าตั้งแต่สร้างโลกมาจนถึงโลกสลาย ก็อยู่ในกฎก็อยู่ในสังขารอันนี้ ตรัสรู้สังขารอันนี้เท่านั้นเพียงพอที่จะดับทุกข์ได้ อันนี้แหละเป็นจุดประสงค์และเป็นตัวพุทธศาสนาที่แท้จริง อันเป็นชนเหตุผล อันหมายถึงว่าทุกข์และเหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นเหตุผลฝ่ายเกิดและเป็นเหตุผลฝ่ายดับ

คราวนี้ถอยจากดับขึ้นไปแล้วนั้นแหละเรียกว่า เหนือเหตุผล นิพพานเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล ก็คือเหนือเหตุผลฝ่ายเกิดเหนือเหตุผลฝ่ายดับดังกล่าว แต่ว่าในขณะที่ยังอยู่ในเหตุผลฝ่ายเกิด ก็ยังมีตัณหาอันเป็นสมุทัย มีทุกข์ มีชาติทุกข์ เป็นต้น ก็จะไม่พบธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพาน เพราะยังวนเวียนอยู่ในเหตุผลฝ่ายเกิด แต่ว่าเมื่อบรรลุดังเหตุผลฝ่ายดับ คือปฏิบัติมรรคมีองค์ ๘ เป็นมรรคดับตัณหาได้ ดับทุกข์ได้ เป็นนิโรธ ก็แปลว่าได้พบเหตุผลฝ่ายดับแล้ว และก็ได้ถึงที่สุดของเหตุผลฝ่ายดับแล้วก็บรรลุดังธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพาน ธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพานนั้น จึงอยู่ในอันดับถัดจากที่สุดของฝ่ายดับคือนิโรธกับมรรคดังกล่าว แต่ในขั้นนี้จะได้กล่าวขยายความในภายหลังต่อไปอีก

ในขั้นนี้จะได้กลับมาถึงความพิจารณาถึงความตรัสรู้ดังกล่าวของพระพุทธเจ้าตามเหตุและผล รวมเข้าก็คือเหตุผลฝ่ายเกิดและเหตุผลฝ่ายดับ อันได้แก่อริยสัจทั้ง ๔ ดังที่กล่าวมา พิจารณาว่าเป็นการกล่าวแสดงโดยสรุป คือสรุปเข้าเป็นทุกข์ เป็นทุกข์สมุทัย เป็นทุกข์นิโรธ เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ดังที่กล่าวมา แต่ว่าเมื่อแสดงโดย

พิสดารออกไป ได้มีพระพุทธภาษิตตรัสเล่าถึงความพิจารณาจับเหตุจับ
 ผลของพระองค์ โดยที่ทรงจับผลพิจารณาอันไปหาเหตุ และย้อน
 กลับไปโดยลำดับจนถึงต้นเหตุ เป็นผลและเหตุสายเกิด และได้ทรง
 พิจารณาสายดับ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิด
 ขึ้น แสดงโดยย่อทรงจับเอาชรามรณะขึ้นมาพิจารณา ว่าชราคือความแก่
 มรณะคือความตาย พร้อมทั้งทุกข์อื่น ๆ ทั้งหมดมีโสกะปริเทวะเป็นต้น
 เกิดขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็ได้ทรงทราบว่ เพราะชาติคือความ
 เกิดเป็นปัจจัย ก็ทรงจับพิจารณาชาติ ว่าเกิดมีขึ้นเพราะอะไรเป็น
 ปัจจัย ก็ทรงทราบว่าเพราะภพความมีความเป็นเป็นปัจจัย ภพเกิด
 มีขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็เพราะอุปาทานความยึดถือเป็นปัจจัย
 อุปาทานเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะว่าตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิด
 มีขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็เพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนาเกิดมีขึ้น
 เพราะอะไร ก็เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็
 เพราะสพายตนะ คืออายตนะ ๖ เป็นปัจจัย สพายตนะเกิดมีขึ้นเพราะ
 อะไร ก็เพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูปเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะ
 วิญญานเป็นปัจจัย วิญญานเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะสังขารเป็น
 ปัจจัย สังขารเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงเป็น
 อันสิ้นสุดอยู่ที่อวิชชา

จะเห็น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็น
 ปัจจัยจึงเกิดวิญญาน เพราะวิญญานเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป เพราะนาม
 รูปเป็นปัจจัยจึงเกิดสพายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ

เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิด
 ภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดชรา
 มรณะ และทุกข์อื่น ๆ มีโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ฉะนั้น จึงได้อาการ
 เป็นปัจจัยเนื่องกันไปเป็นสายดังนี้ เป็น ๑๒ อาการ และนับโดยเป็น
 ปัจจัยและผลได้ ๑๑ คู่ หรือ ๑๑ ห่วง โดยเทียบกับสายโซ่ ๑๑ ห่วง.

บรรพที่ ๑๘

กลไกแห่งการสืบเนื่องกัน อวิชชา

วันที่ ๒๓ กันยายน ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวม กาย วาจา ใจ ทำสมาธิในการฟัง จะแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานสืบต่อไป ได้กล่าวถึงเหตุผลที่เป็นอริยสัจจ์ทั้ง ๔ และได้สืบโยงมาถึงปฏิจ-สมุปปาท ซึ่งได้แสดงอาการที่สืบเนื่องกันไปเป็นสาย โดยจับผลสืบสาวไปหาเหตุและเหตุนี้เองก็เป็นผลสืบสาวไปหาเหตุต่อไปอีกเป็นสาย จนถึง อวิชชา รวมเป็นอาการ ๑๒ หรือ ๑๑ ห่วง แสดงโดยสมุทัยวาร คือวาระแห่งสมุทัย คือความเกิดขึ้น

วันนี้ จะได้กล่าวอธิบายแนะนำให้รู้จักอาการเหล่านี้แต่ละข้อก่อน แล้วจึงจะแสดงอธิบายถึงความที่เป็นปัจจัยสืบเนื่องกันไปเป็นสายอย่างไร แต่ว่าก่อนที่จะอธิบายอาการเหล่านี้จะได้อธิบายความของคำว่า ปฏิจ-สมุปปาท และคำว่าเหตุปัจจัยก่อน

คำว่า ปฏิจสมุปปาท นั้น แปลว่า ธรรมที่เกิดขึ้นด้วยกันโดยอาศัยกัน คำว่า ปฏิจ แปลว่า อาศัยกัน คำว่า สมุปปาท แปลว่า เกิดขึ้นด้วยกัน รวมกันเป็น ปฏิจสมุปปาท จึงแปลว่าเกิดขึ้นด้วยกัน โดยอาศัยกัน หรือแปลสั้น ๆ ว่า อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน คำว่า บังเกิดขึ้นนี้หมายถึงว่า อาการทั้ง ๑๒ นั้นเกิดขึ้น คำว่าด้วยกันก็คือ

ไม่ใช่บังเกิดขึ้นแต่อาการใดอาการหนึ่ง แต่ว่าบังเกิดขึ้นด้วยกันทั้งหมด
 คำว่าโดยอาศัยกันก็หมายความว่า ไม่ใช่ว่าต่างอาการต่างเกิด แต่ว่า
 ต้องอิงอาศัยกันเกิดขึ้น ฉะนั้น จึงมิใช่ว่าบังเกิดขึ้นแต่อาการใดอาการ
 หนึ่งเท่านั้น และมีใช่บังเกิดขึ้นโดยเอกเทศ และมีใช่ว่าบังเกิดขึ้นโดย
 อิสระไม่ต้องอิงอาศัยกัน นี่เป็นความของคำว่า ปฏิจสมุปปาต ส่วนคำ
 ว่าเหตุปัจจัย คำว่าเหตุนี้แปลว่า สิ่งที่เป็นที่ตกลงของผล หรือสิ่งที่
 ทำให้ผลบังเกิดขึ้น โดยเราก็เอาคำนี้มาใช้เป็นภาษาไทย คำว่าปัจจัย
 แปลว่า เครื่องอาศัยหรือว่าเครื่องอาศัยเป็นไป หมายถึงสิ่งที่เป็นเหตุ
 ดังกล่าวนั้นก็ได้ หมายถึงสิ่งที่ไม่ใช่เหตุ แต่ว่าเป็นแต่เพียงเครื่องอาศัย
 เป็นไปเท่านั้นก็ได้ และใช้หมายถึงวัตถุก็มี เช่นปัจจัย ๔ คือวัตถุเป็น
 เครื่องอาศัยสำหรับดำรงชีวิต ๔ อย่าง อันได้แก่ อาหาร ผ้านุ่มห่ม ที่
 อยู่อาศัย และยาแก้ไข หมายถึงสิ่งที่เป็นเครื่องอาศัยอันไม่ใช่วัตถุก็มี
 สำหรับในปฏิจสมุปปาตตามศัพท์ที่ท่านใช้ท่านใช้ว่าปัจจัย เช่น เพราะ
 อวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขาร หมายถึง สิ่งที่เป็นเครื่องอาศัยเป็นไป คือ
 ที่ เป็นเครื่องอาศัยให้เกิดขึ้นโยงกันไปเป็นสาย ไม่ใช่หมายถึงสิ่งที่เป็น
 เหตุโดยตรง

อาการทั้ง ๑๒ นี้ อวิชชาแปลว่าความไม่รู้ หมายถึงไม่รู้สัจจะ
 คือความจริง หรือของจริง กล่าวอีกอย่างหนึ่งหมายถึงรู้เหมือนกัน แต่
 ว่ารู้ไม่จริง รู้ไม่ถูก หรือรู้ผิด โดยความนั้นจึงหมายถึงรู้ผิด รู้ไม่ถูก
 รู้ไม่จริง เพราะว่าอันความรู้นั้น ย่อมมีอยู่ในทุก ๆ คน เพราะว่า
 ทุก ๆ คนมีจิตซึ่งเป็นธาตุรู้ จึงรู้อะไร ๆ ได้ เช่นว่ารูปรูปทางตา รู้

เสียงทางหู และรู้สึกอะไรต่าง ๆ ได้ ถ้าหากว่าไม่มีความรู้สึกไม่ใช้บุคคล
 แต่ว่าเป็นวัตถุ เช่น บ้านเรือนหรือวัตถุต่าง ๆ เป็นสิ่งไม่มีความรู้
 ฉะนั้น คำว่า อวิชชาที่แปลว่า ความไม่รู้ จึงไม่ได้หมายความว่า เป็น
 วัตถุไม่มีจิตซึ่งเป็นธาตุรู้ดังกล่าว แต่ว่าหมายความว่า มีความรู้เพราะ
 ทุก ๆ คนมีจิตใจซึ่งเป็นธาตุรู้ แต่ไม่รู้ผิด รู้ไม่ถูก รู้ไม่จริง ดังนี้ เรียก
 ว่า อวิชชา ก็แปลตามพยัญชนะว่า ความไม่รู้ แต่ที่มีความหมายดังที่
 กล่าวข้างแฉะมานั้น ได้มีพระพุทธบาทปิณฑะแสดงอธิบายไว้ว่า อวิชชา^๕
 คือ ไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ไม่รู้ในความดับทุกข์ ไม่รู้
 ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ โดยมากตรัสแสดงอธิบายไว้ว่าคือ
 ความไม่รู้ในสัจจะทั้ง ๔ แต่ในที่บางแห่งได้มีอธิบายไว้ว่า อวิชชา^๖
 วัตถุ ๘ คือไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในเหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ในความดับทุกข์
 ไม่รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ไม่รู้ในอดีตหรือในเงื่อนไข ไม่
 รู้ในอนาคตหรือในเงื่อนไข ไม่รู้ในทั้งอดีตทั้งอนาคตหรือในทั้ง
 เงื่อนไขเงื่อนไข ไม่รู้ในปฏิจสมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิด
 ขึ้น เพราะว่าไม่รู้ในสัจจะ ๔ คือว่า ๔ ข้อข้างต้น ก็ได้อธิบายมาแล้ว
 ถึงสัจจะทั้ง ๔ นั้น ส่วนข้อที่ ๕ ไม่รู้ในอดีตหรือในเงื่อนไข ก็หมาย
 ถึงว่า เมื่อได้รับผลอันใดอันหนึ่งในปัจจุบัน แต่ก็ไม่รู้ว่าจะเกิดมาจากเหตุ
 อะไรในอดีต และเมื่อไม่รู้ดังนี้ ก็ชื่อว่า ไม่รู้เงื่อนไขด้วย ข้อ ๖ ไม่
 รู้ในอนาคตหรือเงื่อนไข ก็หมายความว่า เมื่อประกอบเหตุอันใดอัน
 หนึ่งอยู่ในปัจจุบัน ก็ไม่รู้ว่าจะให้บังเกิดผลอะไรในอนาคต และเมื่อ
 เป็นดังนี้ ก็ชื่อว่าไม่รู้เงื่อนไขด้วย ข้อ ๗ ไม่รู้ในทั้งสองอย่าง ก็หมาย

ถึงว่า ไม่รู้ในเหตุและผลทั้งสองดังกล่าวนี้ ข้อ ๘ ไม่รู้ในปฏิจ-
สมุปปาต ก็หมายถึงว่าไม่รู้ในธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน ดัง
ที่กำลังแสดงอธิบายอยู่นี้ ข้อ ๕ ถึงข้อ ๘ ก็สรุปเข้าในข้อ ๑ ถึงข้อ ๔
นั่นเอง แต่ว่าแสดงแยกออกมาโดยยกเอากาล เวลา หรือว่าเงื่อนไข
ทั้งความเป็นเหตุผลที่อิงอาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกันมาเป็นหลัก เพราะ
ว่าข้อ ๑ ถึงข้อ ๔ แสดงผลและเหตุที่เป็นสายเกิดและสายดับไว้เป็น
กลาง ๆ ข้อ ๕ ถึงข้อ ๘ จึงมานั้นที่กาลเวลาและที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น
ด้วยกัน โดยที่เหตุผลหรือว่าผลและเหตุทั้งสายเกิดและดับ อันเป็น
สัจจะทั้ง ๔ นั้น เป็นสิ่งที่เนื่องด้วยกาลเวลา คือเมื่อยกเอาปัจจุบัน
เป็นหลักก็เนื่องด้วยอดีต เนื่องด้วยอนาคต และเป็นสิ่งที่อาศัยกัน
บังเกิดขึ้นด้วยกัน ถือว่าเนื่องกันไป เช่นเดียวกับวันกับเมื่อวาน
กับวันพรุ่งนี้ วันนั้นก็เนื่องมาจากเมื่อวานนี้ และก็จะเนื่องไปถึงวันพรุ่งนี้
และทั้งสามวันนี้ ก็อาศัยกันบังเกิดขึ้น ไม่ใช่ว่าจะตัดขาดแยกออกจาก
กัน

ฉะนั้น สัจจะที่เป็นส่วนผลที่เป็นปัจจุบัน คือ ทุกขสัจจะ สภาพที่
จริงคือทุกข์ ซึ่งทุก ๆ คนได้รับอยู่ ตั้งแต่ต้นแต่ชาติ คือความเกิด ชรา
คือความแก่ มรณะคือความตาย และทุกข์ทางใจอื่น ๆ มีโสกะ ปริเทวะ
เป็นต้น เมื่อนับว่าทุกข์ดังกล่าวนี้เป็นปัจจุบัน ก็ต้องมาจากเหตุที่เป็น
อดีต คือทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ดังที่ยกเอาต้นเหตุที่แสดง ฉะนั้น
เมื่อได้รับทุกขอยู่ในปัจจุบัน แต่ว่าสาวไปไม่รู้ว่าจะเกิดจากต้นเหตุในอดีต ก็
ถือว่าไม่รู้อดีต ทั้งไม่รู้เงื่อนไขต้นด้วยคือจับเงื่อนไขต้นไม่ถูก กาลที่กำลัง

ทำอะไรอยู่ในปัจจุบัน เป็นต้นว่า ถ้ากำลังเพิ่มพูนทันหาอยู่ กำลังประกอบ
 อกุศล ทุจริตทางกาย ทางวาจา ทางใจอยู่ โดยที่ไม่รู้ถึงผลในอนาคต
 ว่าจะต้องเป็นทุกข์ ก็ชื่อว่าไม่รู้อนาคต และก็ชื่อว่าไม่รู้เงื่อนไขปลายด้วย
 และเมื่อไม่รู้ทั้งสอง ก็เป็นอันว่าไม่รู้ทั้งสอง และก็เป็นอันว่าไม่รู้จัก
 ธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น

คราวนี้ คำว่าอดีต อนาคตนั้น ก็มีความหมายแต่เพียงว่า เวลา
 ที่ล่วงไปแล้วกับเวลาที่ยังไม่ได้มาถึง อาจแบ่งให้เป็นระยะยาวก็ได้ ระยะ
 สั้นก็ได้ แบ่งให้เป็นระยะยาวก็เช่นว่า อดีตชาติเป็นอดีต อนาคตชาติ
 คือชาติหน้าเป็นอนาคต ชาตินี้เบนปัจจุบัน แบ่งให้สั้นกว่านั้นจนถึงสั้น
 ที่สุดก็ได้ และแบ่งให้ยาวออกไปอีกเท่าไรก็ได้ ว่าถึงว่า แบ่งให้สั้น
 ก็เช่นว่า บิณฑเวเป็นอดีต บิณฑเวเป็นอนาคต สั้นเข้ามาเดือนที่แล้ว
 เป็นอดีต เดือนหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามาเมื่อวานนี้เป็นอดีต พรุ่งนี้
 เป็นอนาคต สั้นเข้ามาอีกชั่วโมงที่แล้วเป็นอดีต ชั่วโมงหน้าเป็นอนาคต
 สั้นเข้ามาอีก นาทีที่แล้วเป็นอดีต นาทีหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามาอีก
 วินาทีที่แล้วเป็นอดีต วินาทีหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามากว่านี้อีกเท่าไร
 ก็ได้ เพราะฉะนั้นก็จะเห็นได้ว่า อดีต อนาคต ปัจจุบันนั้น พิจารณา
 กันลงไปกันจริง ๆ แล้ว ก็อาจจะสั้นที่สุดจนไม่รู้ว่าจะแบ่งอย่างไรถูก
 เพราะว่ามีมาตราสำหรับแบ่งอันเป็นวิสัยของคนจะแบ่งกันได้นั้น ไม่พอ

เพราะฉะนั้น ความรู้จักหรือความไม่รู้จักอดีต อนาคต หรือว่า
 เงื่อนต้น เงื่อนปลาย เมื่อว่าถึงตามอริยสัจจริง ๆ แล้ว ก็ไม่จำเป็น
 จะต้องไปหมายถึงไกลมาก ถึงชาติอดีตหรือชาติหน้า หรือแม้ในชาติ

ปัจจุบัน^๕เอง ก็ไม่จำเป็นที่จะไปหมายถึงให้ไกล แต่ว่าหมายถึงให้รู้
 ปัจจุบันธรรม คือธรรมที่เป็นปัจจุบันนี้แหละ เพราะว่าธรรมที่เป็น
 ปัจจุบัน^๕ มีอดีตมีอนาคตรวมอยู่ด้วยในปัจจุบันเป็นจุดเดียว คือว่า
 ปัจจุบัน^๕แหละที่เป็นตัวอนิจจตา คือความไม่เที่ยงอันหมายถึงต้องเกิด
 ต้องดับ ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อันหมายถึงความที่ดำรงอยู่คงที่ไม่ได้
 ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปอยู่ทุกขณะ ที่เรียกว่าทุกขณะนาที และ
 วินาทีนั้นมันก็ยาวไป และอนัตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน คือไม่ควร
 จะยึดถือว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นตัวตนของเรา เทียบอย่าง
 หยาบ ๆ ก็เหมือนกระแสน้ำที่ไหลไม่หยุดนิ่ง เมื่อเรายืนมองดูจุดเดียว
 ของกระแสน้ำที่กำลังไหล จะมองเห็นอดีตทั้งอนาคตของน้ำ รวมกัน
 อยู่ที่จุดเดียวของน้ำนั้นทั้งหมด จุดที่มาถึงจำเพาะเป็นปัจจุบัน ผ่านไป
 ก็เป็นอดีต จะมาถึงก็เป็นอนาคต จะมาถึงเป็นอนาคต พอมาถึงเป็น
 ปัจจุบันไปอดีตทันที เพราะฉะนั้นเมื่อไม่รู้ไม่เห็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา
 ดังนี้ ในนามรูปหรือในสังขารทั้งหลาย ก็ชื่อว่าไม่รู้อดีตหรือเงื่อนไข
 ไม่รู้อนาคตหรือเงื่อนไขปลาย ไม่รู้ธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น และก็เห็น
 อันว่า ไม่รู้จักทุกข์ ไม่รู้จักสมุทัย ไม่รู้จักนิโรธ ไม่รู้จักมรรค ฉะนั้น
 ท่านจึงแสดงอวิชชามีวัตถุ ๔ เพื่อที่จะขยายความออกไป เพื่อให้จับ
 ประเด็นถึงกาลเวลาและถึงความที่ต้องอาศัยกันบังเกิดขึ้น ดังกล่าว และ
 เมื่อจับประเด็นได้ถูก ก็จะโยงไปให้รู้จักสัจจะ ๔ ข้อข้างต้นนั้นด้วย เมื่อ
 จับไม่ถูกก็เป็นอันว่าไม่รู้ไม่เห็นทั้งหมด.

บรรพที่ ๑๕

สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ

วันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวม กาย วาจา ใจ ทำสมาธิในการฟัง จะได้กล่าวแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานสืบต่อไป

ได้กำลังกล่าวถึงปัจจุสมุปบาท ธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน และได้แสดงอาการ ๑๒ ของธรรมหมวดนี้โดยสมุทัยวาร คือวาระว่าด้วยการเกิดขึ้น และได้แสดงอธิบายอาการทั้ง ๑๒ นี้โดยลำดับเพื่อให้ทราบความหมายของอาการเหล่านั้นแต่ละข้อ ได้แสดงอธิบายอาการที่หนึ่งคืออวิชชาแล้ว วันนี้จะได้แสดงอธิบายอาการต่อไปทีละข้อ

“สังขาร” ตามศัพท์แปลว่าปรุ่งแต่งหรือผสมปรุ่งแต่ง ในที่นี้ตรัสอธิบายไว้ว่า ได้แก่ กายสังขาร ปรุ่งแต่งทางกาย วิสสังขาร ปรุ่งแต่งทางวาจา และจิตตสังขาร ปรุ่งแต่งทางจิต โดยความหมายถึงกรรมหรือการงานที่กระทำ กายสังขาร จึงหมายถึงกายกรรม กรรมที่กระทำทางกาย วิสสังขาร จึงหมายถึงวจีกรรม กรรมที่กระทำทางวาจา

จิตตสังขาร จึงหมายถึงมโนกรรม กรรมที่ทำทางใจ ถ้าเป็นกรรมดี ก็มีชื่อเรียกว่า ปุณฺณากิสังขาร ปรงฺเตงฺบุญ ถ้าเป็นกรรมชั่วก็เรียกว่า อปุณฺณากิสังขาร ปรงฺเตงฺสิ่งที่มีโทษบุญคือบาป ถ้าเป็นอเนนฺธุชะ คือไม่ ห้วนไหว อย่างหนึ่งหมายถึงสมาธิอย่างสูง ก็เรียกว่าอเนนฺธุชาภิสังขาร ปรงฺเตงฺสิ่งที่เป็นอเนนฺธุชะคือไม่ห้วนไหว รวมความว่าสังขารในที่นี้ หมายถึงกรรม คือการงานที่กระทำ เรียกว่าสังขารก็เพราะว่าต้อง ปรงฺเตงฺคือต้องทำจึงจะเป็นกรรมขึ้นมา ดังเช่นเมื่อปรงฺเตงฺ คือทำบุญ ก็เป็นบุญ ปรงฺเตงฺขึ้นมาจึงจะเป็นกรรมเป็นบุญหรือเป็นบาปขึ้น ฉะนั้นจึงเรียกว่าสังขาร (อธิบายในที่อื่น กายสังขารได้แก่ลม อัสสาสะปัสสาสะ วิสังขารได้แก่วิตกวิจารณ์ จิตตสังขารได้แก่สัญญา เวทนา)

“วิญฺญาณ” ท่านอธิบายไว้ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งหมายถึง วิญ-
ญาณ ๖ คือความรู้สึกทางอายตนะทั้ง ๖ ได้แก่ เมื่อตากับรูปประจวบกัน
เกิดความรู้สึกเห็นรูปทางตาขึ้น เรียกว่าจักขุวิญฺญาณ เมื่อหูกับเสียง
ประจวบกัน เกิดความรู้สึกได้ยินเสียงทางหูขึ้น เรียกว่าโสตวิญฺญาณ เมื่อ
จมูกกับกลิ่นประจวบกัน เกิดความรู้สึกกลิ่นทางจมูกขึ้น เรียกว่าฆาน-
วิญฺญาณ เมื่อลิ้นกับรสประจวบกัน เกิดความรู้สึกรสทางลิ้นขึ้น เรียกว่า
ชีวหาวิญฺญาณ เมื่อกายและสิ่งที่กายถูกต้องประจวบกัน เกิดความรู้สึก
สิ่งที่ถูกต้องทางกายขึ้น เรียกว่ากายวิญฺญาณ เมื่อมโนคือใจกับธรรม
คือเรื่องราวประจวบกัน เกิดความรู้สึกเรื่องราวทางมโนคือทางใจขึ้น
เรียกว่ามโนวิญฺญาณ รวมเป็นวิญฺญาณ ๖

อีกอย่างหนึ่งหมายถึง วิญญาณที่มาปฏิสนธิเมื่อเกิด อันเรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาณ

“นามรูป” นาม หมายถึง “เวทนา” ความรู้สึกหรือเสวยสุข ทุกข์หรือไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข “สัญญา” ความจำหมาย “เจตนา” ความจงใจ “ผัสสะ” ความกระทบ ทั้งที่เรียกว่าสัมผัสหมายถึงการกระทบทางใจ “มนสิการ” ความใส่ใจ หรือความกระทำไว้ในใจ รูป ก็หมายถึงรูปกายส่วนที่เป็นธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม อันเรียกว่า มหาภูตรูป แปลว่ารูปที่เป็นใหญ่ ส่วนรูปอาศัยอยู่กับมหาภูตรูปนั้น เช่น ประสาททั้ง ๕ และอื่น ๆ เรียกว่า อุปาทายรูป แปลว่า รูปอาศัย รวมเรียกว่านามรูป

“สพายตนะ” แปลว่า อายตนะ ๖ หมายถึง อายตนะคือ จักขุอันได้แก่ตา อายตนะคือโสตอันได้แก่หู อายตนะคือฆานะอันได้แก่จมูก อายตนะคือชีวาหอันได้แก่ลิ้น อายตนะคือกาย และอายตนะคือมโนหรือมโนที่แปลว่าใจ ทั้ง ๖ นี้เรียกว่าอายตนะ เพราะเป็นที่ต่ออันหมายถึงเป็นที่ต่อสิ่งที่เป็นวิสัยของตน คือ จักขุก็เป็น ที่ต่อรูป โสตก็เป็น ที่ต่อสัททวะคือเสียง ฆานะก็เป็น ที่ต่อคันธะคือกลิ่น ชีวาทก็เป็น ที่ต่อรส กายก็เป็น ที่ต่อโผฏฐัพพะ ส่วนมโนย่อมเป็นที่ ต่อวิสัยทั้ง ๕ ข้างต้นนั้นด้วย เป็นที่ต่อธรรมคือเรื่องราวด้วย รวม เป็นอายตนะ ๖

“ผัสสะ” ได้แก่ความกระทบทางใจ อันหมายถึงเมื่ออายตนะ ภายในกับอายตนะภายนอกประจวบกัน เกิดความรู้สึกเห็นรูปเป็นต้นทาง

อายตนะภายในมีตาเป็นต้นขึ้นอันเรียกว่าวิญญาณ แล้วทั้งหมดนั้นก็มาประจวบกันเข้า อันจะพึงกล่าวได้ว่ากระทบถึงจิตแรงขึ้น จึงเรียกว่าผัสสะ หรือสัมผัส เมื่อเป็นผัสสะทางตาก็เรียกว่าจักขุสัมผัส ผัสสะทางหูก็เรียกว่าโสตสัมผัส ผัสสะทางจมูกก็เรียกว่าฆานสัมผัส ผัสสะทางลิ้นก็เรียกว่า ชิวหาสัมผัส ผัสสะทางกายก็เรียกว่ากายสัมผัส ผัสสะทางমনะก็เรียกว่ามโนสัมผัส จึงรวมเป็นสัมผัส ๖

“เวทนา” หมายถึง ความรู้สึกหรือเสวยสุขทุกข์หรือไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข เป็นเวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากชิวหาสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากกายสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัสบ้าง ก็รวมกันเป็นเวทนา ๖

“ตัณหา” ได้แก่ความดิ้นรนทะยานอยาก แบ่งออกเป็นรูปตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในรูป สัททตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในเสียง คันธตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกลิ่น รสตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในรส โผฏฐัพพตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในสิ่งที่กายถูกต้อง ธรรมตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในธรรมคือเรื่องราวทางใจทั้งหลาย

ในที่อื่นได้ตรัสอธิบายไว้เป็นกามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั้นเป็นนี่ วิภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพคือความไม่เป็นนั้นไม่เป็นนี่

“อุปาทาน” ในที่นี้ได้ตรัสอธิบายไว้ได้แก่ กามอุปาทาน ความยึดถือกามคือสิ่งหรืออารมณ์ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจด้วยอำนาจของกิเลสกามคือกิเลสเป็นเหตุไคร่ ทิณฺฐอุปาทาน ความยึดถือทิณฺฐีคือความเห็น อันหมายถึงยึดถือความเห็นผิดอันทำให้เป็นผู้ถือมั่นไปตามความเห็นที่ผิดนั้น สลัปปทุอุปาทาน ความยึดถือศีลและวัตร คือข้อประพฤติปฏิบัติอันหมายถึงยึดถือในศีลและวัตรด้วยอำนาจของตัณหาหรือว่ายึดถือว่าเป็นของคลัง อัตตวาทุอุปาทาน ความยึดถือว่าตนหรือว่าวาตะของตนอันหมายถึงความยึดถือตัวตนหรือว่าความยึดถือด้วยคำของตน เช่น เมื่อตนพูดออกไปว่าผิดก็ต้องผิดเสมอ ว่าถูกก็ต้องถูกเสมอ

“ภวะ หรือ ภพ” แปลว่า ความเป็น ตรัสอธิบายไว้ว่า ได้แก่งามภพ รูปภพ และอรูปภพ คำว่าภพ^๕ แม้ตามศัพท์แปลว่าความเป็นแต่ว่าตามความหมายที่ใช้หมายถึงภพเป็นที่เกิด อันเรียกว่าอุปบัติ ภพก็มี เมื่อเกิดในที่เกิดที่เป็นกามาพจรเที่ยวไปในกาม เช่นเกิดเป็นมนุษย์และที่ต่ำลงไปก็เกิดในอบายภูมิ ที่สูงขึ้นก็เกิดขึ้นในที่เกิดอันเรียกว่าสัคคะ หรือสวรรค์ อันเป็นชั้นกามาพจรก็เรียกว่ากามภพ ที่เกิดที่สูงขึ้นไปกว่าชั้นกามาพจร คือพรหมโลกที่ไปเกิดด้วยอำนาจของรูปฌานสมาบัติก็เรียกว่ารูปภพ ที่เกิดที่สูงกว่านั้นอันเรียกว่าพรหมโลกเหมือนกัน แต่จะไปเกิดด้วยอำนาจของอรูปฌานสมาบัติ ก็เรียกว่าอรูปภพ

อุปบัติภพดังกล่าวมานี้^๕อย่างละเอียดหมายถึงภพในจิตใจ คือ

ความมีความเป็นในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปในกามก็เป็นกามภพ ความมีความเป็นในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปในรูปฌานก็เรียกว่ารูปภพ ความมีความเป็นในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปในอรูปฌานก็เป็นอรูปภพ

อีกอย่างหนึ่งคำว่าภพนี้หมายถึงกรรม เรียกว่ากรรมภพ ในที่นี้พึงเข้าใจว่าหมายถึงอุปัทภพ แต่ก็พึงเข้าใจว่าย่อมเนื่องด้วยกรรมภพ ก็เพราะว่าเมื่อเป็นกรรมชั้นใดอย่างใด ก็ย่อมส่งผลให้เกิดในชั้นนั้นอย่างนั้น ภพที่เป็นกามก็ส่งผลให้เกิดในภพที่เป็นกาม ภพที่เป็นรูปก็ส่งผลให้เกิดในภพที่เป็นรูป ภพที่เป็นอรูปก็ส่งผลให้เกิดในภพที่เป็นอรูป อันหมายถึงกรรมอย่างใดก็ส่งผลให้เกิดในที่เกิดอย่างนั้น ย่อมมีความสัมพันธ์กันดังนี้ แต่ว่าในส่วนที่เป็นกรรมโดยตรงนั้น ท่านแสดงไว้ในชื่อว่าด้วยสังขาร ดังกล่าวข้างต้นแล้ว

“ชาติ” ก็ได้แก่ความเกิด อันหมายถึงความเกิดขึ้น ตั้งต้นแต่ความเกิดขึ้นในครรภ์ของมารดาสำหรับสัตว์ที่เป็นพวกชลาพุชะ คือผู้ที่นอนในครรภ์ของมารดา อันมีลักษณะเป็นความปรากฏขึ้นของขันธ์ทั้งหลาย ความได้อายตนะคือตา หู เป็นต้น ความเกิดของสัตว์จำพวกอื่นก็มีลักษณะตามควรแก่กำเนิดนั้น ๆ

“ชรามรณะ” ก็ได้แก่ ความแก่ ความตาย

รวมเป็นอาการ ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะคืออายตนะ ๖ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ และชรามรณะ รวมทั้งทุกข์อื่น ๆ มี โสภก ปริเหวะ เป็นต้น

บรรพที่ ๒๐

อัทธา คือระยะเวลา ๓

วันที่ ๓๐ กันยายน ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำการสำรวมกาย วาจา ใจ จะได้แสดงแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อ กำลังแสดงถึงเหตุผลที่เป็นปฏิจาสมุปบาทซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ได้แสดงอธิบายความหมายสังเขปของอาการทั้ง ๑๒ ของปฏิจาสมุปบาทตามที่ท่านกล่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้

วันนี้จะกล่าวถึงวิธีพิจารณาของพระพุทธเจ้าในพระสูตรหลายพระสูตร เช่น ในสังยุตติกายและในมหาวรรควินัยปิฎก ได้แสดงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาปฏิจาสมุปบาท จากผลสาวเข้าไปหาเหตุปัจจัย และเมื่อทรงพบเหตุปัจจัยแล้ว แม้เหตุปัจจัยนั้นก็เป็นผล ก็ทรงสาวเข้าไปหาเหตุปัจจัยสืบต่อเข้าไปโดยลำดับ นับจากชรามรณะจนถึงอวิชชา ดังที่ท่านได้แสดงไว้มีความว่า ชรามรณะย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหา มีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนามีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะมีเพราะสพายตนะคืออายตนะ ๖ เป็นปัจจัย สพายตนะมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูปมีเพราะวิญญาณ

เป็นบัจจย วิญญาณมีเพราะสังขารเป็นบัจจย สังขารมีเพราะอวิชชา
เป็นบัจจย

ตามที่ท่านแสดงอธิบายไว้^๕มิได้แสดงรายละเอียดมากนัก และ
แสดงเหมือนอย่างให้เห็นว่าอาการทั้งปวงนี้เป็นผล และเป็นบัจจยสืบ
ต่อกันเป็นเหมือนอย่างลูกโซ่อยู่ในปัจจุบันนี้ทั้งหมด และก็แสดงว่าได้
ทรงจับผลที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้และสาวเข้าไปหาเหตุบัจจย คือจับ
แต่ชราและมรณะ ข้อนี้^{๕๕}ก็สมกับที่^{๕๖}แสดงไว้ว่า เมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ ขณะ
ที่ทรงเป็นพระสัทธัตถกุมารที่เมื่อยอนเล่าถึงเหตุการณ์ก่อนแต่ตรัสรู้^{๕๗}นั้น
เมื่อทรงเล่าเองก็ทรงเรียกพระองค์ว่าโพธิสัตว์ ว่าเมื่อทรงเป็นโพธิสัตว์
อันแปลว่าสัตว์ผู้จะตรัสรู้ หรือผู้ที่ข้งอยู่เพื่อตรัสรู้ ผู้รักความตรัสรู้ ผู้
แสวงหาความตรัสรู้ ได้ทรงเห็นเทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย
และสมณะ ซึ่งโดยความก็คือได้ทรงเห็นด้วยตาปัญญา หรือด้วยใจที่
ประกอบด้วยปัญญา จึงเป็นเหตุให้ทรงสละออกทรงผนวชแสวงหา
โมกขธรรม

ฉะนั้น ก็จับเอาความแก่ความเจ็บความตาย^{๕๘}นี้เอง อันย่อลง
เป็นสองคือความแก่ความตาย ซึ่งก็หมายรวมความเจ็บด้วย และ
ความทุกข์ของใจทั้งปวงมีโสกะปริเทวะเป็นต้นด้วยทั้งกล่าวแล้ว สาวเข้า
ไปหาเหตุบัจจยว่าชราและมรณะมีเพราะอะไรเป็นเหตุบัจจย ก็ได้ทรงพบ
ว่ามีเพราะชาติเป็นเหตุบัจจย และก็ทรงจับเอาชาติสาวเข้าไปหาเหตุ
บัจจยต่อไปอีก จนถึงอวิชชาดังกล่าว โดยนั้น^{๕๙}ทุก ๆ อาการนั้นจึงเป็น
ผลด้วยเป็นเหตุบัจจยด้วย ดังเช่นชาติเป็นเหตุบัจจยแห่งความแก่ความ

ตาย แต่ว่าชาติเองก็เป็นผลเพราะว่าชาติเองก็เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยคือ
ภพ และแม้ภพเองซึ่งเป็นเหตุปัจจัยของชาติก็เป็นผลด้วยคือเป็นผลจาก
เหตุปัจจัยอื่นต่อไปอีกจนถึงอวิชชา และแม้อวิชชาเองก็เป็นผลด้วย
เพราะเกิดจากเหตุปัจจัย ที่ท่านแสดงไว้ก็คืออัสวะ อันได้แก่กาม ภพ
และอวิชชา จึงอาจกล่าวได้ว่าอวิชชาเกิดจากอวิชชาเองบ้าง วนกลับ
ลงมาเป็นเกิดจากสังขารบ้างทั้งนี้ ข้อสำคัญนั้นแสดงว่าเป็นผลและเป็น
เหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

แต่ว่าในบางพระสูตร เช่น ในมหานิทานสูตร ได้มีแสดงถึง
ปฏิจัสสมุปบาท โดยอาการเว้นจากอวิชชา สฬายตนะ จึงรวมเป็น
อาการ ๑๐ แสดงอธิบายถึงการพิจารณาของพระพุทธเจ้าที่เป็นอย่างเดียว
ก็คือ จับเอาชรา มรณะ พิจารณาสาวเข้าไปหาชาติ ภพ อุปาทาน
ตัณหา เวทนา ผัสสะ นามรูป วิญญาณ สังขาร จากนั้นก็ย้อนกลับ
มาว่า แม้สังขารก็เกิดขึ้นเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ในพระสูตรนี้แสดง
วิญญาณเป็นวิญญาณที่มาจากเกิดในอธิบายที่ว่าเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิด
นามรูป คือแสดงอธิบายว่า ถ้าวิญญาณไม่ก้าวลง นามรูปก็เกิดขึ้น
ไม่ได้ หรือว่าแม้เมื่อวิญญาณก้าวลงแล้วแต่เคลื่อนออกไปเสีย นามรูป
ก็บังเกิดสืบต่อมาเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่ได้ หรือว่าเมื่อวิญญาณก้าวลง
นามรูปบังเกิดขึ้นจนถึงเป็นเด็ก แต่แล้ววิญญาณก็เคลื่อนออกไปเสีย
เมื่อเป็นดังนี้ นามรูปก็ต้องขาดตก จะดำรงจำเริญสืบต่อมาอีกไม่ได้ดังนี้
โดยอธิบายดังนี้ก็แสดงว่า อธิบายวิญญาณเป็นอย่างที่เรียกกันว่า
ปฏิสนธิวิญญาณ ส่วนอธิบายนอกจากนั้นเช่นอธิบายสังขารว่าได้แก่

สังขาร ๓ อุปาทานว่าไต่แก่อุปาทาน ๕ ภพว่าไต่แก่ภพ ๓ เป็นต้น
 ก็เป็นอย่างเดียวกันเหมือนอย่างที่ได้กล่าวอธิบายแล้ว พระอาจารย์ใน
 ภายหลังต่อมาจึงมักเข้าใจในปฏิจาสมุปาทานนี้ว่า แบ่งออกเป็น ๓ กาล
 คือ เป็นอดีต เป็นปัจจุบัน และเป็นอนาคต อวิชชา สังขาร เป็นอดีต
 วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน เป็น
 ปัจจุบัน ภพ ชาติ ชรา มรณะ เป็นอนาคต และได้แสดงอธิบายโดย
 เป็นเหตุและผลไว้ว่า อวิชชา สังขาร เป็นเหตุอดีต วิญญาณ นามรูป
 สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นผลที่เป็นปัจจุบัน หรือเรียกว่าปัจจุบันผล
 ตัณหา อุปาทาน และภพที่เป็นกรรมภพ คือที่หมายถึงกรรมเป็นปัจจุ-
 บันเหตุ หรือว่าเหตุที่เป็นปัจจุบัน ภพที่เป็นอุปปัตติภพ ชาติ ชรา มรณะ
 เป็นอนาคตผล หรือผลที่เป็นอนาคต และแสดงอธิบายไว้ว่า อวิชชา
 และสังขารซึ่งเป็นอดีตเหตุ หรือเหตุที่เป็นอดีตนั้น ก็รวมเอาตัณหา
 อุปาทานและภพที่เป็นกรรมภพเข้าด้วย ฉะนั้นจึงนับเป็น ๕ ไต่แก่
 อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพที่เป็นกรรมภพ จึงได้อดีต
 เหตุหรือว่าเหตุที่เป็นอดีต ๕ ปัจจุบันผลคือผลที่เป็นปัจจุบันก็นับได้ ๕
 อยู่แล้ว คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ส่วน
 ปัจจุบันเหตุ คือเหตุที่เป็นปัจจุบัน อันได้แก่ตัณหา อุปาทาน และภพ
 ที่เป็นกรรมภพนั้น ก็รวมเอาอวิชชาและสังขารเข้าด้วย จึงนับได้ ๕
 เหมือนกัน คือ ตัณหา อุปาทาน ภพที่เป็นกรรมภพกับ อวิชชา สังขาร
 อนาคตผล คือภพที่เป็นอุปปัตติภพ ชาติ กับชราและมรณะ โดยความ
 ก็คือวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนานั้นเอง เพราะมี

อรรถคือเนื้อความอย่างเดียวกัน จะกล่าวว่า วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ
ผัสสะ เวทนา ก็ได้ จะกล่าววาทที่เป็นอุปปฏิภพ ชาติ ชรา และมรณะ
ก็ได้ ฉะนั้นเมื่อถือเอาเกณฑ์ ๕ ก็กล่าวเอาวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ
ผัสสะ เวทนา จึงนับได้ ๕ อีก เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็น ๒๐ คือ
อดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันผล ๕ ปัจจุบันเหตุ ๕ อนาคตผล ๕ ดังนี้

พระอาจารย์ทั้งหลายในต่อมาได้แสดงเป็น ๓ กาล หรือเรียกตาม
ศัพท์สามอัทธา อดีตอัทธา ปัจจุบันอัทธา อนาคตอัทธา โดยจำแนก
ออกเป็น อดีตเหตุ ปัจจุบันผล ปัจจุบันเหตุ และอนาคตผล ดังนี้ พระ
อาจารย์ในภายหลังทั้งในฝ่ายเถรวาท ทั้งในฝ่ายอักษรวาท หรือมหา
ยาน ก็มักอธิบายปฏิจัสมุปบาทนี้เป็น ๓ กาลดังนี้ แต่ว่า ผู้พิจารณา
ธรรมหลายท่านได้แสดงความเข้าใจว่า ปฏิจัสมุปบาทนี้เป็นปัจจุบัน
เป็นผลเป็นเหตุ หรือเป็นเหตุเป็นผลที่เป็นปัจจุบัน เมื่อพระพุทธเจ้า
แม้เมื่อก่อนจะตรัสรู้ได้ทรงพิจารณาปฏิจัสมุปบาท อาการทั้งปวงนี้
ได้มีอยู่แล้ว

เพราะฉะนั้น จึงเป็นปัจจุบันทั้งหมด แต่ว่าในเรื่องของปัจจุบัน
ดังกล่าว และในเรื่องอัทธาที่ท่านแบ่งเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันนั้น
ก็มีนัยที่จะพึงพิจารณาอยู่เหมือนกัน.

บรรพที่ ๒๑

๑๒ ลูกโซ่ ร้อยโยงกัน ๑๑ ห่วงต่อกันไปเป็นสาย

วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวมกาย วาจา ใจ วันนั้นจะได้แสดงและแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อไป

กำลังแสดงปฏิจสมุปบาทอันเป็นเหตุและผลหรือผลเหตุที่สืบเนื่องกันเป็นสาย และได้แสดงอธิบายตามที่ท่านได้แสดงอธิบายไว้ อันแบ่งเป็นอัทธา หรือ ๓ กาล จึงทำให้มีผู้เข้าใจว่าเกี่ยวแก่อดีตชาติ ปัจจุบันชาติ อนาคตชาติ แต่ก็ได้มีบางท่านยังเห็นว่าเป็นปัจจุบันธรรมทั้งหมด จึงนำพิจารณาทำความเข้าใจถึงอัทธาคือกาลเวลาต่อไปอีก ต่อไปนี้จะได้แสดงวิจารณ์โดยเก็บเอาพระพุทธานิยายตั้งแต่ต้นและอธิบายของพระอาจารย์

พิจารณาตามหลักฐานและเหตุผลที่จะพึงเป็นไปได้ ประการแรก ปฏิจสมุปบาท^๕ แสดงเหตุและผลหรือปัจจัยและผลหรือว่าผลเหตุหรือผลและปัจจัยที่เกิดขึ้นด้วยกัน อาศัยกันเนื่องกันไปเป็นสายตามศัพท์ว่า ปฏิจสมุปบาท ซึ่งมีความหมายดังกล่าว อาการทั้ง ๑๒ เหล่า^๕ จึงต้องเกิดขึ้นด้วยกันและอาศัยกัน ไม่ใช่เกิดขึ้นแยกกันและไม่อาศัยกัน เมื่อเป็นดังนี้จึงต้องทำความเข้าใจไว้อีกก่อนว่า จะเป็นอดีต อนาคต หรือ

ปัจจุบันก็ตามก็ต้องเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ที่เกิดขึ้นด้วยกันและ
อาศัยกันเนื่องกันไปเป็นสาย ประการต่อมา ปฏิจาสุมุบาทมีอาการ
เป็น ๑๒ โดยเป็นเหตุปัจจัยและผลหรือว่าผลและเหตุปัจจัยของกัน
และกัน เมื่อเป็นดังนี้หากจะมีปัญหาว่าในฐานะเป็นเหตุปัจจัยและผล
ทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้นพร้อมกันหรือเปล่า อะไรเกิดก่อน อะไรเกิดหลัง ก็จ
ต้องกล่าวว่า เหตุปัจจัยต้องเกิดก่อน ผลต้องเกิดทีหลัง จึงไม่เกิดขึ้น
พร้อมกัน เมื่อเป็นดังนี้ก็กล่าวได้ว่า ในขณะที่เหตุปัจจัยกำลังเกิดนั้น
ก็เป็นปัจจุบันของเหตุปัจจัยที่กำลังเกิดนั้น ผลที่ยังไม่เกิดก็เป็นอนาคต
แต่ว่าในขณะที่ผลเกิด เหตุปัจจัยนั้นก็กลายเป็นอดีต ผลก็เป็นปัจจุบัน
ฉะนั้น เมื่อมีเกิดก่อนเกิดหลัง จึงมีอดีต มีปัจจุบัน และมีอนาคต แต่
ว่าจะต้องเป็นอดีตปัจจุบันอนาคตที่เกิดสืบเนื่องกันเป็นสายเหมือนอย่าง
สายโซ่ ประกอบขึ้นด้วยลูกโซ่ ๑๒ ลูกรวมเป็น ๑๑ ห่วง คล้องกันเป็น
สายไป เมื่อจับลูกโซ่ที่ ๑ ลูกโซ่ที่ ๑ เป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ ๒ ที่ ๓
ก็เป็นอนาคต เมื่อจับลูกโซ่ที่ ๒ ลูกโซ่ที่ ๑ ก็เป็นอดีต ลูกโซ่ที่ ๒
นั้นเองก็เป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ที่ ๓ ที่ ๔ ก็เป็นอนาคต ฉะนั้น จึงกล่าว
ได้ว่า เมื่อเทียบด้วยห่วงลูกโซ่ ๑๑ ห่วงที่สอดเกี่ยวเนื่องกันเป็นสาย
ดังนี้ อดีต อนาคต ปัจจุบันก็เหมือนอย่างว่าลูกโซ่ใดลูกโซ่หนึ่งที่จับ
นั้นเป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ข้างหลังก็เป็นอดีต ลูกโซ่ข้างหน้าก็เป็นอนาคต
ก็ลูกโซ่ที่จับอยู่เป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ข้างหลังเป็นอดีตของลูกโซ่ที่จับอยู่
นั้น ลูกโซ่ข้างหน้าก็เป็นอนาคตของลูกโซ่ที่จับอยู่นั้น ดังนี้ อดีต
อนาคต ปัจจุบัน จึงเป็นไปได้อย่างนี้

คราวนี้ประการต่อไปลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้ บังเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ทั้งหมดหรือ
ว่าแบ่งเอาไว้ในอดีตชาติบ้างในอนาคตชาติบ้าง ขอนี้ก็จะพึงเห็นได้ว่า
ลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ของทุกกาลเวลา เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ทุกขณะ
ที่สัตว์บุคคลทั้งปวงดำรงอยู่ เมื่อสัตว์บุคคลดำรงอยู่ในอดีตชาติ ลูกโซ่
ทั้ง ๑๒ นี้ก็เกิดขึ้นในอดีตชาติ ดำรงอยู่เดี๋ยวนี้เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ จะดำรง
อยู่ในอนาคตชาติก็เกิดขึ้นในอนาคตชาติ ก็ว่าสัตว์บุคคลนี้ดำรงอยู่
เมื่อใด ขณะใด กาลใด เวลาใด ลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้ก็เกิดขึ้นเป็นไปอยู่
เมื่อไหน ขณะไหน กาลไหน เวลานั้น ถ้าหากว่าคำว่าเป็นปัจจุบันธรรม
มีความหมายต่อนักใช้คำ คือเกิดขึ้นในปัจจุบัน

ประการต่อไปก็พึงทำความเข้าใจว่า คำอธิบายแม้ตั้งแต่เบื้องต้น
ที่แสดงว่าเป็นพระพุทธานุญาตก็อาจจะให้เข้าใจว่าเป็นธรรมที่ไม่ใช่เป็น
ปัจจุบันธรรมดังกล่าว คือไม่ได้เกิดในขณะปัจจุบันเดี๋ยวนี้ทั้งหมด เช่น
อธิบายถึงวิญญานที่กล่าวไว้แล้วว่า แสดงอธิบายเป็น ๒ อย่าง คือ
เป็นวิญญาน ๖ ซึ่งพึงได้ว่าเป็นความรู้สึทางอายตนะในปัจจุบัน ก็ไม่
มีปัญหาก็อย่างหนึ่งอธิบายเป็นปฏิสนธิวิญญานตามที่เข้าใจกันว่า
เป็นวิญญานมาเกิด เป็นวิญญานมาปฏิสนธิ นามรูปจึงก่อเกิดขึ้น
ถ้าวิญญานไม่มาปฏิสนธิ นามรูปก็ไม่เกิดขึ้น หรือว่าปฏิสนธิแล้วเคลื่อน
ออกไปเสีย นามรูปก็ต้องหยุดกันแค่นั้นไม่เติบโตขึ้น หรือแม้ว่ามา
ปฏิสนธิและอยู่ไปจนเป็นเด็ก แล้วก็เคลื่อนออกไปเสียอีก นามรูป
ก็ต้องดับกันแค่นั้น แตกสลายแค่นั้น ไม่สมบูรณ์สืบต่อมาดังนี้ ก็พึง
เข้าใจว่า นี่เป็นอธิบายในขณะนั้น คือในขณะที่ยึดปฏิสนธิตามหลัก

พระพุทธศาสนาที่แสดงไว้นั้น

ความที่สัตว์บุคคลทุก ๆ คนถือกำเนิดเกิดขึ้นในครรภ์ของมารดา มีแสดงไว้ว่า เพราะเหตุปัจจัยคือ ๑ มารดามีระดู ๒ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน และ ๓ คันธัพพะหรือ คณธรรพ์ ท่านอธิบายว่าเป็นสัตว์ที่จะมาเกิดมาปรากฏขึ้น คันธัพพะหรือว่าสัตว์ที่จะมาเกิดนี้ก็น่าจะได้แก่ ปฏิสนธิวิญญานดังกล่าวนั่นเอง ในพระวินัยที่แสดงถึงการพราภชีวิตมนุษย์และในพระวินัยที่แสดงถึงให้นับอายุคือบวชได้ตั้งแต่ในครรภ์ก็ใช้คำว่า นับได้ตั้งแต่ปฐมจิต ปฐมวิญญาน ก็พึงเห็นว่าตั้งแต่ปฏิสนธิวิญญานดังกล่าวนี้เอง แต่ความเห็นนี้ก็อาจจะผิดผู้แย้งได้เหมือนกันว่า ปฏิสนธิวิญญานนั้นหมายถึงวิญญานแรกในธาตุขันธ์ที่ถือกำเนิดเกิดมานี้ ไม่ได้หมายถึงวิญญานมาเกิด แต่ว่าตามพระพุทธาธิบายทั้งได้กล่าวมาข้างต้นคล้อย ๆ กับหมายถึงวิญญานมาเกิด เพราะวิญญานเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดนามรูป จึงมาก่อนนามรูป เมื่อวิญญานมานามรูปจึงมาตามกันไป นั่นก็พึงเห็นว่าเป็นอธิบายวิญญานในขณะนั้น ในขณะทีวิญญานถือกำเนิดและเมื่ออธิบายวิญญานในขณะทีถือกำเนิดดังนี้ อธิบายชาติก็จึงอธิบายไปในแก่นั้น คือความที่นามรูปพร้อมทั้งวิญญานก่อเกิดขึ้นมา มีความกลับได้ขันธ์ ก็คือรูปขันธ์ นามขันธ์หรือว่าขันธ์ ๕ ได้ย้ายตะนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโนะ จึงเป็นลักษณะของการก่อเกิดขึ้นมาตั้งแต่ในครรภ์ของมารดาจนถึงคลอดออกมาดังนี้ เป็นลักษณะของชาติที่เรียกว่าการเกิด

แสดงความแก่ความตาย ก็อธิบายในลักษณะของความแก่ความตาย

ทั่วไป ความแก่ก็คือความทรุดโทรมของกาย ความตายก็คือความแตก
 ทำลายของชั้นทั้งหลายทั้งนี้ ก็พึงเข้าใจว่าเป็นการแสดงอย่างธรรมดา
 สามัญ เพราะว่าอาการทั้ง ๑๒ นี้ มีขึ้นได้ในทุกระยะทั้งกล่าวมา
 ข้างต้นนั้น ในระยะที่สัตว์บุคคลมาถือกำเนิดตั้งแต่ในครรภ์ของมารดา
 ก็มีอาการทั้ง ๑๒ นี้เรื่อยมา จนถึงระยะเวลาที่แก่ที่ตายอย่างธรรมดา
 ก็มีอาการทั้ง ๑๒ นี้ หรือว่ามีทุกระยะทั้งกล่าวนั้น แต่คราวนี้สำหรับ
 ระยะปัจจุบันนี้จะมีได้อย่างไร จะได้กล่าวต่อไปอีก.

บรรพที่ ๒๒

สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๑,๒

วันที่ ๒ ตุลาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวม กาย วาจา ใจ จะแสดงแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อไป กำลังแสดงปฏิจสมุปบาท วัน^{นี้}จักได้แสดงอธิบายความเป็นเหตุปัจจัยและผลของอาการทั้งหลายในปฏิจสมุปบาท ซึ่งเนื่องกันเป็นสาย อันจะพึงเห็นได้ในปัจจุบัน

อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขารอย่างไร กล่าวโดยย่อ อวิชชา แปลว่าความไม่รู้ หมายถึงไม่รู้ในสัจจะ มีทุกข์ เป็นต้น กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ รู้ แต่ารู้ไม่จริง รู้ไม่ถูก รู้ผิดจากสัจจะดังกล่าวนั้น

สังขาร กล่าวโดยย่อก็คือ ความปรุงแต่งทางกาย วาจา ใจ หมายถึงกรรมที่เป็นกรรมที่บังกรรมชั่วบ้าง กรรมเป็นกลาง ๆ บ้าง อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความปรุงแต่งชั่วร้าย เพราะไม่รู้สัจจะ หรือรู้ผิดจากสัจจะ จึงปรุงแต่งสิ่งที่ไม่รู้นั้น ตั้งต้นแต่คิดปรุงแต่งขึ้น เห็นปรุงแต่งขึ้นในทางผิด ปรากฏเป็นมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด โมหะ ความหลง สืบไปจนถึงปรุงแต่งขึ้นเป็นตัณหา ความ^{นี้}ดิ้นรนทะยานอยากอุปาทานความยึดถือ หรือว่ากล่าวตามสายอาสวะ ๓ อวิชชาดังกล่าวนั้นเป็นเหตุปัจจัยปรุงแต่งภพ คือความเป็น ตั้งต้นแต่เป็นเราสืบมาเป็น

ของเรา เป็นตัวคนของเรา ประุ่งแต่งกาย คือความใคร่ ความปรารถนา ความรัก ทั้งต้นแต่ความใคร่ความปรารถนา ความรักเราหรือรักคน ตลอดจนถึงประุ่งแต่งสิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย และเมื่อเป็นดังนี้ก็ต้องประุ่งแต่งสิ่งที่ขัดกัน อันเป็นที่ขัดใจหรือว่าขัดความรัก ความใคร่ความปรารถนาความพอใจ ให้เป็นสิ่งที่ไม่น่ารักใคร่ไม่น่าปรารถนาไม่น่าพอใจ เป็นคู่กัน เหล่านี้เป็นสังขาร คือเป็นความประุ่งแต่งหรือเป็นเครื่องประุ่งแต่งทางจิตใจ อันเกิดขึ้นเนื่องมาจากอวิชชาทั้งหมด และเมื่อได้มีการประุ่งแต่งทางจิตใจอย่างนั้นก่อนแล้ว ก็มีการประุ่งแต่งทางกาย มีการประุ่งแต่งทางวาจา ติดตามมาอีกด้วย ความประุ่งแต่งทั้งปวงนี้ ทั้งที่เรียกว่า กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร หรือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อแสดงทาง มิจฉัตตะ หรือ มิจฉาภาวะ คือภาวะที่ผิด อวิชชาก็เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมิจฉาปฏิรูป คือความเห็นผิด มิจฉาสังกัปปะ คือความตำริผิด นี่เป็นความประุ่งแต่งทางจิตใจ และเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมิจฉาวาจา เจรจาผิด มิจฉากัมมันตะ การงานผิด มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด มิจฉาวายามะ เพียรผิด มิจฉาสติ ระลึกผิด มิจฉาสมาธิ สมาธิหรือตั้งใจผิด ตลอดถึงมิจฉาญาณะ รู้ผิด มิจฉาวิมุตติ พ้นผิด มิจฉาภาวะ คือภาวะที่ผิด เหล่านี้เกิดสืบมาจากอวิชชาทั้งนั้น เพราะฉะนั้น อวิชชาจึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสังขาร คือความประุ่งแต่ง สิ่งที่ประุ่งแต่ง หรือเครื่องประุ่งแต่งขึ้น เหล่านี้ ในข้อนี้จะพึงเห็นเป็นตัวอย่างเห็นว่า เพราะอวิชชาคือความไม่รู้ในสัจจะ หรือ

รู้สึกในสัจจะ จึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสังขาร ความปรุงแต่ง ดังเช่น
 ปรุงแต่งภพ หรือภาวะ ความเป็น ตั้งต้นด้วยความเป็นเรา ความเป็น
 ตน ดังกล่าวนั้น ก็คือปรุงแต่งอัตตา คือตัวตน ขึ้นในสิ่งที่ไม่ใช่
 อัตตาตัวตน เพราะตามสัจจะคือความจริงแล้วไม่ใช่อัตตาตัวตน แต่ว่า
 ปรุงแต่งขึ้นเป็นอัตตาตัวตนเพราะอวิชชา อัตตาตัวตนนั้นจึงเป็นสิ่งที่
 อวิชชาปรุงแต่งขึ้น หรือว่าปรุงแต่งมิจาภาวะ มีมิจาภิภูมิตั้งต้น
 ดังที่กล่าวมานั้น

มิจาภิภูมิตั้งต้น ความเห็นผิด ก็คือเห็นทุกซ์ว่าเป็นสุข เห็นเหตุเกิด
 ทุกซ์ว่าเป็นเหตุเกิดสุข เห็นความดับทุกซ์ว่าเป็นความดับสุข เห็นทาง
 ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกซ์ว่า เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับสุข ตั้งต้น
 ต้น คือ สัจจะเป็นอย่างหนึ่งแต่ไม่เห็นเสียอย่างหนึ่งก็เพราะอวิชชา
 จึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความปรุงแต่ง คือว่าสร้างความเห็นผิดขึ้นนั้น
 นั้น สังขารที่ว่าความปรุงแต่งนั้นก็คือเป็นความสร้างขึ้น กระทำขึ้น
 นั้นเอง อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความสร้างขึ้น ก็คือสร้างมิจา
 ภาวะต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น เพราะฉะนั้นอวิชชาจึงเป็นปัจจัยให้เกิด
 สังขาร คือให้เกิดความปรุงแต่งหรือให้เกิดความสร้างขึ้น กระทำขึ้น

สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญานอย่างไร สังขารได้กล่าวมาแล้ว
 ส่วนวิญญานได้แก่วิญญานธาตุ คือธาตุรู้ ดังแสดงในธาตุวิภังคสูตร
 หรือปฏิสนธิวิญญานดังกล่าวมาแล้ว และหมายถึงวิญญาน ๖ คือความ
 รู้สึกที่เกิดขึ้นทางอายตนะ ๖ สังขาร คือความปรุงแต่งหรือการสร้าง
 ขึ้นนั้น ก็ปรุงแต่งหรือสร้างวิญญานขึ้นก่อน เพราะว่าวิญญานนั้นจะ

โดยเป็นธาตุรู้หรือโดยเป็นปฏิสนธิวิญญาณก็ตาม จะโดยเป็นวิญญาณ ๖
 ก็ตาม ย่อมเป็นประธานในนามรูป หรือเป็นประธานอยู่ในสัตว์บุคคล
 ในธาตุวิภังคสูตรนั้น ได้แสดงธาตุ ๖ ว่า บุรุษบุคคล^๕ ธาตุ ๖
 คือ ปฐวีธาตุ-ธาตุดิน อาโปธาตุ-ธาตุน้ำ เตโชธาตุ-ธาตุไฟ
 วาโยธาตุ-ธาตุลม อากาสธาตุ-ธาตุอากาศ คือช่องว่างและวิญญาณ
 ธาตุ-คือธาตุรู้ ธาตุ ๕ ข้างต้นเป็นธาตุที่ไม่มีความรู้ แต่ธาตุที่ ๖
 เป็นธาตุที่มีความรู้ รวมกันเข้าจึงเป็นบุรุษบุคคล^๕ ฉะนั้นวิญญาณจึง
 เป็นสิ่งสำคัญในบุรุษบุคคล^๕ ถ้าขาดวิญญาณเสียก็^๗เป็นบุรุษบุคคล^๕ ชนมา
 ไม่ได้ ร่างกายอันที่ประกอบขึ้นด้วยธาตุ ๕ ก็กลายเป็นเหมือนอย่าง
 วัตถุ ถ้าขาดวิญญาณเสียแล้วก็^๗กุ่มกันอยู่ไม่ได้ ต้องแตกสลาย และแม้
 หมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้ทางอายตนะทั้ง ๖ วิญญาณก็เป็นสิ่ง
 สำคัญ เป็นเบื้องต้นของความรู้ทางอายตนะทั้งหลาย อนึ่ง แม้ในลำดับ
 ของขั้น ๕ ที่มีแสดงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็
 แสดงวิญญาณถัดไปจากสังขาร อันแสดงว่า สังขารในขั้น ๕ คือ
 ความคิดปรุงหรือความปรุงคิดนั้น^๕ ก็ให้เกิดวิญญาณคือความรู้สืบต่อไป
 ด้วย เพราะฉะนั้นวิญญาณจึงเป็นสิ่งที่เกิดสะกิดหน้านามธรรมและ
 สืบต่อหลันามธรรม อันเป็นวิถิจิตใจหรือกระบวนการจิตใจที่แสดงไว้ใน
 พระพุทธศาสนา ฉะนั้นสังขารคือความปรุงแต่งหรือการสร้างนั้น
 จึงปรุงแต่งหรือสร้างวิญญาณขึ้นก่อนในบุรุษบุคคล^๕ เพราะวิญญาณ
 เป็นสิ่งสำคัญดังกล่าว ฉะนั้นสังขารจึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

อีกอย่างหนึ่งเมื่อทำความเข้าใจอย่างง่าย ๆ ขึ้นอีก เมื่อปรุงแต่ง

ไปก็ย่อมมีวิญญานคือความรู้สึกไปด้วยกัน สืบต่อกันไป จึงจะสืบต่อไป
 ถึงอาการอื่นได้ ถ้าปรุงแต่งหรือสร้างอะไรขึ้นมา แต่ว่าไม่มีวิญญาน
 คือความรู้สึกในสิ่งนั้นบังเกิดขึ้นตามไปด้วยแล้ว ก็ไม่อาจจะเกิดอาการ
 อย่างอื่นสืบต่อไปได้ และความปรุงแต่งนั้นเองก็ต้องหยุดจะต้องพัก
 ด้วย เหมือนอย่างว่าในขณะที่หลับ วิญญานคือความรู้สึกทางอายตนะ
 พัก ทั้งจะฟังเห็นได้ว่าตามองไม่เห็นอะไร หูไม่ได้ยินอะไร ดังนั้นเป็นต้น
 ก็ปรุงแต่งอะไรไม่ได้ ต่อเมื่อตื่นอยู่วิญญานพร้อมที่จะเกิดคือพร้อมที่
 จะรู้สึก เห็นรูป ได้ยินเสียง เป็นต้น จึงปรุงแต่งอะไรได้ และเมื่อ
 ปรุงแต่งไปในเรื่องอันใดก็รู้สึกไปในเรื่องอันนั้นด้วย ฉะนั้นสังขาร
 จึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน ทั้งยังอย่างง่าย ๆ และถ้าไม่ปรุงแต่ง
 วิญญานก็ไม่ต้องรู้อะไร ไม่ต้องรู้สึกอะไร แต่ว่าเพราะปรุงแต่งเข้า
 วิญญานจึงรู้สึกอะไร ๆ ขึ้น เหมือนอย่างว่าในขณะที่แม่ตื่นอยู่นั่งกำลัง
 นั่งสมาธิไม่ปรุงแต่งออกไปข้างนอก วิญญานก็ไม่รู้สึกในเรื่องอะไร
 ข้างนอก แต่ว่าในขณะที่กำลังทำสมาธินั้นปรุงแต่งสมาธิสร้างสมาธิคือ
 ทำสมาธิ วิญญานก็รู้สึกอยู่ในอารมณ์ของสมาธินั้น สังขารจึงเป็นปัจจัย
 ให้เกิดวิญญานทั้งนี้ และตามอธิบายนั้นก็พึงเห็นในทางกลับกันว่า แม้
 วิญญานเองก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขารคือความปรุงแต่งด้วย ในบาลี
 พระสูตรก็แสดงอธิบายไว้ดังนี้ด้วยเหมือนกัน.

บรรพที่ ๒๓

สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๓,๔,๕,๖,๗

วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวมกาย วาจา ใจ จักแสดงแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อ กำลังแสดงอธิบาย ปฏิจสมุปบาท อันเป็นเหตุและผลหรือผลและเหตุที่สัมพันธ์กันไปเป็นสาย ก็จะแสดงอธิบายต่อไป

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป อย่างไร วิญญาณได้กล่าวอธิบายแล้ว นามรูป “นาม” ก็ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ รูปก็ได้แก่มหาภูตรูปและอุปาทายรูป ทั้งที่ได้กล่าวแล้วเหมือนกัน แต่ฟังอธิบายเพิ่มเติมว่า นามรูปซึ่งย่อลงมาจากขั้น ๕ นั้น นามก็ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปก็ได้แก่รูปคือมหาภูตรูปกับอุปาทายรูปนั้นแหละ ข้อที่แตกต่างกันอยู่ก็คือนามในที่ทั่วไปอธิบายว่า นามขั้นทั้ง ๔ ดังกล่าวนั้น แต่ว่าในอธิบายที่ท่านให้ไว้ในปฏิจสมุปบาทนี้ นามได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ จึงตรงกันสองต่างกันสาม ที่ตรงกันก็คือ เวทนา สัญญา ที่ต่างกันก็คือเจตนา ผัสสะ มนสิการ เพราะในนามขั้นทั้ง ๔ นั้น อีก ๒ ก็คือ สังขาร วิญญาณ ฉะนั้น ก็ฟังทราบว่ แม้ชื่อจะต่างกันก็ตาม แต่อรรถคือความหมายก็คงเป็นอันเดียวกัน เพราะว่า

คำว่านามนั้น เป็นคำที่กล่าวครอบคลุมถึงนามชั้นทั้งหมดที่เป็นอาการของจิตใจ คือที่เป็นอาการที่คิดน้อมต่อรับรู้อารมณ์ทั้งหลาย ในนามชั้นที่ ๔ นั้น ยกขึ้นแสดงสำหรับแสดงชั้นที่ ๕ ทั่วไป

ฉะนั้น เมื่อย่อชั้นที่ ๕ เข้าหานามรูป รูปจึงคงเป็นรูป ส่วนอีก ๔ ก็ย่อเข้าเป็นนาม พึงเข้าใจว่า นามชั้นที่ ๔ ตามชั้นที่ ๕ นั้น ก็ยกขึ้นแสดงสำหรับชั้นที่ ๕ ฉะนั้นในที่อื่นจึงอาจแสดงนามชั้นที่เอา นามธรรมอย่างอื่นก็ได้ตามความเหมาะสม เหมือนอย่างไตรสิกขาเป็นที่ย่อปฏิบัติธรรมเข้ามาทั้งสิ้น เมื่อเอามรรค ๘ ย่อเข้าหาไตรสิกขาก็ได้ชื่อธรรมอย่างหนึ่ง เมื่อเอาธรรมอย่างอื่นย่อเข้าไตรสิกขาก็ได้ชื่อธรรมแต่ละอย่างตามบทรธรรมที่ได้นำเข้ามาย่อนั้น แต่ว่าโดยอรรถคือเนื้อหาความก็เป็นอันเดียวกัน แต่ก็ยังมีปัญหาว่า วิญญาณเกิดในอันดับไหน ในหมู่ นามธรรมเหล่านี้ ผู้ศึกษาธรรมเมื่อศึกษาชั้นที่ ๕ ก็ย่อมพบว่าเรียงวิญญาณไว้ภายหลัง ว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ว่าในการแสดงการเกิดของวิญญาณทางอายตนะ คือวิญญาณ ๖ กลับแสดงว่าวิญญาณเกิดก่อนคืออาศัยตาและรูปเกิดจักขุวิญญาณ แล้วก็เกิดจักขุสัมผัส เกิดเวทนา แล้วก็เกิดสัญญา แล้วก็เกิดสัญญาเจตนาเป็นต้นไปตามลำดับที่เกิดทางอายตนะนี้ วิญญาณจึงเกิดก่อน ถัดจากวิญญาณจึงเกิดสัมผัสซึ่งเว้นไว้ไม่ได้แสดงในชั้นที่ ๕ แล้วก็เวทนา สัญญา แล้วก็สัญญาเจตนา เป็นต้น สำหรับสัญญาเจตนาเป็นต้นนี้ ท่านอธิบายว่าได้แก่สังขารในชั้นที่ ๕ นั้นแหละ แต่ว่าใช้ชื่อต่างออกไป ตามลำดับที่เกิดขึ้นจึงถือว่าวิญญาณเกิดก่อน นำหน้านามธรรมหรือนามชั้นทั้งหมด

ข้อนี้ก็สมกับที่ลำดับแสดงในปฏิจสุมุปาบท ที่แสดงว่า เพราะวิญญาณ
เป็นปัจจัยเกิดนามรูป จะต้องมิวิญญาณเป็นปัจจัยขึ้นก่อน นามข้ออื่น
จึงบังเกิดขึ้น ฉะนั้นในอธิบายนามรูปในปฏิจสุมุปาบทจึงตัดวิญญาณยก
เอาเวทนาสัญญาและกตัตถ์วยเจตนาผัสสะกับมนสิการ สำหรับผัสสะนั้น
ก็อยู่บนดับถัดจากวิญญาณตั้งกล่าวมาข้างต้น สำหรับเจตนา กับมนสิการ
นั้นก็พึงสงเคราะห์เข้าในสังขารได้ เพราะว่าคำว่าสังขารนี้สงเคราะห์
เอานามธรรมทั้งปวงเข้าได้ ท่านจึงได้จัดย่อลงเป็นกุศลบ้างอกุศลบ้าง
ตั้งกล่าวมาในครั้งก่อนนั้นแล้ว

จึงถึงปัญหาว่า ทำไมในชั้น ๕ จึงเรียงวิญญาณไว้ถัดจากสังขาร
ไม่เรียงวิญญาณไว้ถัดจากรูปตามลำดับที่เกิด ว่ารูป วิญญาณ เวทนา
สัญญา สังขาร ดังนี้ ก็ตอบได้ว่าเพราะในชั้น ๕ นั้นมุ่งสำหรับเป็น
ข้อที่ยกขึ้นพิจารณาทางวิปัสสนากัมมฐาน คือเป็นภูมิของวิปัสสนาอัน
เรียกว่าวิปัสสนาภูมิ หมายถึงเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ฉะนั้น จึงจำที่
จะต้องยกเอาข้อที่พิจารณาเห็นได้ง่ายเข้าไปหายาก หรือว่าจากหายาบเข้า
ไปหาละเอียด จึงได้เรียงรูปไว้เป็นอันดับหนึ่ง เพราะว่ารูปนี้เป็น
ของหายาบยกขึ้นพิจารณาให้เห็นได้ง่าย มาถึงนามธรรมซึ่งเนื่องเข้ามา
ถึงจิตใจ เวทนามก็เป็นของหายาบเป็นของคาบเกี่ยวกันอยู่ระหว่างกายและ
จิต จึงได้ยกเอาเวทนาขึ้นเป็นอันดับสอง แล้วถัดมากเป็นสัญญา เป็น
สังขาร ซึ่งเรียงตามลำดับได้ เพราะว่า เป็นของที่หายาบและสัมพันธ์กัน
กับเวทนา เมื่อพิจารณาเห็นเวทนา สัญญา สังขาร ชัดขึ้น จึงมาถึง
วิญญาณซึ่งเป็นของละเอียด เป็นอาการแรกของนามธรรมซึ่งอาศัย

อายตนะภายในและภายนอกประจวบกัน ฉะนั้นในขั้น ๕ จึงได้เรียง
วิญญาณไว้ท้าย

อีกอย่างหนึ่ง ได้มีบางพระสูตรได้แสดงวิญญาณไว้เป็นสองสืบท่อ
ทั้งข้างหน้าทั้งข้างหลังคืออาศัยอายตนะบังเกิดวิญญาณแล้วก็เวทนา
สัญญา สังขาร แล้วก็เกิดวิญญาณถัดจากสังขารอีก โดยนัยนี้ก็พึงเห็น
อธิบายว่า เมื่อถึงสังขารก็เกิดวิญญาณถัดจากสังขารอีกด้วย คือเมื่อเกิด
ความปรุงขึ้นหรือเกิดความคิดปรุงอันเป็นกองสังขารในขั้น ๕ เมื่อคิด
ปรุงไปหรือว่าปรุงคิดไปก็รู้ไปด้วย ความที่รู้ไปด้วยนั้นก็คือวิญ
ญาณ แล้วก็เกิดผัสสะเวทนาเป็นต้นสืบเนื่องกันไปอีกเป็นทำนองเป็น
วงกลม ในเมื่อกระแสความคิดไม่หยุด ดังเช่นในเมื่อบุคคลคิดถึงอะไร
ติดต่อกันไปนาน ๆ กระแสความคิดไม่หยุด นามธรรมเหล่านั้นก็บังเกิด
สัมพันธ์กันไปเป็นวงกลม ดังจะพึงเห็นได้ว่า ในความคิดทั้งปวงนั้นก็
ต้องอาศัยอายตนะ ในขณะที่นึกคิดปรุงหรือปรุงคิดเรื่องต่าง ๆ ก็อาจ
ไม่ใช่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ที่เป็นประสาททั้ง ๕ แต่ใช้মনายตนะ กับ
ธรรมายตนะ คือคู่ที่ ๖ แล้วก็เกิดวิญญาณ ผัสสะ เวทนา สัญญา
สังขาร แล้วก็เกิดวิญญาณขึ้นอีก แล้วก็นวนไปเป็นผัสสะเวทนา เป็นต้น
เป็นวงกลมไปดังนี้ พึงจะอธิบายดังนี้ด้วย แต่ว่าในเมื่อความคิดที่ขาด
กระแสลงก็พึงเห็นอธิบายตามอภิธรรมที่อธิบายว่าเมื่อวิถิจิตดำเนินไปถึง
ตทาลัมพนจิต จุติจิต ก็สรูปเข้าไปในสังขารนี้แหละ ก็ตกภวังก์ในอารมณ
หนึ่ง ๆ ครั้นรับอารมณอันจิตก็ขึ้นจากภวังก์มาสู่วิถิจิตใหม่ แล้วก็ตก
ภวังก์ไปอีกในอารมณนั้น เป็นอันว่าตามอธิบายในอภิธรรมนี้ทุกอารมณ

ที่จิตรับ จิตต้องขึ้นจากภวังค์เป็นปฏิสนธิจิตและก็มาถึงจิติจิต แล้วก็
ตกภวังค์ในทวารมถ ^๕ เป็นอธิบายในอภิธรรม ฉะนั้นจึงจำที่จะต้อง
แบ่งเขตกันตั้งกล่าว เพื่อไม่ให้สับสน ว่าเมื่อยังไม่สิ้นกระแสความคิด
ความคิดยังสืบเนื่องเป็นกระแสไปเป็นสังขารแล้วก็เกิดวิญญาณ ^๕ ใหม่
แล้วก็เกิดผัสสะ เป็นเวทนา เป็นต้น เป็นวงกลม แต่ว่าเมื่อสุดกระแส
ลงก็สิ้นสุดกันคราวหนึ่ง ๆ เหมือนดังอธิบายในอภิธรรม ^๕ นั้น เมื่อนาม
ธรรมบังเกิดขึ้นเป็นวงกลมวิญญาณจึงอยู่หน้าก็ได้ อยู่หลังก็ได้ เกิดขึ้น
ที่แรกอยู่ข้างหน้าแต่ก็เกิดขึ้นต่อจากสังขาร ดังจะเห็นได้ง่าย ๆ ว่าคิด
ไปก็รู้ไปด้วย ความคิด ^๕ นั้นเป็นสังขาร ความรู้ไปด้วย ^๕ นั้นเป็นวิญญาณ

และที่พึงทราบไว้ แม้ผัสสะมีอยู่ แต่ในขั้น ๕ นั้นก็ไม่แสดง
ผัสสะ คือตัดผัสสะออกเสีย แต่ที่พึงทราบไว้ ในกระแสของจิตที่บังเกิด
ขึ้นนั้นย่อมมีผัสสะอยู่ด้วย และผัสสะ ^๕ นี้ก็เป็นอาการของจิตข้อสำคัญข้อ
หนึ่ง ดังที่ยกแสดงในปฏิจาสมุปบาท เพราะฉะนั้นนามรูปในปฏิจาส-
มุปบาท จะแสดงชี้เอาอย่างที่ท่านได้แสดงอธิบายไว้ ไม่กล่าวถึง
วิญญาณก็ได้ จะแสดงตามขั้น ๕ ก็ได้ คือมีวิญญาณด้วยต่อท้าย
สังขาร แต่ว่าจะต้องอธิบาย เพราะฉะนั้นเพื่อตัดกังวลอันจะต้องอธิบาย
ให้เข้าใจท่านจึงไม่ยกเอาวิญญาณขึ้นมาว่าไว้อีก ซึ่งก็พึงทำได้ เพราะ
นาม ^๕ นั้นครอบคลุมถึงนามธรรมทั้งหมดดังกล่าวมาข้างต้น ^๕ นั้น และเมื่อมีนาม
^๕ ขึ้นก็ย่อมมีรูป อันหมายถึงรูปที่เป็นอนุภาตินะคือรูปที่มีใจครอง ไม่ได้
เป็นรูปที่เป็นอนุภาตินะคือเป็นศพหรือเป็นวัตถุ เมื่อมีนามจึงมีรูป
ที่เป็นอนุภาตินะ ^๕ นั้น และวิญญาณย่อมเป็นปัจจัยให้รูปเป็นอนุภาตินะดัง

กล่าวโดยตรง ถึงพระพุทธรูปที่แสดงไว้แปลความว่า “กายนี้ไม่นาน
 หนอ จักนอนทับแผ่นดิน ปราศจากวิญญาน อนะทั้งเสียแล้ว เหมือน
 อย่างท่อนไม้ ไม่มีประโยชน์” ฉะนั้นรูปกายที่ปราศจากวิญญานแล้ว
 จึงกลายเป็นอนุปาทินะคือเป็นศพ แต่เมื่อมีวิญญานอยู่ย่อมเป็น
 อุปาทินะ คือเป็นรูปกายที่มีชีวิตขึ้น วิญญานจึงเป็นปัจจัยให้เกิดนาม
 รูปทั้งนี้

เพราะนามรูปเป็นปัจจัยเกิดสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ และ
 อายตนะ ๖ นั้นก็ได้แก่ จักขุ ตา โสตะ หู มานะ จมูก ชิวหา
 ลิ้น กายะ ก็คือกาย มนะก็แปลว่าใจเหมือนกัน แต่ว่ามนะในที่นี้
 หมายถึงใจที่เป็นอายตนะ คือเป็นที่ต่อวิสัยคืออารมณ์ทั้งปวง เป็น
 อายตนะเช่นเดียวกับจักขุ โสตะ เป็นต้น ซึ่งเป็นที่ต่อวิสัยคืออารมณ์
 ของตน จักขุ โสตะ มานะ ชิวหา กายะ นี้หมายถึงที่เป็นประสาท
 ไม่ได้หมายถึงรูป หู รูปตา เป็นต้น ในที่นี้เรียกว่าอายตนะที่แปลว่าที่
 ต่อ เพราะนามรูปมีชนอายตนะทั้ง ๖ นี้จึงมีชน หมายถึงว่าพร้อมที่
 จะต่อ พร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ในการต่อวิสัย คือสิ่งที่เป็นอารมณ์ของตน
 เช่นว่า จักขุก็พร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ต่อรูป ตลอดจนถึงมนะก็พร้อมที่
 จะปฏิบัติหน้าที่ คือต่อกับวิสัยคืออารมณ์ทั้งหลาย ท่านอธิบายว่า วิสัย
 ของมนะนั้นต่อกับอารมณ์ได้ทุกอย่าง แต่ว่าวิสัยของจักขุ โสตะ มานะ
 ชิวหา กายะ ทั้ง ๕ นี้ต่อได้เฉพาะวิสัยของตน เช่นว่าจักขุก็ต่อได้
 เฉพาะรูป โสตะก็ต่อได้เฉพาะเสียง แต่ว่ามนะนั้นต่อได้ทั้ง ๖ อย่าง
 ส่วนวิสัยที่เป็นเฉพาะของตนของมนะนั้นก็คือธรรมะคือ เรื่องราวมี

เรื่องของรูปเสียง เป็นต้น แต่ว่าทั้ง ๖ นี้จะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ใน
การต่อได้ ก็จะต้องมีนามรูปเป็นปัจจัย คือนามรูปต้องเกิดขึ้นก่อน
อันหมายถึงว่า นามธรรมที่เป็นอาการของจิตใจและรูปอันเป็นอุปาทินนะ
เมื่อนามรูปมีขึ้น เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดอายตนะ ๖ ขึ้น ดังนี้

เพราะสพายตนะ คืออายตนะ ๖ เป็นปัจจัยเกิดผัสสะ ในข้อนี้
ก็เห็นได้ชัด เพราะเมื่ออายตนะทั้ง ๖ ปฏิบัติหน้าที่ต่อวิสัยคืออารมณ์
ของตน เป็นต้นว่า จักขุที่ต่อรูป จึงเกิดผัสสะขึ้น ตามลำดับกระแสจิต
นั้น เมื่ออายตนะต่อกันเกิดวิญญาณขึ้นก่อนแล้วเกิดผัสสะ ดังที่มีแสดง
ไว้ว่า อาศัยตาและรูปเป็นต้นเกิดจักขุวิญญาณ อาศัยความประชุมกัน
ของสิ่งทั้ง ๓ คือ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ เกิดผัสสะทั้งที่เรียกว่าจักขุ
สัมผัส เป็นต้น แต่ว่าในที่นี้ ได้ตัดเอาวิญญาณออกเสีย ยกเอาผัสสะ
ขึ้นมากล่าวในลำดับ เพราะต้องการแสดงปฏิจจสมุปบาททางอริยสัจ
เมื่อเข้าใจดังนี้แล้วก็ย่อมจะเห็นทางสัมพันธ์กันได้ชัดขึ้น เพราะสพาย-
ตนะเป็นปัจจัยเกิดผัสสะขึ้นดังนี้

เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเกิดเวทนา ข้อนี้ก็เป็นที่ไปตามลำดับสามัญ

เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเกิดตัณหา ข้อนี้แสดงถึงสายสัมพันธ์

ระหว่างวิถิจิตที่ดำเนินไป คือว่า สายวิถิจิตกับสายกิเลส และเป็นสาย
สัมพันธ์ที่แสดงใช้ในที่ทั้งปวงตรงกัน ก็เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเกิดตัณหา
เวทนานั้นเป็นสุขเวทนามี ทุกขเวทนามี อทุกขมสุขเวทนามี เป็น
ปัจจัยให้เกิดตัณหา เป็นกามตัณหาบ้าง ภวตัณหาบ้าง วิภวตัณหาบ้าง
กล่าวอีกอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดรูปตัณหาบ้าง สัททตัณหาบ้าง

คันธัตถาบัง รสัตถาบัง โผฏฐัพพัตถาบัง ธรรมัตถาบัง
 คือัตถาในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมคือเรื่องราว
 ทั้งหลาย ถ้าเป็นสุขก็ให้เกิดกามัตถาบัง ภวัตถาบัง ถ้าเป็นทุกข์
 ก็ให้เกิดวิภวัตถา อิกอย่างหนึ่ง เมื่อแสดงว่าเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสคือ
 ราคะ โทสะ โมหะ ทุกขเวทนาก็เป็นปัจจัยให้เกิดราคะ คือความติด
 ความยินดี ทุกขเวทนาก็เป็นปัจจัยให้เกิดโทสะ ความโกรธแค้นขัดเคือง
 อทุกขมสุขเวทนาก็เป็นปัจจัยให้เกิดโมหะ คือความหลง เพราะไม่รู้
 แท้ว่าในสายปฏิจาสมุปบาท^๕นัยกเอาัตถา^๕หา^๕ชนว่า เมื่อเวทนาเป็นปัจจัย
 ให้เกิดัตถา ก็พึงเห็นความอธิบายดังกล่าว เวทนาจึงเป็นปัจจัยให้
 เกิดัตถา^๕ทั้งนี้.

บรรพที่ ๒๔
สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๘,๙

วันที่ ๗ ตุลาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวมกาย วาจา ใจ จะ
ได้แสดงแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อไป กำลังแสดง
ปฏิจาสมุปบาท ถึงความเป็นเหตุปัจจัยกันอย่างไรโดยลำดับ จะใดแสดง
ต่อไป

เพราะค้นหาเป็นปัจจัยเกิดอุปาทาน อย่างไร ค้นหาคือความ
ทะยานอยาก ความดิ้นรนของใจ จำแนกออกเป็นค้นหา ๓ หรือค้นหา
๖ ดังกล่าวแล้ว อุปาทาน คือความยึดถือ ท่านแสดงอธิบายอุปาทาน
๔ ดังที่กล่าวแล้วเหมือนกัน กล่าวสั้นเมื่อมีค้นหาคือความอยากในสิ่ง
ใด ก็ย่อมเกิดความยึดในสิ่งนั้น ฉะนั้น เมื่อแสดงอธิบายค้นหา ๖ มี
รูปค้นหา ความดิ้นรนทะยานอยากในรูป เป็นต้น ก็ย่อมเป็นเหตุให้
เกิดอุปาทาน คือความยึดถือในรูปเป็นต้น คือเมื่อมีความอยากในรูป
ก็ย่อมมีความยึดในรูป มีความอยากในเสียงก็ย่อมมีความยึดในเสียง
มีความอยากในกลิ่นก็ย่อมมีความยึดในกลิ่น มีความอยากในรสก็ย่อมมี
ความยึดในรส มีความอยากในโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง ก็ย่อมมี
ความยึดในโผฏฐัพพะนั้น มีความอยากในธรรมคือเรื่องราว ก็ย่อมมี
ความยึดในธรรมคือเรื่องราว

รวมความว่า อยากในสิ่งใดก็ย่อมยึดในสิ่งนั้น หรือว่าเมื่อแสดง
อธิบายในค้นหา ๓ กามค้นหา ความยากในกาม ก็ย่อมมีความยึดใน
กาม อยากในภพ ก็ย่อมมีความยึดในภพ อยากในวิภพ คือความไม่
เป็นนั่นเป็นนี่ ก็ย่อมมีความยึดอยู่ในวิภพนั้น และเมื่อพิจารณาตามที่
ท่านแสดงอธิบายอุปาทาน ๔ มี กามอุปาทาน ยึดถือในกามเป็นต้น ก็
จะพึงเห็นความสัมพันธ์ดังนี้ เมื่อมีความอยากในรูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ และธรรมคือเรื่องราว ก็ย่อมมีความยึดอยู่ในรูป เสียง
กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมคือเรื่องราว นั้น โดยเป็นกาม คือ
เป็นสิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ ดังนั้นจึงเรียกว่า กามอุปาทาน ความ
ยึดถือในกาม ทั้งนี้ก็เพราะว่ามีทวิภูมิจึงความเห็นในรูป เสียง เป็นต้น
นั้นว่าเป็นกาม คือเป็นสิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ จึงชื่อว่ายึดถือทวิภูมิจึง
คือความเห็นอีกด้วย ดังนั้นจึงเรียกว่า ทวิภูมุปาทาน ความยึดถือในทวิภูมิจึง
คือความเห็น และเมื่อเป็นดังนี้ จะปฏิบัติในศีล ก็จะต้องเว้นอะไรก็ตาม
จะปฏิบัติในวัตร คือข้อประพฤติกปฏิบัติอันใดก็ตาม ก็เพื่อกาม มีกามเป็นที่
ตั้ง จึงเป็นอันยึดถืออยู่ในศีลคือข้อที่เว้น ในวัตรคือข้อที่ประพฤติก
ปฏิบัตินั้น ๆ ด้วย ดังนั้น จึงชื่อว่า สลัปปทูปาทาน ยึดมั่นอยู่ในศีลใน
วัตร และที่ย่อมมีวาทะคือการกล่าวด้วยอำนาจแห่งทวิภูมิจึงความเห็น
ว่าเป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ในรูปเสียงเป็นต้นนั้น ๆ
ด้วย จึงเป็นอันยึดถืออยู่ในวาทะว่าตน เรียกว่า อัคตวาทูปาทาน ความ
ยึดถือในวาทะว่าตน ค้นหา จึงเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ดังนี้

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเกิดภพ อย่างไร อุปาทานคืออะไร ได้

กล่าวแล้ว ส่วนภพหรือภาวะก็ได้กล่าวแล้วว่า หมายถึงกามภพ รูป-
ภพ อรูปภพ อีกอย่างหนึ่งได้แก่กรรมภพ อุปปัตติภพ คำว่าภพนั้นใน
ภาษาไทยก็นำมาใช้ว่า กามภพเป็นต้น และก็เป็นที่เข้าใจกันว่า หมายถึง
ถึงโลกหรือพิภพ หรือที่ที่ไปเกิดโดยเป็นโลกหรือเป็นสถานที่ใด
สถานที่หนึ่ง แต่ว่าคำว่าโลกหรือพิภพเป็นอีกคำหนึ่ง ส่วนคำว่าภพ
ในที่นี้ หมายถึงตรง ๆ ตามศัพท์ว่า ความมีความเป็นหรือว่าที่มีที่เป็น
อันตั้งอยู่ในจิตใจ เป็นความมีความเป็นหรือว่าที่เป็นที่มีที่เป็นของจิตใจ
ส่วนหนึ่ง เป็นความมีความเป็นหรือว่าที่มีที่เป็นของกายอีกส่วนหนึ่ง
ภพของจิตใจนั้นยังเกิดขึ้นตั้งอยู่ในจิตใจเอง แต่ว่าภพของกายนั้นเกิด
ขึ้นตั้งอยู่ที่กายในภายนอก

คราวนี้เมื่อแสดงอธิบายภพ ว่าได้แก่กรรมภพ ภพคือกรรม
และอุปปัตติภพ ภพคืออุปบัติ และที่แสดงอธิบายว่า ได้แก่ กามภพ
รูปภพ และอรูปภพนั้น พึงเข้าใจได้ดังนี้ กรรมที่บุคคลกระทำชื่อว่า
เป็นภพอย่างหนึ่ง ก็เป็นความมีความเป็นของจิตใจอย่างหนึ่ง ดังเช่น
เมื่อเป็นกรรมดีก็เป็นกรรมภพฝ่ายดีในจิตใจ คือ ปราภพเป็นความเป็นที่
ความดีของจิตใจ เมื่อทำชั่วก็เป็นกรรมชั่วก็ปราภพเป็นความเป็นที่
ความชั่วของจิตใจ กรรมดีและกรรมชั่วนั้นเมื่อเป็นชนกามาจร
คือหยั่งลงในกาม หรือเที่ยวไปในกาม ก็เป็นกามภพ ส่วนความดีหรือ
ว่ากรรมดีอันเป็นขั้นรูปฌาน คือสมาธิที่แน่วแน่ มีรูปเป็นอารมณ์อัน
เรียกว่า รูปฌาน ก็เป็นรูปภพ เมื่อเป็นกรรมดีที่เป็นอรูปฌาน คือ
ฌานที่มีอรูปเป็นอารมณ์ ก็เป็นอรูปภพ นี่เป็นกามภพ รูปภพ อรูปภพ

ฝ่ายกรรม คือฝ่ายกรรมภพของจิตใจ เพราะว่ากรรมที่เป็นกามาวจร
อันมีทั้งความชั่วทั้งความดี ที่เป็นรูปาวจร อันเป็นความดีที่เป็นชนรูป
ฌาน ที่เป็นรูปาวจร คือเป็นความดีที่เป็นชนรูปฌาน เป็นกรรม
ภพที่ตั้งอยู่ในจิตใจ เกิดขึ้นในจิตใจทั้งหมด และก็พึงทราบว่าเป็นภพที่
ประกอบด้วยตัณหา อุปาทาน ดังกล่าวมานั้น ดังนั้นเป็นกรรมภพ

ส่วนอุปบัติภพ ภพคือความเข้าไปถึงนั้น หมายถึงภพคือความ
มีความเป็นหรือที่มีเป็น อันเป็นวิบากคือเป็นผลของภพที่เป็นกรรมภพ
กรรมภพที่เป็นฝ่ายกามภพ ก็เป็นเหตุให้เข้าถึงกามภพที่เป็นส่วนผล
คือเกิดเป็นหรือว่าเกิดมีภาวะที่เป็นกามอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น กรรมภพ
ที่เป็นรูปภพ ก็เป็นเหตุให้เข้าถึงรูปภพที่เป็นผลหรือเป็นวิบาก คือเข้า
ถึงภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นรูปภพขึ้น กรรมภพที่เป็นอรุภพ ก็
เป็นเหตุให้เข้าถึงอรุภพ ที่เป็นวิบากหรือเป็นผล คือเข้าถึงภาวะ
อย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอรุภพขึ้น เป็นอุปบัติภพทางจิตใจก่อน แล้ว
ก็เป็นอุปบัติภพทางกาย ดังจะพึงเห็นได้ ดังที่ท่านแสดงไว้ ภพที่เป็น
ภายนอกคือเป็นความมีความเป็นหรือที่มีเป็นของกาย ภาวะเป็นมนุษย์
เป็นสัตว์เดรัจฉาน และภาวะเป็นสัตว์นรกเป็นเปรตเป็นอสุรกาย และ
ภาวะที่เป็นเทพ อันเป็นกามาวจรชั้นใดชั้นหนึ่ง อันสรุปว่า ภาวะที่
เป็นสัตว์นรกเป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นเปรตอสุรกายเหล่านี้เป็นกามภพ
ฝ่ายทุกคติ ภาวะที่เป็นมนุษย์เป็นเทพที่เป็นชนกามาวจรทั้งหลาย เป็น
ภพที่เป็นฝ่ายสุคติกันนับว่าเป็นกามภพด้วยกัน ภาวะที่เป็นรูปภพขึ้นต่างๆ
ก็เป็นรูปภพ ภาวะที่เป็นอรุภพต่างๆ ก็เป็นอรุภพ ภพเหล่านี้คือ

อุปัติภพ ย่อมมีขึ้นเพราะกรรมภพ คือเมื่อกรรมภพอันหมายถึงกรรม
 เป็นฝ่ายกามาวจร ถ้าเป็นบาปอกุศล ก็นำไปให้อุปัตติในทุคติ ถ้าเป็น
 บุญเป็นกุศลก็นำไปให้อุปัตติในสุคติ รูปภพที่เป็นอุปัติภพก็เกิดจาก
 กรรมภพที่เป็นฝ่ายรูปาวจร อรูปภพที่เป็นอุปัติภพก็เกิดจากกรรม
 ภพที่เป็นฝ่ายอรูปปาวจร คือกรรมภพที่เป็นฝ่ายอรูปภพนั่นเอง รวม
 ความว่า กรรมอย่างใดก็ให้อุปัตติอย่างนั้น คราวนี้มาพิจารณาเข้ามา
 ดูในปัจจุบัน ก็พึงเข้าใจว่าภพทุกชั้นทั้งฝ่ายกรรมทั้งฝ่ายอุปัตติย่อมมีอยู่
 ในปัจจุบันนี้เอง ในจิตใจด้วยกัน

กล่าวคือ เมื่อเป็นกรรมอันใดก็ย่อมเป็นอุปัตติ คือเข้าถึงอันนั้น
 เป็นกรรมชั้นเมื่อใดก็เป็นอุปัตติคือเข้าถึงผลเมื่อใด เมื่อทำกรรมดี
 คือเป็นกรรมชั้นก็เป็นคนดีชั้นทันที เมื่อทำกรรมชั่วก็เป็นคนชั่วชั้น
 ทันที กรรมดีหรือกรรมชั่วนคือกรรมภพ ความเป็นคนดีหรือความ
 เป็นคนชั่วเป็นอุปัติภพ กรรมภพและอุปัติภพมีขึ้นทันทีในปัจจุบัน

และก็อาจแบ่งได้เป็น กามภพ รูปภพ อรูปภพ ได้ กล่าวคือ
 เมื่อเป็นกรรมชั่วนเป็นสัตว์นรก เป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นเปรตเป็น
 อสุรกายทางจิตใจในปัจจุบันทันที เมื่อเป็นกรรมดีก็เป็นมนุษย์เป็นเทพ
 ทางจิตใจทันที เมื่อเป็นกรรมที่เป็นรูปฐานก็เป็นรูปภพชั้นทันที
 เมื่อเป็นกรรมที่เป็นอรุณฐานก็เป็นอรุณภพชั้นทันทีทางจิตใจ เพราะ
 ฉะนั้นภพจึงมีในปัจจุบันได้ดังนี้ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเกิดภพดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงอธิบายว่า ภพ คือความมีความเป็น
 ตั้งตนแต่ความมีเราความเป็นเรา ภพนี้จึงเป็นกำเนิดของอัตตาหรือ

อาตมน์ ตัวตน เพราะอุปาทานคือความยึดถือเป็นปัจจัย จึงมีความ
 เป็นเรา คือว่ามีอัตตาอาตมน์ตัวตนขึ้นอันสืบไปถึงมีของเรา ทั้ง
 มีอาการที่แสดงไว้ว่า “เอตัมม” นี้ของเรา “เอโสหมสมิ” เรา
 เป็น “เอโส เม อตฺตา” นี้เป็นอัตตาตัวตนของเรา ทั้งนี้

ความเป็นเรากำลังกล่าวนี้ เกิดขึ้นเพราะอุปาทาน คือความยึดถือ
 เมื่อมีความยึดถืออยู่ในสิ่งใดก็ย่อมมีความเป็นเรา มีความเป็นของเรา
 ขึ้นอยู่ในสิ่งนั้น เมื่อมีความยึดถืออยู่ในขันธ ๕ ก็ย่อมมีความเป็นเรา
 มีความเป็นของเราอยู่ในขันธ ๕ นั้น ทั้งนี้เป็นต้น อุปาทานจึงเป็น
 เหตุให้เกิดภพขึ้นดังนี้.

บรรพที่ ๒๕

สายสัมพันธ์ที่ ๑๐, ๑๑ กับปฏิจสุมุบาท คืออริยสัจพิสดาร

วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวมกาย วาจา ใจ วันนี้จะได้นำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อ กำลังแสดงปฏิจสุมุบาท จะแสดงต่อไป

เพราะภพเป็นปัจจัยเกิดชาติ อย่างไร ภพกับชาติดูเหมือนคล้ายกัน จนถึงยากที่จะแยกออกจากกันได้ แต่อันที่จริงมีลักษณะคนละอย่าง ส่วนความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกันนั้นย่อมมีอยู่ ถ้าไม่พิจารณาให้ถ่องแท้ก็จะจับปนกันไป มิใช่แต่จำเพาะสองอาการเท่านั้น แม้อาการอื่นก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน

“ภพ” นั้นได้กล่าวแล้วว่า มีความหมายตรงตัวตามคำแปลว่า ความเป็นความมี ภพภายในก็ตั้งขึ้นในจิตใจ ภพภายนอกตั้งขึ้นที่กาย แต่ว่าในที่นี้มุ่งถึงภพภายใน คือตั้งขึ้นที่จิตใจ อันได้แก่ความเป็นความมี โดยเป็นกรรมและเป็นอุปบัติคือความเข้าไปถึง ฉะนั้นจึงมีปัญหว่า ความเข้าไปถึงนั้นเข้าไปถึงซึ่งอะไร ก็ตอบได้ว่า เข้าไปถึงซึ่งชาติคือความเกิด อุปบัติคือความเข้าไปถึง นี่เป็นภพ ส่วนความ

เกิดเป็นชาติสืบจากภพดังกล่าว ภพคือความเข้าไปถึงก็คือเข้าไปถึง
ซึ่งชาติ

“ชาติ” คือความเกิด แสดงโดยทั่วไปก็เห็นว่า ความเกิดโดย
เป็นมนุษย์แห่งมนุษย์ทั้งหลาย โดยเป็นสัตว์เดรัจฉานแห่งสัตว์เดรัจฉาน
ทั้งหลายทั้งนั้นเป็นต้น ธรรมแสดงอธิบายถึงชาติโดยทั่วไปก็แสดงว่าความ
เกิด ความเกิดขึ้น ความปรากฏขึ้น ของชั้นทั้งหลาย ความไต่อาศัยตะ
ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นลักษณะของชาติ คือความเกิดที่แสดงโดยทั่วไป
ธรรมาธิบายที่เป็นพระพุทธานธิบายในพระสูตรหนึ่งได้แสดงว่า ถ้าภพไม่มี
ชาติคือความเกิดเป็นมนุษย์เป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้นก็ย่อมไม่มี และ
ภพนั้นก็ทรงแสดงซึ่งเอา กามภพ รูปภพ อรูปภพ ดังกล่าวนั้น กล่าวสั้น
ภพคือความเป็นความมี มีกรรม มีอุปบัติ เป็นกรรมเป็นอุปบัติทั้งขึ้น
ในจิตใจก่อน เมื่อเป็นดังนี้ ก็มีชาติต่อทันที ภพที่เป็นกรรมนั้นเป็นเหตุ
แห่งภพที่เป็นอุปบัติ ภพที่เป็นอุปบัตินั้นจะเป็นอุปบัติขึ้นได้ก็ต้องมีชาติ
ต่อไปทันที เพราะอุปบัติคือความเข้าถึง เข้าถึงซึ่งชาติคือความเกิด
ดังกล่าวแล้ว เมื่อมีอุปบัติจึงมีชาติขึ้นทันที โดยเป็นมนุษย์เป็นสัตว์
เดรัจฉานเป็นต้น

พิจารณาคูถถึงภพชาติในปัจจุบัน ก็จะพึงเห็นได้ง่ายย่อมมีอยู่ เพราะ
ว่า ภพที่เป็นกรรมปัจจุบันก็มีอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงมีภพที่เป็นอุปบัติใน
ปัจจุบัน และจึงมีชาติในปัจจุบัน ดังเช่นได้กระทำความชั่วก็เป็นภพชั่ว
ขึ้นในปัจจุบัน ตั้งขึ้นในใจทันที เป็นเหตุให้เกิดภพที่เป็นอุปบัติคือความ
เข้าถึงในปัจจุบันขึ้นทันที คือเข้าถึงชาติที่ชั่ว กล่าวรวมกันว่า เข้าถึง

ความเกิดขึ้นเป็นคนชั่วทันที เพราะว่ากรรมส่ง เมื่อกระทำความดี
ก็ตรงกันข้าม กรรมดีก็เป็นกรรมภพตั้งขึ้นในใจ และก็ส่งให้ได้อุปนิสัย
คือความเข้าถึงซึ่งชาติของคนดี ได้แก่เข้าถึงความเกิดเป็นคนดีขึ้นทันที
ฉะนั้น ความเป็นคนชั่วหรือความเป็นคนดีจึงเป็นภพเป็นชาติที่มีใน
ปัจจุบัน ทุกขณะที่กระทำความชั่วหรือกรรมดี ภพกับชาติย่อมซับซ้อนกัน
อยู่ดังนี้ และก็พึงเข้าใจว่า ย่อมเนื่องมาจากอุปาทาน เนื่องมาจากตัณหา
เป็นต้น ตลอดจนไปถึงอวิชชาที่เป็นปัจจัยต้นเดิมเป็นสายเดียวกัน

อีกอย่างหนึ่ง ภพที่มีความหมายดังที่อธิบายว่า ได้แก่ความมีความ
เป็น คือความมีเราความเป็นเราขึ้น อันเป็นกำเนิดของอัตตาหรือ
อาตมมันตัวตน ซึ่งเป็นที่รวมของกรรมและอุปนิสัย ไปถึงอวิชชา
ดังกล่าวนั้น เมื่อเป็นอัตตาหรืออาตมมันตัวตนขึ้นดังนี้ ก็ต้องเป็นชาติ
ขึ้นสืบต่อไปทันที เพราะว่าอัตตา หรืออาตมมันนั้น จะต้องเกิดเป็น
อะไร ก็ว่า เป็นมนุษย์หรือเป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้น หรือกล่าวสรุป
อีกอย่างหนึ่งว่า เป็นคนดีหรือเป็นคนชั่วเป็นต้น จะปรากฏภาวะเป็น
มนุษย์หรือเป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น หรือเป็นคนดีหรือเป็นคนชั่ว
ดังนี้ ก็ด้วยชาติคือความเกิดซึ่งจะต้องสืบมาจากภพทันที คือเมื่อภพ
เป็นอัตตา หรืออาตมมันขึ้นแล้ว ก็ต้องมีชาติว่า อัตตาหรืออาตมมันนั้น
เกิดเป็นคนดีหรือเกิดเป็นคนชั่วเป็นต้น แม้เพราะเหตุนี้ ภพจึงเป็น
ปัจจัยให้เกิดชาติ

เพราะชาติเป็นปัจจัยเกิดชราและมรณะ อย่างไร ข้อนี้น่าเห็นได้
ง่าย แต่ก็พึงเข้าใจว่า ที่เห็นได้ง่ายนั้นก็คือชราและมรณะที่มีลักษณะดัง

ที่เข้าใจกันทั่วไป คือ ชรา ได้แก่ความทรุดโทรมของขั้นของอายตนะ
 มรณะได้แก่ความแตกสลายของขั้น อีกอย่างหนึ่ง ชรามรณะที่เป็น
 ปัจจุบัน เมื่อพบชาติที่เป็นปัจจุบัน ชรามรณะก็เป็นปัจจุบันสืบต่อกันไป
 เพราะเมื่อเป็นชาติคือความเกิดขึ้น สิ่งที่เกิดขึ้นนั้นก็ทรุดโทรมเป็นชรา
 ก็แตกสลายเป็นมรณะ ชรามรณะอย่างละเอียดนั้นย่อมมีอยู่ทุกขณะจิต
 กับทุกข์ทั้งหลายที่แสดงไว้ได้แก่ โสกะความเหงาใจ ปรีทเวความ
 คร่ำครวญใจ ทุกขะความไม่สบายกาย โทมนัสสะความไม่สบายใจ
 อูปายาสะความคับแค้นใจ ก็ย่อมเกิดขึ้นรวมอยู่ในหมวดชรามรณะ แม้
 ทุกข์เหล่านั้นก็ย่อมมีอยู่เสมอ อย่างละเอียดแล้วก็ย่อมมีอยู่ทุกขณะจิตที่ยัง
 มีวิชา เช่นเดียวกัน

ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ และทุกข์ทั้งหลายดังนี้ การ
 พิจารณาปฏิจสุมุปาบทในปัจจุบันย่อมจะทำให้ได้มองเห็นอริยสัจจ์ซึ่งมี
 อยู่เป็นปัจจุบันธรรม เพราะว่าปฏิจสุมุปาบทนี้ก็คืออริยสัจจ์โดยพิสดาร
 นั้นเอง ดังจะพึงเห็นได้ว่า อริยสัจจ์คือทุกข์และสมุทัยทั้งสองนี้เรียกว่า
 เป็นอริยสัจจ์สายสมุทัยวาระ คือเป็นสายเกิด เกิดอะไร ก็คือเกิดทุกข์
 เป็นสายเกิดทุกข์ มี ๒ คือ ทุกข์ และสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ๒ นี้เอง
 มาแสดงโดยพิสดารในปฏิจสุมุปาบทสายสมุทัยวาระเป็น ๑๒ อาการและ
 ทั้ง ๑๒ อาการนี้ก็ไต่แก่ทุกข์และสมุทัยนั่นเอง

ในการพิจารณาปฏิจสุมุปาบทนั้นก็จับขึ้นมาพิจารณาทีละคู่
 เช่นเดียวกับอริยสัจจ์ที่แสดงเป็นคู่ ดังคู่ทุกข์และสมุทัยนี้จะพึงเห็นได้ว่า
 แสดงผลก่อน แล้วจึงแสดงเหตุ ทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุ คราวนี้

ผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติศึกษาก็ย่อมไม่รู้ว่ ะไรเป็นทุกข์อะไรเป็นสมุทัย พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงอธิบายไว้ว่าทุกข์นั้นได้แก่ชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น สมุทัยนั้นได้แก่ต้นเหตุทั้งสามดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ทั้งที่ฟังเข้าใจว่า ได้ทรงให้คำอธิบายโดยปริยายคือทางอันหนึ่งสำหรับที่จะให้พอทราบพอเข้าใจ

แต่ว่าตามทางที่ทรงปฏิบัติ ทรงพิจารณาตนเองตามที่ตรัสแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลายนั้น ทรงจับทุกข์และสมุทัยขึ้นมาพิจารณาโดยอาการ ๑๒ ในปฏิจจสมุปบาท^๕ แต่ว่าจับขึ้นมาพิจารณาที่ละคู่แล้วก็สาวเข้าไป และก็จับเอาชรา มรณะ^๖ นี้แหละขึ้นมาพิจารณาก่อน ก็เป็นเรื่องที่สืบต่อมาจากเมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ คือเป็นพระสิทธัตถราชกุมาร ได้ทรงเห็นเทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ คนแก่ คนเจ็บ คนตายนั้นก็คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตายนั่นเอง ก็ทรงจับพิจารณาจนเห็นชัดว่า ชรา มรณะ และโสกะ^๗ เป็นต้น เป็นผล คือเป็นทุกข์นั่นเอง ทุกข์เป็นผล ชาติเป็นสมุทัย นี้เท่ากับทรงพิจารณาทุกข์และสมุทัยเป็นคู่ที่ ๑ แล้วก็ทรงสืบสาวเข้าไปอีก แม้มรณะก็เป็นผล ภพเป็นสมุทัย นี่เป็นคู่ที่ ๒ แม้อภพก็เป็นผล อุปาทานเป็นสมุทัย นึกเป็นคู่ที่ ๓ และต่อ ๆ กันไป แม้อุปาทานก็เป็นผล ตัณหาเป็นสมุทัย แม่อัตถะก็เป็นผล เวทนาเป็นสมุทัย แม่วะทนาก็เป็นผล ผัสสะเป็นสมุทัย แมผัสสะก็เป็นผล สฬายตนะเป็นสมุทัย แมสฬายตนะก็เป็นผล นามรูปก็เป็นสมุทัย แม้นามรูปก็เป็นผล วิญญาณเป็นสมุทัย แม่วิญญาณก็เป็นผล สังขารเป็นสมุทัย แมสังขารก็เป็นผล

อวิชาเป็นสมุทัย เป็น ๑๑ กุ้ง ดังนั้น ก็คือทุกข์และสมุทัยนั่นเอง พิจารณา
ทุกข์และสมุทัยเป็น ๑๑ กุ้ง กุ้งแรกก็คือขรา มรณะ กับชาติ กุ้งสุดท้าย
ก็คือสังขารและอวิชา

เพราะฉะนั้น จึงเป็นอริยสัจที่พิสดาร ย่อลงมาเป็น ๒ คือทุกข์
และทุกข์สมุทัยในอริยสัจ ๔ พิสตาก็เป็น ๑๑ กุ้ง ซึ่งแสดงว่า พระ
สัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาสืบสาวเข้าไปดังนี้.

บรรพที่ ๒๖

อนุโลม ปฏิโลม วัฏฏะ ๓

อริยสัจ ๒ สายสมุทัย

วันที่ ๕ ตุลาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวมกาย วาจา ใจ
จะแสดงแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อไป กำลังแสดงถึง
ปฏิจจสมุปบาท ก็จะแสดงต่อไป ปฏิจจสมุปบาทที่แสดงในสมุทัยวารก็คือ
อริยสัจสายสมุทัย คือ ทุกข์ และทุกขสมุทัย ดังที่ได้กล่าวเมื่อวานนี้

ในพระพระสูตรก็ได้แสดงถึงวิวิจิตรพิจารณาของพระพุทธเจ้าเมื่อก่อน
ตรัสรู้ ก็จับผลสาวเข้าไปหาเหตุ ดังที่ได้กล่าวแสดงแล้วเมื่อวานนี้
และผลนั้นเองก็เป็นเหตุปัจจัยแห่งผลต่อไปด้วย คือในการจับผลสาว
เข้าไปหาเหตุนั้น เหตุนั้นก็๘เป็นผลแห่งเหตุที่สืบเข้าไปโดยลำดับ
จนถึงอวิชชา แม้อวิชชาเองก็เป็นผล ผลของอาสวะซึ่งมีอวิชชา
เป็นต้น ดังที่มีแสดงไว้ในบางพระสูตร และแม้จะไม่แสดง แต่ว่าก็เป็น
ทุกขสัจจะนั่นเอง เพราะเหตุที่ทุก ๆ อาการนั้นก็เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่คงที่
ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป คือต้องเกิดต้องดับ ตกอยู่ใน
ลักษณะทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์

รวมความว่า อาการทุกอาการเหล่านั้นเป็นผลด้วยเป็นเหตุปัจจัย
ด้วย หรือว่าเป็นเหตุปัจจัยด้วยเป็นผลด้วย โดยที่เมื่อจับขึ้นมาพิจารณา
เพียงคู่เดียว ก็เป็นผลอันหนึ่งเป็นเหตุปัจจัยอันหนึ่ง หรือว่าเป็นเหตุ
ปัจจัยอันหนึ่งเป็นผลอันหนึ่ง แต่เมื่อพิจารณาให้สืบกันเป็นสายไป คือ
มาถึงห่วงที่ ๒ อันคาบเกี่ยวอยู่กับห่วงที่ ๑ ข้อที่เป็นเหตุปัจจัยในห่วง
ที่ ๑ ก็กลายมาเป็นผลในห่วงที่ ๒ หรือว่ากล่าวอีกอย่างหนึ่ง ข้อที่
เป็นผลในห่วงแรกก็กลายมาเป็นเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๒ สุดแต่ว่าจะ
จับผลสาวเข้าไปหาเหตุหรือว่าจะจับเหตุสาวไปหาผล ฉะนั้น ในการ
พิจารณาทุกข์และสมุทัยนี้ จึงเป็นของละเอียดตามนัยในปฏิจาสุมุปบาท
จะได้มองเห็นห่วงลูกโซ่ของธรรมส่วนผลส่วนเหตุ หรือส่วนเหตุส่วนผล
ที่เกี่ยวข้องกันไปเป็นสายอย่างลูกโซ่

ได้มีแสดงไว้ว่า พระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรงพิจารณา
ปฏิจาสุมุปบาทกลับไปกลับมา สำหรับการพิจารณาจับผลย้อนเข้าไปหา
เหตุก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว ส่วนการพิจารณาจับเหตุไปหาผลนั้นก็ดังที่ได้
มีแสดงไว้ ซึ่งได้นำมาสาวคสาธยายกันอยู่ชั้นว่า อวิชชาปัจจัย สงขาร
เป็นต้น เพราะฉะนั้น เพื่อให้ชัดเจนจึงจะได้กล่าวซ้ำอีกครั้งหนึ่งว่า
การพิจารณาจับเหตุไปหาผลดังกล่าวนั้นก็แปลความว่า เพราะอวิชชา
เป็นปัจจัยเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยเกิดวิญญาน เพราะ
วิญญานเป็นปัจจัยเกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยเกิดสฬายตนะ
คืออายตนะ ๖ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็น
ปัจจัยเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็น

ปัจจัยเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเกิดภาวะหรือภพ เพราะ
 ภพเป็นปัจจัยเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยเกิดชรา มรณะ และโสกะ
 ปรีทวะ เป็นต้น ในตอนท้ายนี้มีแสดงว่า กองแห่งทุกข์ทั้งสนั่นย่อม
 เกิดขึ้นอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ การพิจารณาดังนี้เรียกว่าพิจารณาโดย
 อนุโลมตามลำดับ ส่วนการพิจารณาจากผลเข้าไปหาเหตุ ก็คือพิจารณา
 ว่า ชรา มรณะ และโสกะ ปรีทวะ เป็นต้น เกิดมีขึ้นเพราะชาติ
 ชาติเกิดมีขึ้นเพราะภพ ภพเกิดมีขึ้นเพราะอุปาทาน อุปาทานเกิดมีขึ้น
 เพราะตัณหา ตัณหาเกิดมีขึ้นเพราะเวทนา เวทนาเกิดมีขึ้นเพราะผัสสะ
 ผัสสะเกิดมีขึ้นเพราะสพายตนะ สพายตนะเกิดมีขึ้นเพราะนามรูป
 นามรูปเกิดมีขึ้นเพราะวิญญาณ วิญญาณเกิดมีขึ้นเพราะสังขาร สังขาร
 เกิดมีขึ้นเพราะอวิชชา พิจารณาดังนี้เรียกว่าพิจารณาโดยปฏิโลมคือทวน
 ลำดับ

จะยกตัวอย่างโดยอนุโลม อวิชชากับสังขารเป็นห่วงที่ ๑ สังขาร
 กับวิญญาณเป็นห่วงที่ ๒ เป็นต้นไป อวิชชาเป็นสมุทัย หรือว่าเป็นเหตุ
 เป็นปัจจัย สังขารเป็นผลคือสมุทัยและทุกข์ โดยอนุโลมนั้นจึงจับเอา
 สมุทัยขึ้นเป็นต้น ผลขึ้นเป็นปลาย หรือว่าทุกข์ซึ่งเป็นผลขึ้นเป็นปลาย
 คราวนี้มาถึงห่วงที่ ๒ สังขารที่เป็นผลในห่วงที่ ๑ นั้น ก็มาเป็นสมุทัย
 หรือว่าเป็นเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๒ วิญญาณก็เป็นผล หรือเป็นทุกข์ที่
 เป็นส่วนผล การพิจารณาโดยอนุโลมถึงจับสมุทัยหรือเหตุปัจจัยขึ้น
 ก่อนผลทีหลัง เมื่อจับเข้าอริยสัจก็เท่ากับพิจารณาสมุทัยก่อนแล้วจึง
 ทุกข์ คือเรียงเป็นสมุทัยและทุกข์ ส่วนโดยปฏิโลมนั้นห่วงสุดท้ายของ

อนุโลมคือชาติ และชรา มรณะ มาเป็นห่วงที่ ๑ จับเอาชรา มรณะ และ
โสกะเป็นต้น ซึ่งเป็นผลหรือทุกข์ที่เป็นผลชั้นพิจารณา ก่อน แล้วจึง
ถึงเหตุคือชาติ ซึ่งเป็นสมุทัยหรือเหตุปัจจัยห่วงสุดท้าย มาเป็นห่วงที่ ๑
ของปฏิโลม ห่วงถัดสุดท้ายก็มาเป็นห่วงที่ ๒ ของปฏิโลม คือว่า ชาติ
กับภพ จับชาติที่เป็นผลชั้นมาพิจารณา ก่อน สวเข้าไปหาสมุทัยหรือ
เหตุปัจจัยคือภพ การพิจารณาโดยปฏิโลมครั้งนี้จึงเป็นการพิจารณา
เหมือนอย่างที่เราเรียงไว้ในอริยสัจ คือ ทุกข์ สมุทัย เรียงผลไว้ก่อน
แล้วจึงเหตุ แต่โดยนัยปฏิโลมนี้ สมุทัยหรือเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๑ คือ
ชาติ ก็มากลายเป็นผลในห่วงที่ ๒ ซึ่งสาวหาเหตุเข้าไปอีกโดยลำดับ
เพราะฉะนั้น การพิจารณาอริยสัจตามทางปฏิจกสมุปบาทนี้ จึงเป็น
การหัดพิจารณาอย่างละเอียด ทำได้ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม

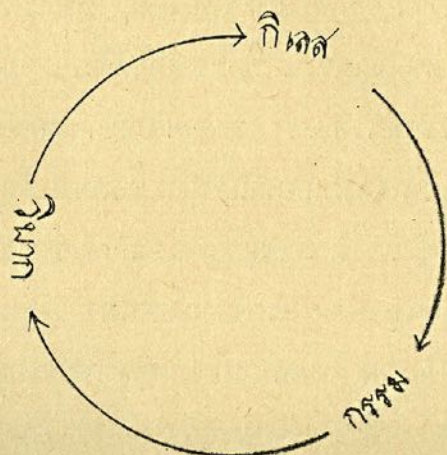
และที่พึงทราบไว้ สิ่งที่เป็นทุกข์เป็นสมุทัย หรือสิ่งที่เป็นสมุทัย
เป็นทุกข์นั้น ไม่ได้นับตัวอยู่อย่างเดียว เหมือนอย่างในปฏิจกสมุปบาท
ที่เปรียบเหมือนดังเป็นลูกโซ่ ๑๑ ห่วงนั้น เมื่อจับพิจารณาห่วงที่ ๑
สิ่งนั้นเป็นสมุทัยสิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือว่าสิ่งนั้นเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นสมุทัย ครั้น
มาถึงห่วงที่ ๒ ก็เปลี่ยนไป กล่าวคือ สิ่งที่เป็นอย่างหนึ่งอันเป็น
ปัจจัยนั้น เมื่อปัจจุบันเลื่อนไปสิ่งนั้นกลายเป็นอดีตก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง
ที่เป็นอนาคตก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ว่าเนื่องกันไปเป็นสายดังนี้ จึง
เรียกว่า ปฏิจกสมุปบาทธรรม คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นทั้ง ๑๒ ข้อ
เมื่อนับเป็นห่วงก็ได้ ๑๑ ห่วง ย่อมสรุปลงได้เป็นวัฏฏะคือเป็นวน ๓
ได้แก่กิเลส กรรม วิบาก วัฏฏะ คือวน ๓ นี้ออก ก็เลสเป็นเหตุให้

กระทำการ กรรมก็ส่งวิบากคือผล ผลก็เป็นเหตุให้เกิดกิเลสขึ้นอีก
จึงวนกันไปเป็นวงกลมดังนี้ จึงเรียกว่าวัฏฏะ ที่แปลว่าวน

ธรรม ๑๒ ข้อ ก็ส่งเคราะห์เข้าในวัฏฏะทั้ง ๓ นี้ คืออวิชชาเป็น
กิเลส สังขารเป็นกรรม วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
เป็นวิบากคือผล อวิชชาที่เป็นกิเลสก็เป็นเหตุให้กระทำการคือให้เป็น
สังขารขึ้นมา สังขารที่เป็นกรรมก็เป็นเหตุให้เกิดวิบากคือผลขึ้นมาอันได้
แก่วิญญาณจนถึงเวทนานั้น คราวนี้เวทนาที่เป็นตัววิบากนั้นก็เป็นที่
เกิดกิเลสขึ้นมามาก คือตัณหา อุปาทาน ตัณหาอุปาทานก็เป็นเหตุให้
กระทำการขึ้นมาอีก คือภพที่เป็นกรรมภพ ภพที่เป็นกรรมภพก็เป็น
เหตุให้เกิดวิบาก คือผล ขึ้นมามาก คือภพที่เป็นอุปบัติภพและชาติ ชรา
มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น

คราวนี้เมื่อจะแสดงอธิบายให้เป็นวงกลม ก็แสดงอธิบายได้ต่อ
ไปอีกว่า ภพที่เป็นอุปบัติภพ และชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ
เป็นต้นที่เป็นตัววิบากคือผลนั้น ก็เป็นที่เกิดอวิชชาขึ้นมาอีก ก็วน
ไปหากิเลสคืออวิชชาขึ้นใหม่ อวิชชาที่เป็นเหตุให้เกิดกรรมคือสังขาร
ขึ้นอีก ดังนั้นเป็นต้น เป็นอันวนไปเป็นวงกลม และจะพึงเห็นได้ว่า
วนอยู่ในจิตใจนี้เอง แม้ในปัจจุบัน ก็จะยกตัวอย่างให้เห็นได้ว่า กิเลส
เช่นว่า รูปตัณหา ความอยากในรูป ซึ่งก็สืบเนื่องมาจากอวิชชาบังเกิดขึ้น
ก็เป็นเหตุให้กระทำการ ตัณต้นแต่ก่อเจตนาคือความจงใจเพื่อจะครุรูป
จึงได้ทำการครุรูปโดยอาศัยเหตุ นี้ก็เป็นกรรม เพราะว่าจะต้องมีกระทำ
กระทำการครุรูปที่อยากจะตุนั้น ตั้งต้นแต่มีเจตนาอยากจะตุน แล้วก็ทำการตุน

๗๕๗ นักเป็นกรรม คราวนี้เมื่อเป็นกรรมก็ก่อวิบากคือผล ได้แก่การเห็นรูป
แล้วก็ได้เวทนาคือสุขหรือทุกข์จากการเห็นรูปนั้น การเห็นรูปและสุข
หรือทุกข์ที่เป็นเวทนาที่เกิดจากการเห็นรูปนั้นก็ก่อกิเลสขึ้นอีก คือว่า
ก่อรูปตัณหา หรือว่าก่อราคะ โทสะ โมหะ ขึ้นอีก เพิ่มเติมวิชาให้
มากขึ้นอีก ซึ่งเป็นฝ่ายกิเลส กิเลสก็เป็นฝ่ายให้กระทำความต่อไปอีก
ดังนี้ จึงพึงเห็นได้ว่า ในปัจจุบันนี้เอง วัฏฏะคือความวนแห่งกิเลสกรรม
วิบากย่อมครอบงำจิตใจของบุคคลอยู่ดังนี้เป็นปกติ และวัฏฏะทั้ง ๓ น
เมื่อแยกออกไปโดยพิสดารก็ได้แก่ปฏิจาสมุปบาท ๑๒ ข้อนี้เอง ซึ่ง
จะจับเอาข้อไหนขึ้นมาหรือว่าจะจับเอาห่วงไหนขึ้นมาก่อนก็ได้ จะสาว
ไปข้างหน้าจะสาวไปข้างหลังก็ได้ โดยพิสดารก็ ๑๒ ข้อ ย่อออกมา
ก็เป็นวัฏฏะ ๓ ย่อออกมาอีกก็คือ ทุกข์และทุกข์สมุทัย คืออริยสัจ ๒
สายสมุทัย ซึ่งเป็นอันเดียวกัน.

บรรพที่ ๒๑

นิโรธวาร, อริยสัจ ๒ สายนิโรธ

ปฏิจจสมุปบาทสายอวิชา-วิชา-วิบากขั้น

วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวมกาย วาจา ใจ จะแสดงและแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อ กำลังแสดงปฏิจจสมุปบาท ก็จะแสดงต่อไป

ปฏิจจสมุปบาท สายนิโรธวาร คือวาระคั่นนั้น ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้แล้วได้ทรงพิจารณา ก็พึงทราบว่ ในขณะที่ยังทรงพิจารณาสายคั่นนี้ ทรงคั่นอวิชาและอาการอื่นที่เนื่องกับอวิชาได้ตลอดแล้ว ตามที่ท่านแสดงไว้ว่าทรงพิจารณานั้น คือทรงพิจารณาว่า เพราะอวิชาคั่นสังขารคั่น เพราะสังขารคั่นวิญญาณคั่น เพราะวิญญาณคั่นนามรูปคั่น เพราะนามรูปคั่นสพายคั่นคั่น เพราะสพายคั่นคั่น ผัสสะคั่น เพราะผัสสะคั่นเวทนาคั่น เพราะเวทนาคั่นตัณหาคั่น เพราะตัณหาคั่นอุปาทานคั่น เพราะอุปาทานคั่นภพคั่น เพราะภพคั่นชาติคั่น เพราะชาติคั่นชรามรณะและโสกะปริเทวะเป็นต้นคั่น กองทุกข์ทั้งสี่นี้คั่นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ก็มีข้อที่พึงทำความเข้าใจดังต่อไปนี้

ปฏิจจสมุปบาทสายคั่นนี้ นับเข้าในนิโรธสัจจะ สัจจะคือนิโรธ

ความคับทุกข์ในอริยสัจทั้ง ๔ แต่มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงทางดับนั้น ก็พึงเข้าใจว่าเป็นมรรคที่พระพุทธเจ้าได้ทรงพบและได้ทรงปฏิบัติเมื่อก่อนจะตรัสรู้ ตั้งแต่ได้ทรงพบมัชฌิมาปฏิปทาข้อปฏิบัติอันเป็นทางกลาง ดังแสดงในปฐมเทศนานั้น อันได้แก่มรรคมงคล ๘ มี สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นต้น มีสัมมาสมาธิความตั้งใจมั่นชอบเป็นที่สุด ในมรรคมงคล ๘ นี้ สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า ก็ได้แก่ญาณความหยั่งรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ที่แสดงโดยทั่วไป หรือญาณคือความหยั่งรู้ในอริยสัจ ๒ สาย ได้แก่สายทุกข์และสายสมุทัยดังแสดงในพระญาณที่ ๓ ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ คืออัสวักขยญาณหรือว่าญาณคือความหยั่งรู้มรรควัตถุ ๘ ซึ่งรวมความเข้ามาก็คือญาณคือความหยั่งรู้ในอริยสัจที่แสดงโดยทั่วไปนั้นแหละ และญาณในอริยสัจทั้ง ๔ นี้ก็เกิดขึ้นจากปัญญาที่ทรงพิจารณา แสดงตามนัยปฏิจจสมุปบาท ก็ทรงพิจารณาจับ ขรา มรณะ และโสกะ เป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนผลย้อนไปหาเหตุปัจจัยหรือสมุทัย จึงได้ทรงพบว่า ชาติเป็นสมุทัย เป็นเหตุเป็นปัจจัยของขรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น และก็ทรงพิจารณาจับว่า แม้ชาติก็ยังเป็นผล เพราะยังมีสมุทัยเหตุปัจจัยอื่นอีก จึงได้ทรงค้นพิจารณาไปโดยลำดับดังนี้ จนถึงได้ทรงพบอวิชชา ว่าเป็นสมุทัยเป็นเหตุปัจจัยที่เป็นต้นของผล และสมุทัยหรือเหตุปัจจัยอื่น ๆ ทั้งหมด พระญาณที่ได้หยั่งรู้เป็นปฏิเวธ คือความรู้แจ้งแทงตลอดเข้าไปจนถึงอวิชชา ดังนั้นก็จักเข้าใจได้ในพระญาณคือความหยั่งรู้ในอริยสัจ ๒ สาย คือสายทุกข์และสายอาสวะ สายอาสวะนั้นก็ได้แก่พระญาณที่หยั่งรู้ในอาสวะ ในเหตุเกิดอาสวะ ใน

ความคับอาสวะ ในทางปฏิบัติให้ถึงความคับอาสวะ และก็พึงทราบว่
อาสวะนั้นก็ได้แก่ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ดังที่ได้แสดงอธิบาย
แล้ว ฉะนั้น กล่าวโดยความก็คือ ทรงพบอวิชชา^๕นั่นเอง

เมื่อได้ทรงค้นคว้าพิจารณา^๖รู้แจ้งแทงตลอดเข้าไปถึงสมุทัยหรือ
เหตุปัจจัยอันเป็นต้นเดิมที่สุดทั้งนั้นแล้ว จักขุคือดวงตาเห็นธรรม ญาณ
คือความหยั่งรู้ ปัญญาคือความรู้ทั่วถึง วิชาคือความรู้อันแจ่มแจ้ง
อาโลกะ คือความสว่าง จึงบังเกิดผุดขึ้นในธรรม คือสัจจะอันได้แก่
ความจริงทั้งหลาย ปรุโปร่งลุล่วง^๗ทั้งหมด เมื่อวิชาบังเกิดขึ้นอวิชา
จึงดับไป เหมือนอย่างเมื่อความสว่างบังเกิดขึ้นความมืดก็หายไป สิ่ง
ทั้งหลายที่เคยถูกความมืดปกคลุมไว้ ทำให้ไม่เห็น จึงได้ปรากฏแจ่มแจ้ง
ทั้งหมด ไม่บังกัน ว่า^๘ทุกข์ ^๙ทุกขสมุทัย ^{๑๐}ทุกขนิโรธ ^{๑๑}มรรค ^{๑๒}อาสวะ
^{๑๓}เหตุเกิดอาสวะ ^{๑๔}ความคับอาสวะ ^{๑๕}ทางปฏิบัติแห่งความคับอาสวะ
เมื่อกล่าวโดยนัยปฏิเสธสมุปปาท ปฏิเสธสมุปปาท คือธรรมที่อาศัยกัน
บังเกิดขึ้นอันมีอาการ ๑๒ นับเป็นเหตุปัจจัยและเป็นผลได้ ๑๑ คู่ เมื่อ
เทียบกับห่วงลูกโซ่ที่นับได้ ๑๑ ห่วง ก็ปรากฏแจ่มแจ้งขึ้นทั้งสายสมุทัย-
วารคือสายเกิด และสายนิโรธวารคือสายดับ สายสมุทัยวารนั้นก็ปรากฏ
แจ่มชัด ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ดังที่ได้แสดงเมื่อวานนี้ สายนิโรธ
วารนั้นก็ปรากฏแจ่มชัด ความปรากฏขึ้นแห่งสายสมุทัยวารนั้น ก็คือ
ความปรากฏขึ้นแห่งทุกขสมุทัย ความปรากฏแห่งสายนิโรธวารนั้น
ก็คือความปรากฏขึ้นแห่งนิโรธรวมทั้งมรรค คือทางปฏิบัติที่ได้ทรง
ดำเนินมา อันได้แก่^{๑๖}มรรคมืองค์ ๘ นั้น วิชาที่ปรากฏถึง^{๑๗}ก็คืออาสวก-

ขยญาณดังที่ท่านได้แสดงไว้ อันทำให้ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธ คือ
เป็นพระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ

และเมื่อวิชาปรากฏขึ้นดังนี้ วิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและ
กองทุกข์ทั้งสี่ปรากฏขึ้น เพราะว่าเมื่อดับอวิชชาได้ ก็ดับอาการอื่นๆ
ทั้งหมดจนถึงชาติ ชรา มรณะ และโสกะ ประเทาะเป็นต้น วิชา
วิมุตติดังนี้ จึงเป็นโมกขธรรม ที่ได้ทรงปรารถนาจะพบเมื่อก่อนจะ
ตรัสรู้ อันเป็นเหตุให้ได้ทรงเสด็จออกทรงผนวช ค้นคว้า แสวงหา เมื่อ
ทรงได้วิชาวิมุตติจึงได้ทรงทราบว่ ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว
คือมรรคที่จะต้องปฏิบัติเพื่อความตรัสรู้เสร็จสิ้นแล้ว จบศึกษาคือการ
ศึกษาแล้ว อันนับว่าเป็นอเสขะ คือไม่ต้องศึกษาปฏิบัติเพื่อความเป็น
อย่างอื่นอีกต่อไป อันเรียกว่าเป็นผู้เสร็จกิจด้วยประการทั้งปวง

ในพระสูตรหนึ่งได้แสดงว่า ได้ตรัสถึงพระองค์ว่า ได้ทรงมีวิชา
และวิมุตติเป็นอันสงสยอยู่ คือเมื่อตรัสรู้แล้ว เวลาที่เหลือแห่งพระ
ชนม์ชีพนั้น ก็ทรงมีวิชาวิมุตติเป็นอันสงสยอยู่ คือทรงอยู่ด้วยวิชา
วิมุตติ และได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ทรงแสดงธรรมสั่งสอนต่งพระพุท
ศาสนาและพุทธบริษัทขึ้นในโลก อันท่านแสดงว่า ด้วยอาศัยพระ
ปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระกรุณาคุณ

ในปฏิจาสมุปบาท สายนิโรธวารนี้ พิจารณาเป็นอนุโลมและ
ปฎิโลมได้ทั้ง ๒ ในบาลีพระวินัยแสดงรวมกันไปที่สายสมุทัยวารและ
สายนิโรธวารว่าพระพุทเจ้าทรงพิจารณาทั้งโดยอนุโลมและปฎิโลม
โดยอนุโลมนั้นได้แสดงแล้ว ส่วนโดยปฎิโลม พึงพิจารณาดังนี้ ชรา

มรณะและโสกะปริเทวะเป็นต้นคับเพราะชาติคับ ชาติคับเพราะภพคับ
ภพคับเพราะอุปาทานคับ อุปาทานคับเพราะตัณหาคับ ตัณหาคับเพราะ
เวทนาคับ เวทนาคับเพราะผัสสะคับ ผัสสะคับเพราะสพายตนะคับ
สพายตนะคับเพราะนามรูปคับ นามรูปคับเพราะวิญญาณคับ วิญญาณ
คับเพราะสังขารคับ สังขารคับเพราะอวิชชาคับ ดังนี้ และเมื่อพิจารณา
ตามวัฏฏะทั้ง ๓ ซึ่งเนื่องกันเป็นวงกลม และปฏิจสมุปบาทที่ย่อม
สงเคราะห์เข้าในวัฏฏะทั้ง ๓ ไฉน ก็พึงเห็นว่าแม้โดยปฏิโลมก็พึง
พิจารณาได้เช่นเดียวกัน สำหรับอริยสัจข้อที่ ๔ คือ มรรคสัจจะนั้น
พึงเข้าใจว่าประกอบอยู่ในสายนิโรธวารันด้วย ดังที่กล่าวมานั้น เพราะ
ต้องมีมรรคสัจจะ นิโรธสัจจะจึงจะปรากฏขึ้นได้ เพราะเป็นผล

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจว่า ในปฏิจสมุปบาททั้ง ๒ สายนี้ มุ่ง
แสดงถึงธรรมที่เนื่องกันเป็นสาย อาศัยกิเลสมีอวิชชาเป็นต้น และ
อาการที่บังเกิดสืบเนื่องกันไปเป็นสายนั้นก็สืบเนื่องมาจากกิเลส เมื่อดับ
กิเลสแล้วอาการส่วนที่เป็นวิบากขันธ์ก็คงดำรงอยู่ มีอยู่ จนกระทั่งดับ
ขันธ์ เมื่อยังไม่ดับขันธ์ อาการของขันธ์ก็ยังมีอยู่ แต่ว่าไม่มีกิเลส

ฉะนั้น อวิชชาคับ สังขารที่เป็นกรรมคับ แต่ว่าสังขารที่เป็น
กิริยาอันไม่ใช่กรรมก็ยังมีอยู่ ดังจะพึงเห็นได้ว่า กายสังขารการปรุง
ทางกาย วิสังขารการปรุงทางวาจา จิตตสังขารการปรุงทางใจ ก็
ยังมีอยู่ เพราะยังต้องทำอะไรทางกาย ยังต้องพูดอะไรทางวาจา และ
ยังต้องคิดนึกต่าง ๆ แต่ว่าเมื่อยังมีอวิชชานั้นสังขารดังกล่าวนับว่าเป็น
กายกรรม วิกรรม มโนกรรม แต่เมื่อดับอวิชชาได้แล้วสังขารดังกล่าว

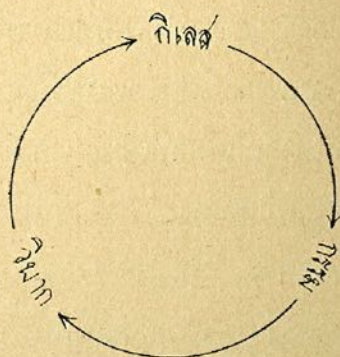
ก็เป็นเพียงกายกิริยากิริยาที่กระทำทางกาย วจีกิริยากิริยาที่กระทำทางวาจา
 มโนกิริยากิริยาที่กระทำทางใจ เพราะไม่มีอวิชา อันหมายถึงว่าไม่มี
 ตัณหาอุปาทานไม่มีภพคือความยึดถือเป็นอัตตาเป็นเราเป็นของเราใน
 สังขารคือการปรุงแต่งทั้งปวงนั้น จึงเป็นกิริยาไม่เป็นกรรม วิญญาณ
 ก็มีอยู่ นามรูปก็มีอยู่ ผัสสะก็มีอยู่ เวทนาก็มีอยู่ แต่ว่าไม่มีตัณหา
 เวทนาไม่เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ก็ยังมีเสวยสุข เสวยทุกข์ เสวย
 ภาวะเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข แต่ว่าไม่มีตัณหาในเวทนา เพราะ
 ไม่มีอวิชา ไม่มีอุปาทาน ไม่มีภพที่เป็นกรรมภพและอุปบัติภพ และ
 ไม่มีชาติ ชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ซึ่งสืบเนื่องมา
 จากอวิชา ตัณหา อุปาทาน แต่ว่ายังมีชาติ ชรา มรณะที่เป็นธรรมตา
 ของสังขารคือวิบากขันธ์ วิบากขันธ์นั้นย่อมมีชาติ มีชรา มีมรณะ ก็
 พึงทราบความต่างกันว่า ชาติ ชรา มรณะ ที่สืบเนื่องมาจากอวิชา
 ตัณหา อุปาทานนั้น ย่อมมีเรา มีของเรา มีตัวตนของเราอยู่ในชาติ
 ชรา มรณะนั้น แต่ว่าเมื่อดับอวิชาได้ ดับตัณหาอุปาทานได้ ก็เป็น
 อันดับเรา ดับอัตตาตัวตน ดับเราดับของเรา ดับอัตตาตัวตนของเรา
 ในชาติ ชรา มรณะ ชาติชรามรณะจึงเป็นธรรมฐิติธรรมนิยามคือเป็น
 ธรรมชาติธรรมตาของวิบากขันธ์ แต่ว่าทุกขคือโสกะปริเทวะเป็นต้น
 ไม่มี ดับไปหมด เพราะเป็นอาการของใจที่สืบเนื่องมาจากอวิชา
 ตัณหา อุปาทานนั้น เพราะฉะนั้นอาการที่เป็นวิบากขันธ์จึงยังมีอยู่ คือ
 ว่าสังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป
 และสืบต่อไป ผัสสะ เวทนา

กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ได้ว่า เมื่อดับอวิชชาลงได้ ทรงอยู่ด้วย
 วิชาวิมุตติ เป็นอนิสงผลตั้งกล่าวนั้น วิชาวิมุตติก็เป็นปัจจัยขึ้น
 แทนที่ให้เกิดสังขารวิญญาณเป็นต้น ก็คืออาศัยวิชาวิมุตติ

กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า พระคุณทั้ง ๓ นั้น ก็ได้ปรุงแต่งกาย วาจา
 ใจ เป็นสังขาร ในการบำเพ็ญพุทธกิจต่าง ๆ ก็อาศัยวิบากขั้นซึ่ง ๆ
 เป็นวิญญาณ นามรูป ผัสสะ เวทนา ที่เป็นตัววิบากอันนี้แหละ
 ปฏิบัติบำเพ็ญพุทธกิจต่าง ๆ ที่แสดงในพุทธประวัติว่าได้ทรงปฏิบัติอยู่
 ถึง ๔๕ พรรษา และส่วนที่เป็นวิบากขั้นนี้ก็ต้องชราคือขำรุคทรุค
 ไทรม จนถึงต้องมรณะกับขั้นไปในที่สุด แต่ว่าเพราะว่าสิ้นกิเลส
 จึงไม่เรียกว่ามรณะ แต่เรียกว่า ดับขั้นปรินิพพาน.

ปฏิจสมุปบาท

วิญญะ ๓

บรรพที่ ๒๘

อรรถาแห่งปฏิจสมุปบาทมีอยู่ทุกกาล

วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวมกาย วาจา ใจ จะ
แสดงแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อ กำลังแสดงปฏิจ-
สมุปบาทใกล้จะจบ ก็จะแสดงต่อ

ได้แสดงอธิบายปฏิจสมุปบาท โดยอธิบายความหมายของถ้อยคำ
ซึ่งถ้อยคำว่า ปฏิจสมุปบาท มีอรรถคือเนื้อความและพยัญชนะคือถ้อย
คำหรือถ้อยความ ได้แสดงอาการทั้ง ๑๒ ของปฏิจสมุปบาท และได้
แสดงสมุทัยวาร คือวาระเกิด ว่ามีความเกิดขึ้นโดยเป็นปัจจัยอาศัยกัน
ไปอย่างไร และโดยสมุทัยวารนี้ได้อธิบายที่ท่านอธิบายกันมาเป็นอรรถ
คือกาลเวลา ๓ โดยแบ่งเป็นเหตุที่เป็นอดีต ผลที่เป็นปัจจุบัน เหตุที่
เป็นปัจจุบัน ผลที่เป็นอนาคต และพระอาจารย์ได้อธิบายขยายออกเป็น
เหตุที่เป็นอดีต ๕ ผลที่เป็นปัจจุบัน ๕ เหตุที่เป็นปัจจุบัน ๕ ผลที่เป็น
อนาคต ๕ เป็น ๒๐ อาการ และได้นำเอาพระพุทธานุญาตในพระสูตร
มาแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายไว้อย่างไร ซึ่งในพระสูตรหนึ่ง
ก็มีถ้อยคำอธิบายที่เป็นพระพุทธานุญาตนั้น อันจะนำไปเข้าใจว่าเป็นอรรถ
คือกาลเวลาทั้งกล่าวมานั้น และพระพุทธานุญาตในที่อื่นที่แสดงถึงความ

บังเกิดขึ้นสืบเนื่องกันเป็นสาย และอธิบายอันจะพึงสงเคราะห์เข้าได้ใน
วิภูฏะและในอริยสัจจ์ กับที่เป็นพระพุทธานุญาตอีกหลายแห่ง

ฉะนั้น จะพึงนำให้เข้าใจได้ว่า ปฏิจาสมุปบาทเป็นธรรมที่เป็น
ไปอยู่ในปัจจุบัน เป็นปัจจุบันธรรม เมื่อพิจารณาารวมกันจากอธิบายใน
ที่ทุก ๆ แห่งแล้วก็พึงจับความรวมเข้าโดยย่อว่า อริยสัจจ์ทั้ง ๔ วิภูฏะ
ทั้ง ๓ เป็นเหตุผลหรือเป็นผลเหตุจึงเป็นกฎ เป็นธรรม หรือจะพึงเรียก
ว่ากฎธรรมตาที่เป็นไปอยู่ทุกกาลสมัย ผลทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน
นี้ก็ย่อมมีเหตุแห่งผลนั้น ๆ ในอดีตก็เช่นเดียวกัน ในอนาคตก็เช่น
เดียวกัน ทุกข์ที่บังเกิดขึ้นในปัจจุบันนี้ก็เพราะมีสมุทัยแห่งทุกข์นั้น ทุกข์
ที่เกิดขึ้นในอดีตก็เช่นเดียวกัน ทุกข์ที่จะบังเกิดในอนาคตก็เช่นเดียวกัน
เป็นสัจจะ คือความจริงอันเดียวกันที่เป็นกฎธรรมตาอยู่ทุกกาลสมัย
ฉะนั้นปฏิจาสมุปบาทที่เป็นการแสดงอริยสัจจ์อย่างพิสดารชั้น หรือเป็น
การแสดงวิภูฏะ ๓ อย่างพิสดารชั้น ก็เป็นกฎธรรมตาเหมือนอย่างนั้น
เหมือนอย่างว่าฝนตกแตกออกในวันนี้ ก็มีเพราะมีสมุทัยของฝนและ
แตก ฝนตกแตกออกเมื่อวานนี้ หรือว่าเดือนที่แล้ว ปีที่แล้ว ย้อน
หลังไปนานเท่าไรก็ตาม หรือฝนจะตกแตกจะออกวันพรุ่งนี้ วันมะรืนนี้
เดือนหน้า ปีหน้า สืบไปข้างหน้าอีกเท่าไรก็ตาม ก็เพราะมีสมุทัยของ
ฝนและแตกนั้นอย่างเดียวกัน ดังที่ได้กล่าวยกมาเป็นตัวอย่างไว้แล้วใน
การแสดงครั้งแรกก่อน เพราะฉะนั้นจึงเป็นปัจจุบันธรรมหรือจะพึงกล่าวว่า
เป็นปัจจุบันปฏิจาสมุปบาททุกกาลสมัย

ขรามรณะที่มีอยู่ในวันนี้ก็เพราะชาติเป็นต้น โดยการเป็นปัจจัย

และเป็นผลของปัจจัยไปจนถึงอวิชชา ชรามระในวันวานนี้หรือพรุ่งนี้
ก็เช่นเดียวกัน เป็นสังขธรรมที่เป็นผลและเหตุทุกกาลสมัย และซึ่ง
แสดงเป็นอรรถาคือกาลเวลาดังกล่าว ก็ะพึงเห็นได้ว่า เมื่อเป็นผล
และเหตุหรือเหตุและผลก็จะต้องมีอรรถาคือกาลเวลา เพราะว่าทั้งสองนี้
หาได้เกิดขึ้นพร้อมกันไม่ เหตุจะต้องเกิดก่อนแล้วจึงจะมีผล ไม่ใช่ว่า
เหตุและผลเกิดพร้อมกัน เพราะฉะนั้นโดยปกติเหตุจะต้องเกิดก่อน
ผลเกิดทีหลัง

คราวนี้จับเอาเวลาปัจจุบันซึ่งเป็นอยู่นี้ สมมติว่าเดี๋ยวนี้ผลที่
ได้รับอยู่เดี๋ยวนี้เป็นปัจจุบัน แต่ว่าเหตุของผลที่ได้รับอยู่เดี๋ยวนี้เป็นอดีต
จึงต้องเป็นสิ่งที่เหตุนั้นก่อน ผลที่เป็นปัจจุบันเดี๋ยวนี้จึงมีขึ้นได้ คราวนี้
ถ้าเดี๋ยวนี้กำลังทำเหตุ หรือว่าเหตุบังเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ ผลของเหตุเดี๋ยวนี้
ก็ต้องเป็นอนาคต โดยปกติก็จะต้องเป็นดังนี้ เพราะฉะนั้นอรรถาคือ
กาลเวลาของปฏิจาสมุปบาทจะต้องมี เช่นเดียวกับอรรถาคือกาลเวลา
ของอริยสัจ ของวิญญะ ๓ ก็จะต้องมี ฉะนั้น ในการแสดงอธิบายวิชา
ว่ามัตถุ ๘ จึงได้มีความหยั่งรู้ในอดีตหรือในปัจจุบันในอนาคตหรือ
ในปัจจุบันเป็นต้นอยู่ด้วย เพราะเหตุดังที่กล่าวมา แต่ก็พึงเข้าใจว่า
ช่วงหรือสมัยของอรรถาคือกาลเวลาอันได้แก่อดีต อนาคต ปัจจุบัน ดัง
กล่าว พึงกำหนดในช่วงที่สั้นก็ได้ ยาวก็ได้ เช่นว่า วินาทีนี้เป็นปัจจุบัน
วินาทีที่แล้วเป็นอดีต วินาทีหน้าเป็นอนาคต จะให้ละเอียดยิ่งขึ้นไป
กว่านั้นก็ได้ ให้เป็นช่วงที่ยาวมากไปกว่านั้นก็ได้ เช่นวันนี้เป็นปัจจุบัน
เมื่อวานนี้เป็นอดีต พรุ่งนี้เป็นอนาคต เดือนนี้เป็นปัจจุบัน เดือน

ที่แล้วเป็นอดีต เตือนหน้าเป็นอนาคต ยิ่งขึ้นไปเป็นปี ยิ่งกว่าปีจนถึง
เป็นชาติ ชาตินี้ ชาติที่แล้ว ชาติหน้า ดังนั้นเป็นต้น จะทำให้ช่วงสั้น
เข้ามาเท่าไรก็ได้ ขยายออกไปเท่าไรก็ได้ เรื่องนี้ก็ได้ปรารภกล่าวมา
แล้วเหมือนกัน แต่เพื่อให้ชัดขึ้น จึงได้ยกกล่าวในที่นี้

จึงพึงเข้าใจว่า เหตุผลหรือผลเหตุที่แสดงในปฏิจสมุปบาทนั้น^{๕๕๗}
รวมเข้าในอริยสัจจกัฏ หรือที่แสดงเป็นวัฏฏะ ๓ กัฏ ก็คลุ้มไปได้
ทุกช่วงของอัทธาคือกาลเวลา จะแสดงในช่วงของอัทธาคือกาลเวลาที่
ละเอียดที่สุด คือเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ที่ละเอียดที่สุด หรือเป็น
อดีต อนาคต ปัจจุบัน ขยายออกไปมากที่สุดเท่าไรก็ตาม ผลและเหตุ
หรือเหตุและผลเป็นปฏิจสมุปบาทก็ครอบคลุมอยู่ทั้งนั้น ใช้ได้ทั้งนั้น
ไม่ว่าจะเป็นช่วงที่ละเอียดที่สุดเท่าไร หรือว่าขยายยาวออกไปเท่าไร
และก็พึงเข้าใจแน่เข้าไปอีกประการหนึ่งว่า อดีต อนาคต ปัจจุบัน
ย่อมมีอยู่ในช่วงนั้น ๆ อีกด้วย เป็นต้นว่า เมื่อวานนี้^{๕๕๘}กล่าวกันว่าเป็น
อดีต แต่ว่าเมื่อวานนี้^{๕๕๙}ย่อมเป็นปัจจุบันของเมื่อวานนี้ ในขณะที่
ทุก ๆ คนดำรงอยู่เมื่อวานนี้ ก็ชื่อว่าได้ดำรงอยู่ในปัจจุบันของเมื่อวานนี้
จะดีกว่าเมื่อดำรงอยู่ในเวลาบ่ายโมงตรงของเมื่อวานนี้ เวลาบ่ายโมง
ตรงนั้นก็เป็นปัจจุบันของเวลานั้น ก่อนนั้นก็เป็นอดีต ต่อจากนั้นก็เป็น
อนาคต ปฏิจสมุปบาทในขณะบ่ายโมงนั้นของเมื่อวานนี้ก็ยังเป็นอัทธา
คือกาลเวลาของเมื่อวานนี้ ก่อนเมื่อวานนี้ก็เช่นเดียวกัน ย่อมมีปัจจุบัน
ของตน ๆ อยู่ทุกขณะ และก็ยังมียุติมือนาคตต่อเนื่องกัน พวุง^{๕๖๐}นี้
เช่นเดียวกัน ก็จะต้องมีปัจจุบันของพวุง^{๕๖๑}นี้ เมื่อทุก ๆ คนไปถึงพวุง^{๕๖๒}นี้

จะต้องไปพบกับปัจจุบันของวันพรุ่งนี้ เวลาใดเวลาหนึ่งของวันพรุ่งนี้
ที่ไปพบนั้นเป็นปัจจุบัน กอนนั้นเป็นอดีต ต่อไปก็เป็นอนาคต สำหรับ
วันพรุ่งนี้วันมะรืนนี้เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

เพราะฉะนั้น ปฏิจัสมุปบาทที่เป็นอรรถากาลเวลาเป็นปัจจุบัน
เป็นอดีต เป็นอนาคต ก็เป็นสำหรับกาลเวลานั้น ๆ ของเมื่อวานนี้ก็ได้อีก
ของวันนี้ก็ได้อีก ของพรุ่งนี้ก็ได้อีก เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ของทุก ๆ
ช่วงเวลา พึงเข้าใจดังนี้ ฉะนั้นคำว่าเป็นปัจจุบันธรรมที่กล่าวมาข้างต้น
จึงมีความหมายดังกล่าวนั้น

อธิบายทั้งหลายจับตั้งแต่พระพุทธานุบายและอธิบายของพระ
อาจารย์ทั้งหลาย เมื่อประมวลกันเข้าแล้วย่อมเป็นอธิบายเพื่อที่จะให้
ความเข้าใจในปฏิจัสมุปบาท และเมื่อได้อาศัยอธิบายทั้งปวงนี้ทำ
ความเข้าใจดังเช่นที่กล่าวมานี้ ก็เห็นว่าจะมองเห็นสัจจะคือความจริงที่
พระพุทธรเจ้าทรงสั่งสอน จะทำให้พอมองเห็นแก่ความของปฏิจัสมุป-
บาทรวมเข้ามาเป็นวิญญู ๓ สงเคราะห์ในอริยสัจ ๔ เมื่อเป็นสาย
สมุทัยวารก็สงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๒ คือทุกข์และสมุทัย เมื่อเป็น
สายนิโรธวารก็สงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๒ คือนิโรธและมรรค
โดยตรงก็สงเคราะห์เข้าในนิโรธ แต่ก็จะต้องมีมรรคเป็นทางปฏิบัติ
ดังที่พระพุทธรเจ้าได้ปฏิบัติมาในมรรค จึงทรงได้ปัญญาตรัสรู้ในปฏิจ-
สมุปบาท

การพยายามอธิบายให้ความเข้าใจในปฏิจัสมุปบาทนี้ ได้มีการ
พยายามทำกันมาช้านาน จนถึงพยายามอธิบายให้เข้าใจในอาการ ๑๒

โดยเขียนเป็นภาพก็มี ทั้งที่ปรากฏอยู่ในภาพปฏิจสมุปบาทที่เกิดขึ้นมาทางสายมหายานช้านาน แสดงอาการทั้ง ๑๒ นั้นเป็นภาพ โดยที่ได้แสดงเขียนเป็นภาพไว้ดังนี้

ผู้หญิงแก่ตาบอดเดินหลังค่อมยันไปด้วยไม้เท้าได้แก่อวิชา ก็เพราะว่าไม่รู้ไม่เห็นจึงเทียบได้กับคนตาบอด

คนบั้นหม้อกำลังบั้นหม้อเทียบด้วยสังขาร เพราะว่าสังขารก็คือปรุงแต่ง จึงเทียบกับการบั้นหม้อ

วานรผู้กระโดดจากต้นไม้ต้นหนึ่งไปยังต้นไม้อีกต้นหนึ่ง เทียบด้วยวิญญาน เพราะวิญญานตามที่ได้อธิบาย เมื่อเป็นจิตวิญญานก็เคลื่อนออกจากอารมณ์หรือภพชาติอันหนึ่งไปอุปบัติ คือเข้าถึงอารมณ์หรือภพชาติอีกอันหนึ่ง ทั้งที่เรียกว่าปฏิสนธิวิญญาน จึงเทียบได้กับวานรที่กระโดดจากต้นไม้ต้นหนึ่งไปถึงต้นไม้อีกต้นหนึ่ง

คนพายเรือจ้างซึ่งรับคนโดยสารไปในเรือจ้างเทียบกับนามรูป ก็เพราะว่านามรูปนั้นต้องอาศัยกัน นามก็ต้องอาศัยรูป รูปก็ต้องอาศัยนาม เหมือนอย่างเรือกับคนพายเรือและคนโดยสารต้องอาศัยกัน

บ้านที่มี ๖ หน้าต่าง หน้าต่างทั้ง ๖ เทียบด้วยสฬายตนะ ก็เพราะต้องมีอายตนะ ๖ จึงจะรับอารมณ์เป็นสัมผัสต่อไปได้

บุรุษและสตรีที่รักใคร่กันเทียบด้วยผัสสะ เพราะผัสสะก็คือความกระทบจึงเทียบด้วยบุรุษและสตรี ซึ่งต้องการสัมผัสของกันและกัน

คนที่ถูกลูกศรติดลูกตาอยู่ เทียบด้วยเวทนา เพราะเวทณาก็คือการเสวยอารมณ์ จึงต้องการแสดงถึงลักษณะที่เสวยอารมณ์ให้เห็นชัด

คนติตสุราผู้กระหายหิวเทียบกับตัณหา เพราะแสดงถึงความ
กระหายต้องการอย่างแรง

คนกำลังปลิดผลไม้จากต้นไม้เทียบกับอุปาทาน เพราะแสดงถึง
ความยึดถือ

หญิงมีครรภ์เทียบด้วยภพ เพราะต้องการแสดงถึงภพคือกามภพ
เป็นต้น อันเป็นปัจจัยสืบต่อไปถึงชาติคือความเกิด จะมีชาติคือความ
เกิดก็ต้องทรงครรภ์ขึ้นมาก่อน คือจะต้องมีภพขึ้นก่อน

หญิงที่กำลังคลอดบุตรเทียบกับชาติคือความเกิด

ภาพคนแก่และศพคนตายเทียบกับชรามรณะ

ภาพที่แสดงอาการทั้ง ๑๒ ในปฏิจสมุปบาท^๕ได้มีมานาน ก็เพื่อ
ต้องการที่จะให้ความเข้าใจให้ชัดขึ้นโดยภาพ.

บรรพที่ ๒๕

นิพพาน เหนือเหตุผล

วันที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๕๑๘

ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง ทำความสำรวมกาย วาจา ใจ จะแสดงแนะนำให้รู้จักพุทธศาสนาเรื่องนิพพานต่อ

ได้แสดงปฏิจสุมุปาบทมาโดยลำดับ ทั้งสายสมุทัยวารและนิโรธวาร และได้แสดงภาพเปรียบเทียบอาการทั้ง ๑๒ ที่ได้มีผู้เขียนแสดงอธิบายมา เพื่อให้เป็นที่เข้าใจในปฏิจสุมุปาบท อันแสดงว่าได้มีการพยายามอธิบายเพื่อให้เข้าใจง่ายมาตลอดเวลาช้านาน แต่แม้เช่นนั้นก็ยังไม่ใช่ที่เข้าใจกันได้ง่าย ในข้อนี้^{๕๘๗}เป็นธรรมดาตนเอง เพราะถ้าเข้าใจได้ง่ายก็ต้องเป็นผู้บรรลุมิตรมรรค^{๕๘๘}ใดคนหนึ่ง^{๕๘๙} เมื่อยังไม่บรรลุนั้นยังไม่แจ่มแจ้งอยู่นั่นเอง ในบางพระสูตรเล่าว่า ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ท่านมองเห็นเข้าใจแจ่มแจ้งในปฏิจสุมุปาบท ซึ่งปรากฏว่าเป็นของง่ายสำหรับท่าน พระพุทธเจ้าได้ตรัสห้ามว่า อย่ากล่าวอย่างนั้น และได้ทรงแสดงอธิบายความที่เป็นปัจจัยอาศัยกันบังเกิดขึ้นแห่งปฏิจสุมุปาบทแก่ท่านพระอานนท์ถึง^{๕๙๐} เพราะฉะนั้นเมื่อยังรู้สึก^{๕๙๑}ว่าไม่แจ่มแจ้งก็ให้ฟังเข้าใจอย่างทีกล่าวนั้น แต่^{๕๙๒}ว่าก็สมควรที่จะได้ศึกษาพิจารณาเพราะจะทำให้มองเห็นความละเอียด

ลักษณะของพระพุทธศาสนา และโดยเฉพาะก็จะทำให้มองเห็นเหตุผลอันเป็นสัจจะซึ่งรวมเข้าในอริยสัจธรรม เมื่อหมั่นพิจารณาอยู่เนือง ๆ แล้ว แม้จะไม่มองเห็นเข้าใจแจ่มแจ้งก็จะพอมองเห็นได้บ้าง แม้อย่างราง ๆ และโดยเฉพาะจะทำให้เข้าใจในหลักของวิมูฏะ ๓ และในอริยสัจทั้ง ๔ ได้มากขึ้น

เมื่อท่านพระสารีบุตร ก่อนแต่เข้ามาบวชถือพระพุทธศาสนา กำลังแสวงหาธรรม ได้พบท่านพระอัสสชีกำลังเดินบิณฑบาต ก็เลื่อมใสในกิริยาที่สำรวมของท่านพระอัสสชิ จึงได้เดินตามพระอัสสชิไป และเมื่อเห็นมีโอกาสนสมควรจึงได้ขอให้ท่านพระอัสสชิแสดงธรรมให้ฟัง ท่านพระอัสสชีก็กล่าวว่า ท่านไม่อาจที่จะแสดงธรรมโดยพิสดารได้ จะแสดงได้ก็แต่โดยย่อ ท่านพระสารีบุตรก็กล่าวตอบว่า ประสงค์จะฟังแต่โดยย่อ ท่านพระอัสสชิจึงได้แสดงธรรมแก่ท่านพระสารีบุตร สรุปเข้าในถ้อยคำเพียงคาถาเดียวว่า

“เย ธมฺมา เหตุปฺปภา” ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ

“เตสํ เหตุํ ตถาคโต” พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น

“เตสํ จ โย นิโรธो จ” และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น

“เอวํวาทิ มหาสมณ” พระมหาสมณะมีวาทย่างนั้น

ท่านพระสารีบุตรได้ฟังก็เกิดธรรมจักษุคือดวงตาเห็นธรรมขึ้นทันที ^๕กาลานใดเป็นที่นับถือว่าเป็นคาถาแสดงหัวใจอริยสัจ ตามถ้อยคำโดยตรงนั้น ก็เป็นคาถาแสดงปฏิจสมุปบาทนั่นเอง โดยตรง

จึงเป็นคาถาแสดงหัวใจปฏิจาสัมปบาท

ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น
ก็คือตรัสปฏิจาสัมปบาทสายสมุทัยวาร และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น
ก็คือตรัสปฏิจาสัมปบาทสายนิโรธวาร อริยสัจจ์นั้นมี ๔ เมื่อเป็นที่
นับถือว่าแสดงหัวใจอริยสัจจ์ ก็พึงทำความเข้าใจว่า ธรรมเหล่าใดเกิด
แต่เหตุ ก็หมายถึงทุกข์สัจจะ พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น
ก็หมายถึงสมุทัยสัจจะ และความดับของธรรมเหล่านั้น ก็หมายถึง
นิโรธสัจจะ ส่วนมรรคสัจจะนั้นไม่มีโดยตรง พระอาจารย์จึงได้แสดง
ไว้ว่า ในเวลาแปลให้เติมเข้าอีกคำหนึ่งว่า และทางหรืออุบายอันนำ
ให้ถึงความดับแห่งธรรมเหล่านั้น เพื่อให้เป็นอริยสัจจ์ ๔

อีกอย่างหนึ่งแสดงอธิบายว่า คำว่า พระมหาสมณะมีวาตะอย่าง^๕
ซึ่งเป็นบาทคาถาที่ ๔ ก็หมายถึงมรรคสัจจะ^๕นั่นเอง เพราะการที่ได้ตรัส
แสดงสั่งสอน ก็คือ^๖เป็นการแสดงมรรคอันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับ

คาถาของท่านพระอัสสชิ^{๕๖๗}เป็นที่นับถือกันมาก ในสมัยพระเจ้า
อโศกมหาราช ก็ได้ใช้คาถานี้จารึกลงในแผ่นศิลาเป็นอันมาก แม้ว่า
จะเป็นข้อความที่สั้นมาก แต่ก็แสดงความแห่งพระพุทธศาสนาไว้
อย่างสมบูรณ์ เพราะพระพุทธศาสนานี้^๕คำสั่งสอนทั้งสนับ^{๕๕}ประชุมรวม
เข้าในอริยสัจจ์^๕ทั้งที่ใดกล่าวแสดงไว้ข้างต้น และตามหลักอริยสัจจ์^๕
ก็คือหลักเหตุผลนั่นเอง หรือผลและเหตุ โดยแสดงผล แสดงเหตุ
และแสดงความดับแห่งผลพร้อมทั้งเหตุเหล่านั้น อันเป็นที่สุกทุกข^๕
เป็นที่พ้นทุกข์คือนิพพาน อันเป็นที่สุก คาถานี้จึงบรรจุหลักธรรมใน

พระพุทธรูปไสวทั้งสน

หนึ่ง ก็พึงเข้าใจว่า แม้ว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารจน ถึงขรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง ทั้งที่กล่าวแสดงในสายสมุทัยวารนั้น แต่ว่าก็ไม่ใช่ว่าหมายความว่า จะต้องเป็นอย่างนั้นตลอดไป อวิชชาอาจดับ ได้ และเพราะดับอวิชชาก็จะดับไปโดยลำดับจนถึงดับ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ทั้งแสดงในสายนิโรธวาร ก็เพราะว่ายังมีอีก สิ่งหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งสำคัญ อันทุกคนผู้นับถือปฏิบัติพระพุทธรูปศาสนาจะพึง ทราบ ก็คือจิต ทั้งที่เราเรียกกันว่าจิตใจ

จิตนี้ทุก ๆ คนมีอยู่ จิตเป็นวิญญานธาตุ คือเป็นธาตุรู้ เป็น ธรรมชาติที่ปกัสสร คือผุดผ่องหรือผ่องใส แต่ว่าย่อมเศร้าหมองไป เพราะอุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา แต่ว่าจิตนี้ก็มีมุตติ คือหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้ ได้มีพระพุทธรูปนิชิตแสดงไว้ดังนี้ บ่งบอกว่า บรรดาอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอย่างหยาบ อันเรียกว่า วิติกมมกิเลส กิเลสที่ทำให้ก้าวล่วงละเมิด เป็นกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ฝ่าฝืนกุศล ที่เป็นอย่างกลางอันเรียกว่า ปริยฐาน-กิเลส คือกิเลสที่กลุ้มรมุจิต ปลันจิต ทำจิตให้กลัดกลุ้ม อันเป็นชั้น นิ वर्ณ คือกิเลสที่กั้นจิตไว้ ไม่ให้เกิดปัญญา และที่เป็นอย่างละเอียด อันเรียกว่า อาสวะ หรืออนุสัย อวิชชาก็รวมอยู่ในกิเลสชั้นละเอียดนี้ อันเรียกว่า อวิชชาสวะ หรืออวิชชานุสัย กิเลสทั้งปวงนี้ล้วนเป็นสิ่งที่ จรเข้ามาตั้งเรียกว่า อุปกิเลส คือไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต เสมือนอย่าง แขนกที่จรมา ไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้าน ถ้าหากว่ากิเลสเป็นเนื้อแท้ของจิต

เหมือนอย่างเป็นเจ้าของบ้านแล้วก็ไม่สามารถที่จะละได้ แต่ว่าหาเป็น
เช่นนั้นไม่ ก็เลสเป็นสิ่งที่จรเข้ามาเหมือนอย่างเป็นแขก ไม่ใช่เป็น
เนื้อแท้ จึงปฏิบัติละกิเลสได้จนถึงวิมุตติหลุดพ้นในที่สุด

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงพากเพียรปฏิบัติเพื่อโมกขธรรม คือ
เพื่อวิมุตติหลุดพ้นจนทรงพบโมกขธรรม ก็ได้ตรัสรู้พระธรรมเป็น
วิชา ความรู้แจ่มแจ้งขึ้น ทรงได้วิมุตติคือความหลุดพ้น ก็คือได้ทรง
พบปฏิจาสมุปาหน^๕ ทั้งสายเกิด ทั้งสายดับ และได้ทรงแสดงสั่งสอน
ไว้ จึงได้มีผู้ที่ได้ปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนโดยตรง ก็คือปฏิบัติ
ในมรรคมืองค์ ๘ ประการ จนสมบูรณ์ จึงได้ตรัสรู้พระธรรมตาม
บังเกิดเป็นพระสงฆ์สาวกขึ้นในโลก เพราะฉะนั้นจึงได้มีแสดงไว้ว่า

บรรดาสัตว์บุคคลทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมพุทธเจ้า
เป็นยอด

บรรดาสังฆธรรมและอสังฆธรรมทั้งหลาย วิราคธรรม คือ
ธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสเครื่องข่มใจ สันติค สันนิค อันได้แก่ นิพพาน
เป็นยอด

บรรดาสังฆธรรมทั้งหลาย มรรคมืองค์ ๘ เป็นยอด

บรรดาหมู่คณะทั้งหลาย พระสงฆ์เป็นยอด

ฉะนั้น จึงพึงพิจารณาเห็นได้ว่า บรรดาผู้ที่ได้สดับตรับฟังคำ
สั่งสอนของพระพุทธเจ้า และได้ปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนคือ
มรรคมืองค์ ๘ ก็ชื่อว่าได้ปรุงสังขารในมรรคมืองค์ ๘ ขึ้น เพราะว่า
มรรคมืองค์ ๘ หรือกล่าวเป็นกลาง ๆ ว่า ปฏิบัติธรรมทั้งสี่นั้น ก็

เป็นสังฆกรรมหรือเป็นสังฆาร คือเป็นสิ่งที่ต้องปรุ้งแต่ง คือต้องทำ
 ต้องปฏิบัติ ไม่ได้บังเกิดขึ้นเอง ซึ่งเป็นสังฆาร แต่ว่าเป็นสังฆกรรม
 หรือเป็นสังฆารที่เป็นไปเพื่อทำลายอวิชชา ฉะนั้น เมื่อได้ปรุ้งแต่ง
 สังฆารคือมรรคมองค์ ๘ ดังกล่าวขึ้น ก็ชื่อว่าได้ปฏิบัติเพื่อทำลายอวิชชา
 เป็นการปฏิบัติที่ทำให้วิญญะสายสมุทัยวารอ่อนกำลังลงไป เพิ่มกำลังแก่
 ปฏิจสมุปบาทสายนิโรธวาร จนกระทั่งในที่สุดก็จักได้พบธรรมเป็นตัว
 บัญญาเป็นตัววิชาขึ้นโดยลำดับ ซึ่งเมื่อปฏิบัติไปไม่หยุด ก็จะพบสาย
 นิโรธวารในที่สุด อันนับได้ว่าเป็นวิชชาวิมุตติ

ฉะนั้น จึงสรุปกล่าวได้ว่า เหตุและผลในปฏิจสมุปบาทสาย
 สมุทัยวาร ซึ่งวนเป็นวิญญะอยู่ตลอดเวลา ในปัจจุบันนี้กวนอยู่ ในอดีต
 กวนมาแล้ว และวนต่อไปในอนาคต ก็คืออาการ ๑๒ หรือว่า ๑๑ ห่วง
 รวมเข้าเป็นวิญญะ ๓ คือ กิเลส กรรม วิบาก รวมเข้าออกเป็นอริยสัจ ๒
 เป็นเหตุเป็นผล หรือเป็นผลและเป็นเหตุที่วนอยู่ดังนี้ และสำหรับ
 พระโพธิสัตว์ผู้ค้นคว้าหาโมกขธรรมเอง เพื่อพุทธภาวะหรือพุทธภูมิ
 และบรรดาสาวกของพระพุทธเจ้า ผู้ที่มีใจค้นคว้าหาโมกขธรรมเอง
 แต่ว่าได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ปฏิบัติอยู่ในมรรคมองค์ ๘ ก็เป็นผู้
 ปฏิบัติสร้างเหตุและผลขึ้นอีกสายหนึ่ง คือสายนิโรธวาร ได้แก่ปฏิบัติ
 ในมรรค เป็นเหตุเพื่อนิโรธคือความดับ เป็นผล เป็นอันว่าได้มี
 เหตุผลทั้งสองฝ่ายเป็นไปอยู่ คือเหตุผลฝ่ายสมุทัยวาร ได้แก่ทุกข์และ
 สมุทัย ฝ่ายนิโรธวาร ได้แก่นิโรธและมรรค ดังเราทั้งหลายในบัดนี้
 ก็กล่าวได้ว่า ได้มีเหตุผลทั้งสองฝ่ายนี้ หรือว่ากำลังเป็นไปอยู่ในเหตุ

ผลทั้งสองฝ่ายนี้ เพราะว่ายังมีวิชา ทัดหา อุปาทานอยู่ ก็เป็นไป
 ในเหตุผลฝ่ายทุกข์และสมุทัยทางหนึ่ง มาปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้า
 ก็เป็นไปในเหตุผลฝ่ายนิโรธและมรรคทางหนึ่ง นี่เป็นเหตุผลทางทุกข์
 เหตุผลทางนิโรธ คราวนี้ใครจะไปทางไหนมากหรือน้อยกว่ากันอย่างไร
 นั้น ก็สุดแต่ความประพฤติปฏิบัติ แต่รวมความเข้าแล้วก็เป็นที่อยู่ใน
 เหตุและผลหรือผลและเหตุ ไม่พ้นไปจากผลและเหตุหรือเหตุและผล
 ดังกล่าวมานี้ได้ จนกว่าจะดับกิเลสได้หมดเหมือนอย่างพระพุทธเจ้า
 และพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ถือว่าดับวิชา ก็ดับสังขารจนถึงดับ
 ชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง ดังที่ได้กล่าวไว้ว่า บรรลุวิชาและวิมุตติ
 นั้น

เมื่อเป็นดังนี้ ก็เข้าถึงวิวิญญะหรือบรรลุนิพพาน อันเป็นธรรม
 ที่อยู่เหนือเหตุผล ถือว่าเหนือเหตุผลทั้งสายสมุทัยวาร ทั้งสายนิโรธวาร
 กล่าวคือ พ้นจากทุกข์ พ้นจากเหตุเกิดทุกข์ ดับทุกข์ ดับเหตุเกิดทุกข์
 ไม่ต้องเป็นไปตามเหตุผลสายทุกข์ และอยู่เหนือนิโรธเหนือมรรค
 เพราะว่าได้เป็นผู้ปฏิบัติเสร็จกิจ ไม่ต้องปฏิบัติในมรรคอีกต่อไป เหมือน
 อย่างว่าเดินทางมาถึงที่สุดทางแล้วก็พักการเดินทางได้ ไม่ต้องเดินทาง
 อีกต่อไป การเดินทางนั้นเท่ากับมรรค การถึงที่สุดทางนั้นเท่ากับ
 นิโรธ ฉะนั้น เมื่อเดินทางมาถึงก็เป็นอันว่าถึงที่สุด จึงไม่ต้องทำการ
 เดินทางเพื่อให้ถึงที่ไหนอีกต่อไป ธรรมอันเป็นที่สุดนี้คือนิพพาน อัน
 หมายถึงธรรมเป็นทศนราระ โทสะ โมหะ เป็นทศนอวิชา สังขาร
 เป็นต้น ตลอดจนถึงชาติ ชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง นิพพาน

จึงเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลทั้งนี้ อันหมายถึงว่าอยู่เหนือเหตุผลทั้ง
 สายสมุทัยวาร ทั้งสายนิโรธวาร เมื่อยังเป็นเหตุผลอยู่ไม่ว่าจะสายไหน
 ก็ยังต้องมีการดำเนินไปอยู่ ยังต้องปฏิบัติอยู่ แต่เมื่อเสร็จกิจทั้งปวง
 แล้วก็พ้นอันเสร็จสิ้น ไม่ต้องดำเนินไปในเหตุผลสายไหนทั้งนั้น จึง
 ชื่อว่าอยู่เหนือเหตุผลทั้งนี้ นี่คือนิพพาน และนิพพานนี้จึงบรรลุได้
 ในปัจจุบัน จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้รวมใจความว่า เพราะหน่าย
 สิ้นคิดสิ้นนึก วิมุตติหลุดพ้นไม่ถือนั่น จากอวิชชา สังขาร วิญญาณ
 นามรูป สฬายณะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา
 มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ย่อมบรรลุถึงสุธรรมนิพพาน คือ
 นิพพานในปัจจุบันทันตาเห็น

และได้ตรัสไว้ถึงลักษณะเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ อีกเป็นต้นว่า ลักษณะ
 ที่เรียกว่าปฏิจาสมุปบาทคือความอาศัยกันเกิดขึ้นด้วยกัน ว่าเพราะ
 อวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารเป็นต้น เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม
 คือเป็นความตั้งอยู่แห่งธรรม เป็นความกำหนดแน่แห่งธรรม พระ
 ตถาคตจะอุปมาขึ้นหรือไม่อุปมาขึ้นซ้อนกันดังอยู่ดำรงอยู่ แต่เมื่อพระ
 ตถาคตอุปมาขึ้นจึงได้ตรัสแสดงเปิดเผยกระทำให้แจ้ง ว่าเพราะอวิชชา
 เป็นปัจจัยเกิดสังขารเป็นต้น ส่วนปฏิจาสมุปบันธรรม คือธรรมที่
 อาศัยกันบังเกิดขึ้นได้แก่อวิชชาเป็นต้นนั้น เป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็น
 สังขตะคือเป็นสิ่งที่ปรุ่แต่ง เป็นสิ่งที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น มีความสิ้นไป
 เป็นธรรมตา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมตา มีความสลายไปเป็น
 ธรรมตา มีความคับไปเป็นธรรมตา

ตามที่แสดงถึงเรื่องพระนิพพานอันโยงมาถึงปัจจุสมุปบาท อันนับว่าเป็นธรรมที่สําคัญในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อที่จะให้ได้ทราบตามที่พระพุทธเจ้าและพระอาจารย์ทั้งหลายได้แสดงอธิบายไว้ และโดยเฉพาะต้องการที่จะให้เป็นທີ່เข้าใจว่า นิพพานนั้นเป็นยอดของพระพุทธศาสนา เป็นที่รวมของพระพุทธศาสนาทางสัน คัมภีร์สอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดย่อมเอียงเทลู่มาลงไปสู่พระนิพพานทั้งนั้น อันกล่าวได้ว่า หันหน้าไปสู่ทิศทางเดียวกัน คือทิศทางแห่งนิพพาน

เพราะฉะนั้น แม้ว่าจะยังไม่ได้ไปถึงนิพพาน แต่เมื่อมาปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าแล้วก็ชื่อว่าได้ปฏิบัติหันหน้าไปสู่^{๕๕}นิพพานทั้งนั้น นิพพานจะยังอยู่ไกลหรือใกล้ก็ตาม แต่ก็หันหน้าไปสู่^{๕๖}นิพพาน และเมื่อได้ปฏิบัติไปก็ชื่อว่าได้เดินใกล้^{๕๗}นิพพานเข้าไปทุกที

เพราะฉะนั้น จึงเป็นข้อที่ควรทราบ และก็ไม่ใช่เป็นข้อที่ควรคิดว่าเหลือวิสัยที่จะได้จะถึง หรือเอื้อมไม่ถึง ดังที่ได้ปรารภกล่าวมาแล้วข้างต้น ก็เหมือนอย่างขึ้นบันได คือเหมือนอย่างการเดินขึ้นไปโดยลำดับ การปฏิบัติ^{๕๘}เองจะได้ส่งให้ใกล้เข้าไป และความที่ได้บรรลุนิพพาน คือความสุขสงบเย็นจากการปฏิบัติธรรม ก็ชื่อว่าเป็นผลที่^{๕๙}แผ่ออกมาจากนิพพานทั้งนั้น เช่นเดียวกับความร้อนที่ทุก ๆ คนได้ ก็^{๖๐}เนื่องมาจากดวงอาทิตย์ทั้งนั้น

ฉะนั้น เมื่อเข้ามาปฏิบัติธรรม ก็ชื่อนำตนเข้ามาอยู่ในขอบเขตรัศมีของนิพพาน จึงย่อมได้รับความสงบความเย็นจากนิพพานอยู่ด้วยกันทั้งนั้น และเมื่อแสดงเรื่องนิพพานก็ทำให้ต้องแสดงเรื่องเหตุผล

และธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล ในการแสดงธรรมที่เป็นเหตุผลนั้นก็หมายถึง
ถึงปัจจุสมุปบาททั้งสองสาย แล้วจึงจะมาถึงธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล
คือนิพพาน ก็ขอให้ท่านทั้งหลายได้หมั่นพิจารณาถุบถวน แล้วจะได้
ความเข้าใจแจ่มแจ้งยิ่งขึ้นด้วยตนเอง.

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย

ถนนพระสุเมรุ หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร โทร. ๒

นายเฉลียว โพธิเกษม ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ.

ธรรมาวาส

